

ЗМІСТ

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,
О. Д. Бойко,
А. М. Боровик,
Г. В. Боряк,
В. О. Горбик,
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко,
В. П. Коваленко,
В. В. Кривошея,
С. А. Леп'яко,
О. О. Маврин,
Ю. А. Мицик,
Д. М. Никоненко,
А. М. Острянюк,
С. О. Павленко,
В. М. Половець,
К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліференко,
П. В. Грищенко,
Т. П. Демченко,
О. К. Дубина,
А. Л. Курданов,
В. В. Мельничук,
П. М. Мовчан,
С. М. Мойсієнко,
О. П. Моця,
О. П. Реєнт,
П. С. Сохань,
В. М. Тканко,
В. Ф. Чепурний,
В. М. Шевченко.

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники -
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН
України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 5 від 26 грудня 2012 р.)

У ГЛИБ ВІКІВ

Ситий І. Кирило Транквіліон-Ставровецький —
чернігівський першодрукар 3

Гірко В. Наш славетний земляк Лазар Баранович. 9

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Мицик Ю. З документації Максаківського Спасо-
Преображенського монастиря XVII-XVIII ст. 14

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Нестеренко Л. Село Іванківці у XIX – на поч. XX ст. 23

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Ільїн О. Єпископ Анатолій (Станкевич) та виникнення
білоруської національної ідеї 32

Тарасенко О. Емеритальна і погребальна каса
духовенства Чернігівської єпархії
(друга половина XIX – початок XX ст.) 42

РОЗВІДКИ

Музика Ю. Данило Лукич Мордовець. 1830 – 1905 рр.
(до постановки проблеми). 54

Тоцька Ж. М. А. Маркевич та його колекція документальних
матеріалів з історії України кінця XVI – XVIII ст.
у краєзнавчому аспекті 59

Ланько О. Державна влада і кооперація. 1861 – 1917
(до постановки проблеми). 70

Демуз І. Сільськогосподарські товариства України другої
половини XIX – початку XX ст.: досвід історіографічних
напрацювань сучасної вітчизняної науки. 76

Гаврилов В. Соціальне становище колективізованого
селянства України у перші повоєнні десятиріччя:
до історіографії проблеми. 83

Коропатник М. Особливості соціалістичного
та соціал-демократичного руху в Україні: історична
ретроспектива. 94

Рахно О. До біографії Ю. О. Русова 106

Студьонова Л. Прояви бандитизму та антирадянські акції в
Чернігівській області (1943–поч. 1950-х рр.) 111

Заліський А. Освітній округ – шлях до якісної освіти 125

ЮВІЛЕЇ

Половець В. Олександр Федорович Кістяківський
(1833 – 1885). 130

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. №1-05/4 журнал «Сіверянський літопис» включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

Часопис можна передплатити в будь-якому відділенні зв'язку України.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477)

Ігор Ситий

КИРИЛО ТРАНКВІЛІОН-СТАВРОВЕЦЬКИЙ – ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПЕРШОДРУКАР

Стаття присвячена життю та діяльності Кирила Транквіліона-Ставровецького, чернігівського першодрукаря.

Ключові слова: книга, Чернігівщина, Кирило Транквіліон-Ставровецький.

Два міста в історії Чернігово-Сіверської землі відігравали найзначнішу роль. Це Чернігів та Новгород-Сіверський. Протягом багатьох століть вони впливали на соціально-політичні та культурні процеси, що протікали у нашому регіоні, зокрема, це стосується появи та розвитку книгодрукування.

Серед частини західноєвропейських дослідників і досі панує думка, що перша книга на східнослов'янських землях була надрукована у Чернігові. У 1779 р. віденською друкарнею був виданий каталог інкунабул, де повідомлялось про «Октоих Иоанна Дамаскина напечатанный на славянском языке кирилловский шрифтом в 1493 г. в Черногавии (Чернигове?) Георгием Черноевиком». Проте у 1814 р. чеський учений Йосип Добровський спростував ці дані. З'ясувалося, що його друг Іржи Рибай у бібліотеці м. Офен знайшов Октоїх 1493 р., над яким за розпорядженням чорногорського власителя Джурджа Црноєвича працював інок Макарій з Чорногорії. Про цю знахідку він повідомив Фортуната Дуриха, автора «Славянской библиотеки» (Відень, 1795 р.). У свою чергу останній написав про це листа Михаєлю Денису, який працював над вищезгаданим каталогом. Але під час листування з'явилася помилка – «Чорногорія» в листі Рибая була неправильно прочитана як «Черногавія». Проте це спростування залишилось непомітним, і у 1909 р. німецький «Журнал для любителей книги» повідомляв, що першим руським друкарем був Георг Черновиц, який ще у 1493 р. у Чернігові на р. Десні надрукував ілірійською мовою кирилицьким шрифтом Октоїх Іоанна Дамаскина.

Як відомо, вітчизняні дослідники стародруків дотримуються традиційної думки, що першодрукарем був Іван Федоров, а перша книга в Чернігові була надрукована у 1646 р. Кирилом Ставровецьким у його пересувній друкарні. Стаціонарна ж друкарня була заснована чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем у 1674 р. у Новгороді-Сіверському. Перші книги її вийшли у 1676 р., а у другій половині 1679 р. ця друкарня була переведена до Чернігова.

Ми нічого не знаємо про місце та час народження Транквіліона. Є декілька сіл, назви яких нагадують другу частину прізвища Кирила: на Волині – с. Ставрів, на Мінщині – с. Ставрово, на Гродненщині – с. Ставровці.

Прізвище Ставровецький зустрічається у «Віршах на погреб Сагайдачного» (Київ, 1622). Тут під одним віршем вміщений підпис студента київської братської школи – Ієремія Ставровецький. Ймовірно, що він був українцем. Про це свідчать елементи живої української мови у його творах та власне усвідомлення Транквіліоном себе українцем: «некоторые из руси нашей», «народови моему російскому» тощо.

© Ситий Ігор Миколайович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Чернігівського обласного музею ім. В. Тарновського.

С. Маслов припускає, що освіту він отримав у католицькому Львівському кафедральному училищі. Тут опанував грецьку та латинську мови.

Д. Ісаєвич та І. Мицько вважають, що Кирило народився у кінці 60-х — на початку 70-х рр. XVI ст. у Ставорі поблизу Дубна, навчався в Острозькій слов'яно-греко-латинській академії.

Коли і в якому монастирі Транквіліон став ченцем та отримав ім'я Кирило, невідомо. Можливо, це були Києво-Печерський або Унівський монастирі. Д. Ісаєвич та І. Мицько припускали, що Транквіліон (з лат. тихий, спокійний, смирний) — це чернецьке ім'я Кирила або ж псевдонім, за звичаями того часу.

За С. Масловим, більш-менш достовірні дані про Транквіліона починаються з часу, коли він викладав церковно-слов'янську та грецьку мови у Львівській братській школі, одному з осередків боротьби українців за свою самобутність в умовах католицької та польської експансії. Серед викладачів («дидаскалів») цієї школи ми бачимо відомих діячів тогочасної науки і освіти. У 1586–1588 рр. грецьку та церковно-слов'янську мови викладав архієпископ еласонський і димоникський Арсеній. 1591 р. він надрукував у друкарні Львівського братства граматику грецької мови. Одночасно з ним працював Степан Зизаній, один із перших українських богословів, борець проти унії та католицизму. До 1592 р. серед львівських дидаскалів бачимо Лаврентія Зизанія, автора слов'янської граматики 1596 р. та катехізису. Нарешті, у 1589 р. у львівській школі стало відоме ім'я Кирила, який виступив по справі Львівського братства з єпископом Гедеоном Балабаном перед патріархом Ієремією з промовою грецькою мовою на суді у Тернополі. Єпископу не подобалася ставропігія, тобто автономія братства, яка позбавляла львівського єпископа влади, а відтак і прибутків зі значної частини пастви. Боротьба набувала дуже гострих форм. Наприклад, 1 січня 1590 р. до школи прийшли друзі Балабана з челяддю, погрожували дидаскалам, а Кирилу намагалися вирвати бороду! Звідси ще одне його прізвисько — Безбородий, хоча є версія, що воно пов'язане з його переходом до уніатів. Ця ворожнеча призвела до нестерпних умов існування і фактично до розвалу школи. Дидаскали поступово почали її покидати.

Під час перебування у Львові, 24 січня 1591 р., митрополит Михайло Рогоза благословив дидаскалів братської школи Стефана та Кирила і здібних учнів на проповідь слова Божого у Львівській братській школі та інших місцях.

На запрошення Віленського братства у січні 1592 р. Кирило переїхав до Вільно і почав викладати у братській школі грецьку та слов'янську мови. Після 1592 р. впродовж 22 років ми не зустрічаємо згадок про Транквіліона. Свідчення про нього поновлюються з 1614–1615 рр., коли він уже має сан ієромонаха і стає відомим проповідником. У цей час він готує до друку Псалтир, який був виданий у Львові у січні 1615 р. з присвятою княгині Корецькій та передмовою упорядника.

Д. Ісаєвич та І. Мицько зазначають, що Кирило у 1615–1616 рр. перебував у Молдові під час походу туди польських військ.

Нарешті, Транквіліон у ці роки підготував до друку свою першу книгу «Зерцало богословія». Конспект твору він передав у Скитську (Манявську) обитель на рецензію схимонаху Іову Княгиницькому, який знайшов у ньому багато невідповідностей православним догматам. Рецензія не сподобалася автору, але змусила його внести певні корективи, тому книга вийшла у світ тільки 12 березня 1618 р. у Почаївському монастирі. Друк здійснений пересувною друкарнею Транквіліона, яка була придбана не раніше 1615 р.

З часом, за С. Масловим, у кінці 1619 р. в Рохманові, маєтку княгині Ірини Вишневецької, Кирило видав другий свій твір — «Євангеліє учительное», яке було зібранням повчань, котрі виголошував автор у недільні та інші святкові дні. До створення цього збірника Ставорецький приступив ще 1614 р. за порадами якихось знатних осіб. 19 січня 1614 р. на цю справу його благословив львівський єпископ Ієремія Тисаровський, а 1616 р. — чотири східних патріархи через Іоасафа, митрополита монемвасійського. За поліграфією нова книга схожа з «Зерцалом богословія»: той-таки шрифт, ініціали, художні прикраси, тобто надрукована вона була тією ж пересувною друкарнею.

На початку книги у різних екземплярах вміщені присвяти або католику князю Юрію Чарторийському, або католику князю Самуїлу Корецькому, або княгині Ірині Вишневецькій. З трьох меценатів найбільш імпозантно виглядає Ірина Вишневецька (1589–1619) – донька молдавського господаря Ієремії Могили, двоюрідна сестра київського митрополита Петра Могили, засновниця трьох монастирів – Густинського, Ладинського і Мгарського, активна захисниця православної церкви під час введення унії. Але її син знаменитий Ярема Вишневецький (1612–1651) став у 1631 р. ревним католиком і під час національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. вирізнявся особливою жорстокістю щодо українських повстанців.

У передмові до «Євангелія учителного» автор скаржиться на переслідування з боку злих людей, які вимагали від княгині позбавити друкаря притулку та опіки. Звідки цей негатив? Транквіліон був проповідником, а проповідь у той час була новиною, і як будь-яка новина викликала підозри, котрі підсилювалися тим, що проповідництво широко практикувалося «еретиками» – католиками та протестантами. Окрім цих чинників, були особисті рахунки та схильність самого Транквіліона до католицизму. Звідси – ворожість православного оточення та гоніння, що заважали Кирилові осісти на одному місті. Він неодноразово називав себе таким собі пілігримом. На початку 1615 р. Кирило мешкає у Львові, під час видання «Зерцала» та «Євангелія» – на Волині, у 1620-х рр. – у Замості. В останньому він перекладав для ченців послання східних патріархів.

Київський собор засудив книгу як еретичну, а в Москві заборонили її купувати та читати, більше того – вимагали вилучати і спалювати усі твори Транквіліона.

Приблизно 1626 р. Кирило Ставровецький перейшов в унію. Цей важливий крок був природним завершенням його проповідницької та літературної діяльності. Хоча у «Зерцалі» та «Євангелії» Транквіліон називає себе сином Східної церкви, однак у цих творах неважко помітити приязне ставлення автора до католицизму. Він поблажливо ставився до католицького догмату про походження Святого Духа від Отця і Сина (*filioque*), тоді як православні вважали, що він походить лише від Отця. Подібну поблажливість Транквіліон виявляв щодо верховенства римського папи у християнському світі. Поштовхом для цього доленосного для історії чернігівського книгодрукування кроку було рішення згаданого вище собору.

26 березня 1626 р., можливо, в нагороду за перехід в унію Транквіліон був призначений архимандритом Чернігівського Єлецького монастиря.

Чому Кирило опинився саме у Чернігові? Чернігів дістався Польщі за Деулинським перемир'ям 1618 р. Православне духовенство за цим договором повинне було залишити Чернігово-Сіверщину та переселитися до Московії; його місце зайняло уніатське духовенство. Близько 1625 р. була заснована уніатська архієпископія під назвою Смоленської та Чернігівської. Першим архієпископом був призначений ревний уніат Лев Кревза. З 1640 р. смоленським та чернігівським архієпископом був Андрій Квашнін-Золотий.

Відомо, що рух, який охопив Українську православну церкву при вступі на польський престол королевича Владислава, привів до відновлення її прав та повернення від уніатів багатьох церков та монастирів. Однак чернігівські церкви та монастирі рішенням сейму 1635 р. залишилися уніатам (вплинуло прикордонне положення регіону).

Що стосується Єлецького монастиря, то відомо, що він заснований в XI ст. під Черніговом на Болдиних горах. Зруйнований монголо-татарами. В 1611 р. (або 1610 р.) його спалив київський підкоморій Горностай. З цього приводу Іоаннікій Галятовський писав: «Купола Єлецької церкви над хорами і по бокам упали, наконец і большой купол упал и произвел такой грохот, что слышали то во всем Чернигове. Спустя двенадцать лет люди стали собираться в Чернигов и начали селиться, но Єлецький монастир остался опустошенним».

Отримавши в управління цей напівзруйнований монастир, Транквіліон став власником і чималих маєтностей: села Овдіївка, Горбів з сінокосами та озерами, Овдіївський перевіз на Десні, 15 уволок (230 десятин) землі на р. Киянці, озеро Галин

та Святе, які архімандрит здавав у оренду чернігівському бурмістру пану Асалаю.

Біографічних даних з чернігівського періоду життя Транквіліона збереглося небагато. Дійшла заява мандруючого єпископа Анфіногена Крижановського від 30 березня 1637 р., у якій він зізнається, що минулого року за підказкою Транквіліона заніс під чужим ім'ям в чернігівські книги протестацію проти митрополита Петра Могили, слуги якого, мовляв, пограбували його та ув'язнили.

Збереглася королівська грамота від 3 березня 1643 р., згідно з якою король, беручи до уваги похилий вік Кирила та не бажаючи переходу чернігівської архімандрії до рук православних, призначає останнього коад'ютором законника ордена св. Василя Іларіона Колковського з правом зайняти вакантну архімандрію з усіма приналежними маєтностями.

Нарешті, в Чернігові Транквіліон видав свій третій твір — збірник віршів та прозових статей під назвою «Перло многоценное». Книга побачила світ 7 вересня 1646 р. За шрифтом і орнаментом вона суттєво відрізняється від двох попередніх книг, тобто, як стверджує С. Маслов, була надрукована у новій друкарні. Деякі екземпляри присвячені князю Самуїлу Карловичу Корецькому, племіннику Самуїла Іякимовича Корецького, якому було присвячене «Євангеліє учительное». Книгознавці зазначають, що книга могла бути надрукована не в Чернігові, а у Овдіївці. Вважають, що у місті прихильників унії було так мало, що архімандрит навіть не міг відновити монастир і був вимушений мешкати у зазначених селах, але і там він не мав спокою від заздрісних сусідів. Наприклад, у нього таки відібрали Горбів.

Назву книги автор пояснює так: «Для двох поважних причин: первое, для высокого богословского разума, повторе, для сладкоглаголивого риторского языка и поетицкого художества». Транквіліон писав: «Як перла родяться в глибини морской от блискавицы и с трудностию на свет виносятся», — так і зібрані у книзі статті — «суть яко перлы многоцины, рождены от молнии небесной от светлости духа святого, в глубины небесной премудрости, а вынесены нини в мир сей долный видимый високопарным и многозрителным умом моим в вичную радость и ненасытимую сладость душам христолюбивым».

Книга надрукована в четверту частину аркуша (13x17 см), складається з 8 нумерованих аркушів, 172 нумерованих. У повному наборі 23 рядки, 45 зошитів по 4 аркуші. Використано 4 шрифти. Титул у рамці, яка має вигляд арки, що спирається на 2 стовпи, у нижній частині — серце з трьома устромленими цвяхами. Сторінки у лінійних рамках, прикрашені кількома заставками. На початку статей — фігурні ініціали, у кінці — голівки янголів, хрести тощо. Кіновар використана у титулі та на початку статей першої половини книги. Гравер — Ілля.

«Перло многоценное» складається з двох приблизно рівних за обсягом частин. Перша починається казанням «О двояких добродийствах и дарех Божких». Потім ідуть учення про Трійцю, кілька «похвал» Богу, янголам, святим, на свята та «похвала о премудрости троякой в вици сем явленной». Пануючою формою викладу цієї частини є вірші. У другій частині зібрані статті про страждання Ісуса Христа, його поховання, так звані «лекарства», тобто статті, що спонукають очиститися від гріха, покаятися. У цій частині збірника пануючою формою є проза. Загалом, за підрахунками С. Маслова, з 26 статей збірника 21 написана віршами.

Основний текст супроводжується кількома доповненнями: це — згадана присвята, яка складається із зображення герба, епіграми на герб, тексту. У деяких екземплярах замість присвяти Корецькому вміщена присвята князю Яремі Вишневецькому, в деяких її взагалі немає, а замість присвяти — епіграма про теологію. Після присвяти міститься «Предмова до чителника». У кінці книги — «Молитва трудолюбца о совершении книги», зміст, післямова друкарів, де вони вибачаються за допущені помилки: «Єслисмо що погришили в літери, просимо покорне духом кротости справляйте, а не клините, но благословите».

На думку С. Маслова, Транквіліон є типовим представником римованої прози, досилабічної манери складання віршів. У нього сполучаються вірші у 8, 8, 10, 15 та 13 складів. Ця свобода у сполученні нерівномірних віршів наближає вірші Кирила

до українських дум, для яких вільний розмір є характерною ознакою. Дослідники зазначають, що римована проза давалася Транквіліону важко, тому іноді він вдається до прози. Монотонність, риторичне багатослів'я ускладнює сприймання його віршів. Щоправда, муза деінде осяювала автора, прикладом є такі вдалі порівняння та метафори, як, наприклад: коні швидше орлів, роги гордої думи, шолом терпіння; труба, яка видає «жалосний глас»; гори, високі своєю гордістю, тощо. Деякі свої вірші Транквіліон призначав для співу, інші були прикладами для проповідей для студентів та проповідників. Мова книги наближена до живої української.

С. Маслов називає джерела збірника: твори візантійських авторів, зокрема Григорія Назіанського, Діонісія Ареопагита; Біблія; казання зі збірника «Фізіолог»; сюжети апокрифічного характеру; попередні твори автора.

У «Перле многоценном» Транквіліон заявляє себе вже ревним католиком і гаряче захищає ті догмати (*filioque*, главенство папи), співчуття до яких відчувається у його попередніх творах. Він полемізує з аріанами, кальвіністами, загалом «німецькими» еретиками, з середовища яких, на його думку, повинен з'явитися антихрист.

У своєму вірші «Лекарство розкошником того свету» Транквіліон засуджує розкішний спосіб життя світських та церковних можновладців.

У 1697 р. «Перло многоценное» було вдруге надруковане у Могильові, у друкарні Максима Воцанки. Відомі шість рукописних копій XVII–XVIII ст. книги або її фрагментів. Отже, незважаючи на заборони, книга була потрібна читачеві, причому не тільки українському. Маргіналії на сторінках другого видання, що зберігається у Чернігівському обласному історичному музеї імені В.В. Тарновського, свідчать, що книга побутувала у російській Кинешмі, серед старообрядців Брянщини. Примірники книги представлені у бібліотеках та музеях України, Росії, Польщі. У Чернігівському обласному історичному музеї імені В.В. Тарновського зберігається оригінал 1646 р., переданий у 1963 р. Тетяною Каменевою, співробітником Державної бібліотеки СРСР (зараз Російська державна бібліотека), видатним істориком книгодрукування у Чернігові та Новгороді-Сіверському.

«Перло многоценное» було останнім твором Транквіліона. У тому ж 1646 р. (за іншими даними, у 1647 р.) він помер десь у віці 75 – 80 років. Про це православний упорядник рукописного збірника XVII ст. відгукнувся так: «Здох року 1646 на том игуменстве там же».

Після Транквіліона Єлецьким монастирем деякий час лише номінально управляли уніати Маріан Оранський (до 1649 р., П. Кулаковський заперечує цей факт) та Іосиф Мещерин (згод. 1657 р.). Проте невдовзі внаслідок зміни політичних обставин монастир перейшов до православних, і єлецькими архімандритами до кінця XVII ст. були Іоанікій Галятовський (1669–1688), Феодосій Углицький (1688–1696) та Димитрій Ростовський (1697–1699). Як бачимо, зерна мудрого слова, посіяні Ставровецьким, дали багатий урожай.

Наприкінці зауважимо, що Кирило Транквіліон-Ставровецький увійшов в українську історію як видатний проповідник, вдумливий філософ, плідний поет, вірші якого містять елементи соціально-моральної критики тогочасного суспільства; прибічник і пропагандист освіти, друкованого слова, фундатор книгодрукування на Лівобережній Україні.

1. Немировский Е.А. Путешествие к истокам русского книгопечатания. – М., 1991.
2. 400 лет русского книгопечатания. – М., 1964.
3. Каменова Т.Н. Книгопечатание в Чернигове (1646–1818) // Проблемы источниковедения. – М., 1959. – Вып. VIII. – С. 267 – 313.
4. Каменова Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания // Труды Государственной библиотеки им. В.И. Ленина. – М., 1959. – Т. III. – С. 224 – 383.
5. Гусева А.А., Полонская И.М. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. – М., 1990. – Вып. 2. – Ч. 2.

6. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перша (1574–1700). – Львів, 1981.

7. Ситий І., Половникова С. Чернігівські стародруки із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Інформаційний бюлетень. Комітет науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном при Академії наук України. – Додаток. Тези наукової конференції «Чернігів – перлина української культури». – 1992. – № 2. – С. 92 – 95.

8. Ситий І., Половникова С. Коллекция старопечатных книг XVII–XVIII веков из фондов Черниговского исторического музея // Книга в меняющемся мире. Седьмая научная конференция по проблемам книговедения. Секция истории книги (до начала XX в.). Тезисы докладов. – Москва, 1992. – С. 55 – 57.

9. Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Каталог / Упор. Ситий І., Половникова С. – К., 1998.

10. Маслов С. Кирилл Транквилион-Ставровецкий и его литературная деятельность. – К., 1984.

11. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К., 2006.

12. Ситий І.М. Чернігівські стародруки в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського // Сіверянський літопис. – 2011. – № 3. – С. 12 – 14.

Статья посвящена жизни и деятельности Кирилла Транквилиона-Ставровецкого, основателя печатного дела на Черниговщине.

Ключевые слова: книга, Черниговщина, Кирилл Транквилион-Ставровецкий.

The article is devoted to the life and work of Cyril Tranquillien Stavrovetsky, founder of Printing in Chernihiv.

Keywords: book, Chernihiv, Cyril Tranquillien Stavrovetsky.

НАШ СЛАВЕТНИЙ ЗЕМЛЯК ЛАЗАР БАРАНОВИЧ

У статті аналізується постать уродженця Чернігівщини, церковно-політичного діяча та письменника, архієпископа Чернігівського Лазаря Барановича.

Ключові слова: Лазар Баранович, архієпископ, політик, письменник, проповідник, друкарня.

Лазар Баранович – український церковно-політичний діяч та письменник, який на нашій чернігівській землі залишив велику духовну та матеріальну спадщину.

Обыкай издавна люде имените
Различные печати в родех своих мети
Кто звером, кто же птенцом дом свой печатлеет,
А Лазарь Баранович сим славится словом:
Не хвалюся, точію о Кресте Христовом [1].

Народився Лука Баранович (після чернечого постригу Лазар) у 1616 році. Він мав значний вплив як у церковному, так і в суспільно-політичному житті Гетьманщини. Думка впливового архієпископа враховувалась при виборі гетьманів, призначенні воевод, наданні всіх духовних посад на Лівобережній Україні [2].

Навчався Л. Баранович спочатку в Києві. У Київському колегіумі, заснованому в 1632 році Петром Могилою, він мав усі можливості отримати досить ґрунтовну на той час гуманітарну освіту.

Представники української науки і культури першої половини XVII ст. традиційно здобували освіту за кордоном. Отже, не дивно, що Л. Баранович поїхав учитися до Вільно й Каліша. На все життя він зберіг шанобливе ставлення до польської культури, хоча й був яскравим представником антикатолицького табору в середовищі українського духовенства.

З 1642 р. розпочалася педагогічна діяльність Л. Барановича. В Києво-Могилянській колегії (академії) він проходить шлях від викладача філософії і богослов'я до ректора (1650-1657 рр.). Це був перший випадок, коли ректором став вихованець колегії.

У 1657 р. після смерті Чернігівського єпископа Зосими Прокоповича Лазаря Барановича обрали єпископом Чернігівським, у цьому сані він перебував аж до 1693 року, до кінця свого життя.

Архіпастир передусім порушив питання про межі єпархії. Він був ревним поборником зневажених прав Православної церкви і постійно апелював то до гетьманів, то до московських царів з тим, щоб Чернігівській кафедрі повернули землі та монастирі, що їх відібрали католики. Завдяки його піклуванню були впорядковані Єлецький та Троїцько-Іллінський монастирі в Чернігові, Преображенський – у Новгороді-Сіверському, Миколаївський – у Батурині та ін. У справі відбудови храмів і монастирів пресвященному допомагали благочестиві жертводавці: чернігівський полковник Василь Дунін-Борковський, гетьмани Іван Мазепа, Іван Самойлович, Дем'ян Многогрішний та ін. На кошти гетьмана Мазепа у Чернігові збудований (за

© Гірко Віра Олексіївна – вчитель української мови та літератури Локнистенської ЗОШ I-III ступенів Менського району.

планом Адама Зернікова) величний, прекрасної архітектури Троїцький собор. Цей зверхник вважається також фундатором Домницького монастиря на місці явлення чудотворного образу Божої Матері. На кошти воєводи Адама Киселя неподалік від Сосниці заснований Макошинський монастир.

На кошти полковників Дем'яна і Василя Многогрішних посеред дрімучого лісу, на високому горбі, за 40 верст від Кролевця засновано Пустинно-Рихлівський Свято-Миколаївський спільножитний монастир (нині Коропського району).

У місті Ніжині вдова полковника Стародубського полку Ганна Бреславська у 1660 р. заснувала жіночий монастир.

У 1681 р. старець Іона Болховський заснував на правому березі ріки Снов Кам'янський монастир. При храмах створювалися цехи різних ремесел, школи. Цехи піклувались про сиріт, старців, калік.

Вважаючи важливим чинником духовної просвіти народу проповідь слова Божого, преосвящений увів при кафедрі посаду проповідника, яку посідали знамениті Іоанікій Галятовський і святий Димитрій Ростовський [3].

Під впливом Л. Барановича в середині XVII ст. сформувалася плеяда церковних діячів, внесок яких у культуру та освіту дуже вагомий.

Також довкола Барановича гуртувалися талановиті письменники, художники, зодчі. За часів цієї видатної постаті Новгород-Сіверський став одним із центрів ліварного виробництва. Створена Л. Барановичем хорова капела уславилась високою виконавчою майстерністю. Так, російська правителька Софія Олексіївна просила Лазаря прислати його півчих у Москву для придворного хору. У 1666 р. хорова капела прибула до Москви і залишалася там майже рік. Та й сам він був добрим музикантом, створював духовні пісні [4].

Зв'язки з академією Л. Баранович не припиняв підтримувати і тоді, коли очолював Чернігівську єпархію. Велика заслуга Чернігівського архієпископа в розвитку освіти і книгодрукування. На Чернігівщині виникали братства, при них відкривалися школи. Л. Баранович розпочав створення навчального закладу на зразок Києво-Могилянської колегії, тому Новгород-Сіверську школу перевів до Чернігова і постійно піклувався про неї. У цьому навчальному закладі після його відкриття викладали польську мову, богослов'я, аристотелеву філософію, красномовство. Цей заклад проіснував до 1869 р.

Л. Баранович – фундатор друкарні у Новгороді-Сіверському. Згуртувавши навколо себе творчі сили Лівобережної України, він зрозумів, що настав час, коли треба створювати єпархіальну друкарню. І 1672 р. мрія просвітителя здійснилась – у стінах Спасо-Преображенського монастиря почала діяти перша на Лівобережній Україні стаціонарна друкарня.

Управителем Новгород-Сіверської друкарні став писар Семен Ялинський, який підняв налаштувати виробничий процес. Але навколо питання про рік заснування друкарні існують певні суперечності між ученими. На думку І. Огієнка, її було засновано 1671 р. «Про час заснування цієї друкарні, – зазначав учений, – дослідники пишуть по-різному: Н. Сумпов зазначає, що друкарня ця «була відкрита на початку 70-х років». Д.А. Рачинський про це каже: «Около 1670 года основана, по свидетельству Страданского, типография в Н.-Северске». Про те, що 1670 року Л. Баранович не мав ще друкарні, свідчить і він сам у своїх листах, де цього ж року пише: «Коли б у мене була друкарня, то...». Як би там не було, скоро друкарня була влаштована, але в організаційному відношенні вона мала нещасливу долю. З'ясувалося, що Ялинський друкарської справи фактично не знав. Баранович скаржився: «Пан Ялинський ніколи друкарством не займався, став по Вільнах їздити учитись і спосіб друкарський шукати». До того ж козацька старшина вимагала переїзду архієпископа до Чернігова. Перенесення кафедри до Чернігова було справою складною, бо тут єпархіального господарства практично не було, тому друкарня залишалася у Новгород-Сіверському монастирі і після від'їзду владики під доглядом Семена Ялинського. Позбавлений господарського ока, останній не поспішав налагоджувати друкарську справу. Л. Баранович скаржився у листі до архімандрита Михайла Лежайського, що «пан Семен тільки впертість робить», за що заслугове і шибениці, бо «всі нагадування

його – лише горох об стінку». «Ось так прислужився мені пан Семен, – розпачливо пише архієпископ, – він нечасною друкарнею неперемінно вжене мене в домовину».

Створена друкарня почала працювати аж наприкінці 1674 р. Яка книга першою зійшла з друкарського верстата, сказати важко. Вважається, що це було «Слово на Благовіщення» Л.Барановича. Того ж таки року вийшли ще «Слово на Троїцю» та «Слово на Воскресіння».

Але своєю друкарнею Л.Баранович був незадоволений і надалі, бо не мав змоги її контролювати як слід. Ось тому в нього виникає думка про переведення друкарні до Чернігова. У лютому 1675 р. через гетьманське посольство до царя Лазар передає своє прохання «О жалованной грамоте на друкарню в Чернігові, где і преж всего бывала», натякаючи, безсумнівно, на пересувну друкарню Кирила Транквіліона-Ставровещького, в якій 1646 р. побачив світ чернігівський першодрук – «Перло многоценное». На прохання Барановича цар дав згоду на заснування друкарні в м. Чернігові, але справа тягнулася дуже повільно.

Невідомо, з яких причин, але друкарня і далі працювала в Новгороді-Сіверському. Невдовзі Л.Баранович дізнався, що С.Ялинський разом з Новгород-Сіверським архімандритом М.Лежайським почали потай від нього використовувати друкарське обладнання. Додатково закладалася більша кількість примірників, ніж передбачалося, а отримані з цього прибутки йшли на розбудову місцевого монастирського господарства.

Такі факти остаточно переконали Барановича, що тримати друкарню далі у Новгороді-Сіверському немає ніякого сенсу. До того ж 7 липня 1679 р. пожежа знищила усе місто, і це було останньою причиною прискорення переведення друкарні до Чернігова. Того ж року Л.Баранович перевіз друкарню й перевів С.Ялинського до Чернігова. Ялинський 7 вересня 1679 року одержує від Барановича «Универсал» – привілей на управління друкарнею [5].

За підрахунками фахівців, за 1674-1679 роки друкарня оприлюднила 7 творів самого Барановича (4 з яких польською мовою), 6 творів І.Галатовського (5 з яких польською мовою), твір Д.Туптала «Чуда Пресвятої і Препоблагословенної Диви Марії», А.Бучинського «Чигирин – прикордонне місто» (польською мовою), а також видання загальноцерковного призначення.

Незважаючи на всі перипетії навколо створення та діяльності друкарні, її значення важко переоцінити. Завдяки їй вдалося повністю забезпечити місцеві храми богослужбовими книгами. Навіть у кінці XIX ст. відзначалося широке використання в церквах північної Чернігівщини новгород-сіверських стародруків. Відзначено й освітні заслуги друкарні, яка видала низку «Граматики», «Часословів», «Елементаріїв», що використовувалися у школах краю як навчальні посібники [6].

Багаторічні старання Л.Барановича увінчалися успіхом: Чернігівська друкарня вийшла на третє місце після Львівської та Київської. Про високий рівень цієї справи свідчить застосування двоколірного друку, різноманітних шрифтів та орнаментів. Тут уперше в практиці слов'янського друкарства почали використовувати поряд з дереворитами мідерити. Також завдяки його старанням піднімалися з руїн давньоруські Спаський та Борисоглібський собори. Знову стали православними Єлецький та Троїцько-Іллінський монастирі, будуються нові споруди Троїцько-Іллінського монастиря – трапезна з Введенською церквою. Завдяки енергійним діям та заходам Л.Барановича у Спаському монастирі розпочалися великі будівельні роботи: споруджуються масові мури і вежі, надбрамна вежа-дзвіниця, корпус келій, будинок слов'яно-латинської школи, покої настоятеля.

Поряд з вищезгаданими досягненнями Л.Баранович є і видатним українським політичним діячем.

Покровитель талантів і сам проявив багатогранність творчого обдарування. Але найбільше визнання він отримав як письменник. Поетична спадщина його складає більш ніж тисячу п'ятсот віршів. Лазар Баранович добре усвідомлював, що саме друковані книги, які виходили значно більшими тиражами, ніж рукописні, були потужним джерелом духовності, освіти і сприяли утвердженню християнської моралі [8].

Лазар Баранович – автор богословських проповідей, політичних трактатів, духовних і світських поезій. Його творчість як проповідника складають дві книги проповідей: «Меч духовный» (1666) і «Труби словес проповідних» (1674), написаних церковнослов'янською з домішками польської, латинської та староукраїнської мов. Основна їх тематика – теологічні питання та релігійно-моральні настанови. Книги відрізняються лише постановкою теми: у «Мечі духовному» настанови йдуть від самого проповідника і являють собою закон, за яким має жити кожен християнин; в «Трубах словес проповідних» читач має сам пізнати правду з оповідей про життя святих, про події святої історії. Джерелами проповідей були Біблія, праці візантійських церковників Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста. Форма проповіді типова: 1. Екскордіум (вступ), в якому повідомлялася тема проповіді; 2. Епіграф із Біблії, що мав найтісніший зв'язок із темою; 3. Наррація, тобто сама оповідь; 4. Конклюдія (висновок). Проповіді у візантійських традиціях і бароковому стилі орнаментувалися різними прикладами, наприклад, байкою, легендою, прислів'ям, приказкою, підсилювалися метафорами та алегоріями.

У відповідь на книгу католика П.Бойми «Стара міра нової віри», спрямовану проти православ'я, Л.Баранович написав польською мовою полемічний трактат «Нова міра старої віри» (1676). У цій праці він виступив на захист православ'я, заперечував відхід греків та українців від правильної віри, наводячи факти з церковних писань і Святого Письма, звинувачував католиків у нав'язуванні унії і духовному роз'єднанні. Тон полеміки – поміркований, незлобливий, подекуди містить віршовані вставки на римовану прозу.

Основні твори Л.Барановича – польськомовні поетичні збірки: «Житія святих» (1670), «Аполлон християнський» (1670), «Лютя Аполлонова» (1671), «Книга смерті» (1676), «Пять нот» (1680), «У вінок матері Божої» (1680) та ін., де є вірші духовні та світські. Духовні вірші, присвячені уславленню Бога, пресвятої Діви, апостолів, пророків, ангелів, святих, були фактично продовженням проповідно-полемічної практики теолога-схоластика. Здобутком поета можна вважати світські вірші, у яких він торкався «різних сучасних предметів». Тут є вірші морально-настановчого характеру про любов до ближнього, милосердя, які закликають допомагати бідним, водночас викривають такі пороки і вади сучасного йому суспільства, як «сріблολюбство», паразитизм, пияцтво, лінівність, хвалькуватість, прагнення до розкошів. Йому вдаються пейзажні замальовки, що супроводжуються філософськими роздумами про людину, світ і місце людини в ньому. В поезії висловлював свої громадсько-політичні погляди: патріотизм, щирю любов до рідного краю, біль за руїну, за пасивність народу та наростання міжусобних чвар, негативне ставлення до унії і водночас прагнення об'єднати слов'янські народи проти магометанського світу.

Пізніші твори, такі як «Слово благодарственне господу Ісусу Христу» (1680), «Слово на Успіння Пресвятої Богородиці» (1680), «Благодать і истина» (1683) та інші, присвячені релігійним питанням. Поетика поетичних творів Барановича позначається бароковим стилем з його жанровою структурою та художньо-поетичною системою, з притаманним цьому стилю афористичністю, грою слів, тяжінням до формальних прикрас та зорового наповнення.

Отже, є вагомими підстави вважати, що Лазар Баранович є справді талановитим та видатним письменником XVII ст.

В історію української культури він увійшов як один із найвизначніших проповідників. Опанувавши секрети науки Цицерона і Горация, письменник-проповідник вельми дбав про чистоту, досконалість, образність і вишуканість мови. Сучасники очевидці твердили, що його проповіді користувалися великим успіхом, примушували плакати слухачів, каятися грішників.

Помер Л.Баранович на сімдесят третьому році життя та тридцять шостому році свого єпископського служіння. Похований у Борисоглібському соборі. Його багатогранна діяльність, спрямована на розвиток єпархії, школи та освіти, літератури і мистецтва, заслуговує на почесне місце в історії вітчизняної культури.

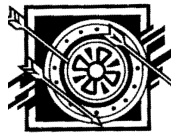
1. Половникова С. Європейські традиції у чернігівських стародруках // Деснянська правда. – № 78. -19 травня 1996. – С 4.
2. Павленко С.О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та приборчники. –2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 252.
3. Антоній, митрополит Чернігівський і Ніжинський. Нариси з історії Чернігівської єпархії // Пам'ять століть, 1992. – № 1. – С. 13-15.
4. Воїнов С. Новгород-Сіверський. Нариси історії. – Чернігів, Сіверянська думка, 1999. – С. 72-75.
5. Огієнко І.І. Історія Українського друкарства. – К.: Либідь, 1994. – С. 344-345.
6. Карманов Ю. Книги – це ріки, якими живиться Всесвіт // Воскресение. – Березень 2002 р. – С. 10-11.
7. Воїнов С. Політична акція Лазаря Барановича // Радянське Полісся. – 7 вересня 1996 р. – С. 7.
8. Куценко Т. Богородичні гравюри «Руна Орошеного» // Деснянська правда. – № 62. – 23 травня 1996 р. – С 5.

В статтє анализируєтєя личностъ уроженца Черниговщины, церковно-политического деятеля и писателя, архиепископа Черниговского Лазаря Барановича.

Ключевые слова: Лазарь Баранович, епископ, политик, писатель, проповедник, типография.

Summary: The figure of native of the Chernihiv oblast, church-political figure and writer, archbishop Chernihiv Lazarus Baranovich is analysed in the article.

Keywords: Lazarus Baranovich, archbishop, politician, writer, preacher, printing-house.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94(477)

Юрій Мицик

●

З ДОКУМЕНТАЦІЇ МАКСАКІВСЬКОГО СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ XVII-XVIII ст.

Максаківський Спасо-Преображенський монастир є однією з найзначніших православних обителей не тільки Чернігівщини, але й усієї України. Він був заснований, очевидно, ще в часи Київської Русі на лівому березі Десни поблизу с. Максаки (нинішнього Менського району), був знищений монголо-татарами і відновлений у 1640 р. чернігівським каштеляном Адамом Киселем, через що часто називався Киселівським. У XVII-XVIII ст. монастир переживає часи розквіту. Його обдаровують усі гетьмани України, починаючи від Богдана Хмельницького. Серед його ігуменів бачимо таких видатних діячів Церкви, як Єремію (Ширкевич) (1665–1681), св. Димитрія Ростовського (Туптало) (1681-1682) та ін. Але у 1786 р. з волі Катерини II монастир було закрито. І хоча невдовзі (1803) було відновлено, та він уже не мав колишнього значення. Пожежа 1829 р. завдала обителі нового удару. Монастир, правда, існував як жіночий під назвою Свято-Троїцький Максаківський, але після встановлення радянської влади йому було завдано остаточного удару в 30-і рр. Обитель була не тільки закрита, а й майже повністю зруйнована і залишається у такому стані в наші дні, хоча є надія на її відродження. Але досить добре зберігся монастирський архів. Не весь, звичайно, та головні документи дійшли до нашого часу у вигляді копійної книги, своєрідної «книги-архіву». Це універсали королів, гетьманів і полковників, накази сотників, які в основному були надруковані (деякі в призабутих дореволюційних публікаціях), але чимало документів, особливо різноманітних купчих, які відбивають історію краю в давнину не привертали особливої уваги. Аналогічну «книгу-архів» Свято-Михайлівського монастиря XVI-XVIII ст. було недавно видано (1). Копійна книга Максаківського монастиря хоча й поступається їй за обсягом, але в ній містяться документи, які стосуються історії Чернігівщини, особливо околиць Мени, Сосниці, Борзни, і вже тому заслуговують на публікацію. Цікаво, наприклад, що серед жителів Борзни є документи козацького роду Плющів, можливо, далеких родичів Івана Степановича Плюща, колишнього спікера Верховної Ради; що Сосниця мала свою ратушу – ознака міського самоврядування. Копійна книга Максаківського монастиря була створена у др. пол. XVIII ст., зберігалась у колекції рукописів О.М.Лазаревського, котра перейшла потім на зберігання в Інститут рукописів (далі – ІР) Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (Ф. VIII, № 255 М/154). У повоєнний час я вперше звернув на неї увагу ще у 1972 р., а потім аркуш використання заряснів прізвищами дослідників. Однак не всі мають змогу працювати у Києві, не всі зможуть прочитати тексти, писані українським скорописом XVIII ст., а то й польською мовою, тому ми вирішили розпочати публікацію документів з «книги-архіву» і сподіваємося видати її повністю.

Крім документів Максаківського монастиря, ми подаємо (в додатках) поодинокі документи, які стосуються Стародубщини і Прилуччини (Красноколядинська

© Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор (м.Київ).

сотня), а також про Свято-Троїцький Іллінський монастир у Чернігові: вміщена стисла інформація про рукопис, виявлений нами ще влітку 1978 р. у Центральному державному історичному архіві у Петербурзі, а саме: «Копія описной книги всего имущества монастыря Троицкого, так церковного, яко и монастырского и грунтом монастырским же 1734 года декабря 15 дня по приеме архимандрии Троицкой его высокопреподобием господином Ираклием Коморовским составленной». Саму копію описної книги було створено десь у другій половині XVIII ст. Обставини її створення прояснює запис, хоча дещо туманний, зроблений по низу аркушів книги: «Троицкого по прошению Илиї иеродиакона Иннокентия, по прошению монастыра черниговского Троецкого Илинского еклериарха мниха Макария того ж монастыря иеромонах Афанасий своеручно пописался, к оной описи руку приложил; к сей описи руку приложил намісник Бобрецький, по прошению того ж иеромонаха Зосима, економа троїцкого, иеромонах». Трохи прояснюють історію створення і місцеперебування книги інші записи: «С подлинную описную книги всего имени монастырского и церковного и ризниці архимандричой и библиотечных всіх книг сводил Троицкого Илиинского черниговского монастыра намісник иеромонах Аверкий Бобринецький», «канцелярист печерський Данило Крамарев». Книга досить велика за обсягом. Нашу увагу привернув лише опис монастирської бібліотеки, вміщений на сторінках 17-42, на якому ми і зупинимосся.

Книги розташовані по розділах. У першому з них містяться: Острозька Біблія, Євангелія. Останніх було 10, насамперед два надрукованих у Києво-Печерській лаврі, ще два київських, невідомо якої друкарні, а також три московських. Ще три Євангелія не розшифровувалися навіть елементарно. Далі йшли церковні книги: 4 службники (2 львівського друку, 1 – київського, 1 (маленький) – чернігівського); Требник (великий) київський, 12 московських міней (видно, по одній на місяць); три октоїхи, з них один київський, один острозький; чотири різних Тріоди (2 Цвітних Тріоди чернігівського друку); одна (видно, Цвітна) – львівська і одна (Пісна) – київська. Тут міститься невеличкий коментар: «взаміну московской печати Тріоди же Стефану Стародубцю, третью от дано по прошению с(вя)щенника роговского дано ж в милостиню до церкви Роговской». Далі йдуть три «Апостоли» (2 – київського друку, 1 – львівського); «Трефолой» (львівське видання), «устав» (московського видання), два рукописних «Ірмолюя», три «Псалтирі» (один московський з «Часословом» і «Місяцесловом»), три «Часослови» (два київських і один львівський), два «Прологи» на весь рік московського друку, книга Єфрема (Сиріна – ?) московського друку, рукописна книга Феодора Студита, «Ліствиця» московського друку, два київських «Акафісти», «Акафіст св. великомучениці Варвари», «Книга постриг», «Огородок (Марії) Разивіловського» київського видання, московська «кормча», «Книга правил св. отця», «Бесіди» св. Іоанна Золотоустого, книга тлумачень на Євангеліє Феоділакта, рукописні «Міней» на весь рік (ця книга зберігалася у архимандрита Іраклія, але взята в трапезну церкву, в чому підписався архимандрит Геннадій). Також містяться підписи ієромонахів Макарія, Аверкія та Аркадія. Було чимало книг, надрукованих латинським шрифтом (розташовані по формату: in folio, in quarto, in octavo і т. д.), в основному польські і латинські. Серед них бачимо «Biblię wielką», «Biblię małą», «Zywoty świętych», твори Іоаннікія Галятовського («Mesiasz»), Лазаря Барановича («Lutnia Apollinowa»), збірники проповідей, панегіриків, твори С. Старовольського, С. Окольського, Е. С. Піколоміні, хроніки М. Стрийковського, «Historia lithuana» та ін. Деякі книги залишилися по смерті отця Ісайї (?), у т. ч. «Псалтир», твір Св. Августина і т. д., якими поповнили монастирську бібліотеку. Містяться у книзі й інші розділи, наприклад: «Опис друкарских инструментов», але конспектувати велику за обсягом книгу я тоді не мав змоги.

Не переказуючи змісту документів, подаємо їх тексти. Зазначимо, що ми керувалися правилами передачі тексту, розробленими Я.І.Дзирою і про які вже неодноразово писали. Нерозбірливі місця позначали наступним знаком (...)*

* * *

№ 1

1650, травня 4.- Запис про прийняття привілею («фундушу») Адама Киселя на заснування Максаківського монастиря в копії новгород-сіверських гродських книг до київських гродських книг

«Anno Dni 1650 mca 4 maja za podaniem wielebnego ojca Iosephata, zakonnika monastyru kisielowskiego oczewistym ekstraktu z ksiąg nowogródskieh funduszu na ten monastyr danego per oblatam podaje, do ksiąg grodzkich kiiowskich przyjąłem.

Estafij Wyhowski namiestnik zamku kiowskiego.

Wpisanysy do ksiąg grodeckich kiowskich i korygowany.»

(НБУ.-ІР.-Ф. VIII, «255 М/ 154.-Арк. 27 зв.)

переклад:

Року Божого 1650 місяця травня 4 за поданням велебного отця Йосафата, ченця киселівського монастиря очевидним, [який] екстракт з книг новгородських [- сіверських] фундушу на цей монастир даного пер облятам подає, [я] прийняв до київських гродських книг.

Остафій Виговський, намісник київського замку.

Вписаний до київських гродських книг і коригований».

№ 2

1654, лютого 22.- Ніжин. – Універсал ніжинського полковника Івана Золотаренка

«Пном отаманом села Высокого, села Праников, едунинському и холманському, так теж войтом и всім селяном, по оних селах мешкаючим, сурово кожного именем его м. пана гетмана упомынаем и владою старшинскою своею приказуем, абысте всі тые села монастирові Максаковскому и отцу игумену тамошнему во всем послушньными зоставали, чога он тилко по вас потребоват міл. А если бысте не міли оним чернцом в послушенстві зоставати, теди вам, атаманом и войтом тамошним, приказуем, абисте зараз из каждого села готовали подвод по тридцяти ку Чигрину и подводу без жадной фолкги. Зачим ми, розуміючи о том, же ви оному монастиреві в послушенстві зоставали вас нігде ані в подвод, ані жадних стаций задля того монастиря не берем, розуміючи о том, же оним послушними зостаєте. Теди ежели би міли оние чернци скаргу на вас прекладати, теди відайте о том, вже певне же от нас ви срокового караня не уйдете.

При том вас Бгу полекаем.

З Ніжина 1654 февраля 22 дня.

Иван Ничипорович, полковник его цар. вел. Войска Запорозкого ніжинский и всего Сівера.»

(НБУ.-ІР.-№ Ф. VIII, № 255 М/154.-Арк.61 зв. – Копія XVIII ст. Внизу документа намальовано коло, в якому вміщено запис: «Місто печати»).

№ 3

1657, березня 23.-Ніжин.- Універсал ніжинського полковника Григорія Гуляницького.

«Григорий Гуляницкий, полковник ніжинский и всего Сівера. Войска црского величества Запорозкого.

Пане сотнику и пане войте менский ознаймуемо в листе о том, иж на жадане в Бгу велебного его млсти гедна отца игумена максаковского поля шляхецкие, штоколевек ест в сотни вашей, позволилисмо так при місті, яко и по селах, ланов, с которых на нас десятины поля орати для виживеня всей братії монастира Максаковского до далшое ласки нашой, абысте оним законником на сей нас тие всі поля указали, иж бы в том ні от кого прешкоди не поносили и оних заживали ланов до часу слушного и ласки наше, абы в. мст оним посполу с паном войтом в том ведлуг розказаня нашего были помочными. Затим в. мсти Гспду Бгу поручаем.

Дан з Ніжина дня 23 марта 1657 року.

Григорий Гуляницкий, полковник ніжинский и всего Сівера рукою власною.»

(НБУ.-ІР.-№ Ф. VIII, № 255 М/154.-Арк.98- Копія XVIII ст. Внизу документа намальовано коло, в якому вміщено запис: «Місто печати»).

№ 4

1662, квітня 13.-Сосниця.- Наказ сосницького сотника Василя Омеляненка.

«Я, Василей Омеляненко, сотник сосницький, за старшинство мое просил отец игумен монастыра Максаковского на имя Иосиф из братиею своею, иж не маючися в часи тревожные подіти где. Теди я далем оным законником плец в місте Сосницы Гришковский кушнеров одбіглий, который на войско припадает, теди оним волно будуватися и вшелякою речю владіти, яко отцу игумену, так и братіи, при нем будучой. А тот плец стоячий промежку домов одное стороны дом Вороны старого, а в другое Абакума Яницкого. Для ліпшее віри и певности даюя сие мое писмо, абы им ништо перешкоди не чинил. Писан у Сосниці 1662 априля 13 дня.

Василей Омеляненко, сотник сосницький».

(НБУ.-ІР.-№ Ф. VIII, № 255 М/154.-Арк. 97 зв.- Копія XVIII ст. Внизу документа намальовано коло, в якому вміщено запис: «Місто печати»).

№ 5

1668, січня 24 (14).- Максаківський монастир. – Дарчий запис, передаючий борг ченця Євстафія Євлановича Максаківському монастиреві.

«Євстафій Євланович, законник монастыра Максаковского, чиню відомо тим моим писаным, иж што зостал бил мни винен пан Иван Миронович, обывател мянски, золотих сто личби литовской, а дал бил мне в заставу дом свой власний и комору на розних місцах, в місті Мянє стоячие, и окром того еще што золотих пядьдесят готових грошей позичил был, теди я, вишмянований, Евстафій Євланович, отежджаючи на Білую Русь, даровалем той был дом, комору, в золотих сту зостаючих, яко и пядьдесят золотих винное особливе, на монастыр Максаковский отцу игумену Иереміи Ширкевичу и всей братіи того ж монастыра Максаковского за отпушение гріхов моіх вічними часи, з которого изречене учинивши, даю им тоє мое писание з печатю и з подписом руки моеє.

Писан в монастыру Киселевском року 1668 мєца генвара 14 дня.

Євстафій Євланович рукою власною.

Иларіон Иосифович, игумен монастыра Солотир[ского], устне прошоний от отца Евстафія Євлановича о подпис до того листу руки.

Иеромонах Мартиниан, намістник монастыра Максаковского, прошоний от отца Евстафія. Євлановича рукою властною.

Як то отец Евстафій Євланович у монастырю его млсти отцу Еремію Ширкевичу, игумену монастыра Максаковского преказал длуку на Ивану Мироновичу, мешчанину меньскому, так теж и при нас, уряде меньским, так же ся зрекає и нас о подпис рук до сєго церокграфу од отца Евстафія Євлановича. А ми, уряд, потвержаючи сей церокграф, руку подписуєм:

Михайло Пилипенко, сотник менский, руку подписал.

Отрохим Веруженко, городовий атаман, руку подписал.

Стефан Киринович, войт менский, руку подписал.

Гаврило Василевич, бурмистр менский, руку подписал.

(НБУ.-ІР.-Ф. VIII, № 255 М/154.-Арк. 104 зв. – Копія XVIII ст.)

№ 6

1688 липня 17. – Борзна. – Дарча борзєнського козака Гаврила Плюща Максаківському монастирю на ліс.

«Року 1688 мєца июля 17 в ндлю.

Я, Гавриіл Симеонович Плющ, обывател борзєнський, чиню відомо, иж з доброй своїй волі власний свой ліс, котрий маю за власний свої гроши куплений у Сухомлина красноставського, в грунтах лежачий монастирских, ту теж еще ціло офірую и Галкувщину святой обители Всемлстивого Спаса вічними часи монастыру Максаковскому,

за котрий той будучий даток повинні блгати, ежели не забудут Бга, за тою дшу и всіх моїх крєвних.

Діялося в Борзні в дому его млсти гспдина отца Григория Величковского, про-топопи бывшего борзненского, при бытности отца Андрея Середи, попа николского борзненского, и при бытности гспдна отца Иосифа Григориевича свто Троицкого вікария.

В подлинном подписанно.

(НБУ.-ІР.-Ф. VIII, № 255 М/154.-Арк.)

№ 7

1690, квітня 20 (9).- Максаківський монастир.-Квит купців Василя Леонтієвича і Григорія Леонтієвича про отримання товару, який залишив у Максаківському монастирі їхній померлий батько.

«Мы, нижей подписанные, чиним відомо сим нашим писмом, иж що блженное памяти отц наш Леонтий Игнатович..ченица (?) купец зложил был товар юхту и оставив коний трох в манастиру Максаковскому, міючи вскори побрати, але же смертию вскори послаи того з світа сего зийшол, теди той товар и коні в мененном монастири мало не през год лежал, ты (?) теди, будучи отца ншого синове ні от кого отчизни не отдаленного за упомнением ншим в манастиру того товару у отца намісника и братиї, о том свидомых, тот товар отбираем, а на сорокоуст по отцу ншом того ж товару мнастиреві даем юхти един тюк, кони двое, двор купленный от отца нашего в місті Борзні стоячий, вічними часи мнастиреві и з оного нашего датку мененного вічное зреченне чиним и на вічную манастиру Максаковскому посессию пушаем и писмо на двор з уряду борзненского отцу нашему даное, тому ж мнастиреві для кріпости на вульное всегда поживанне отдаем, а товар и коня одного одобравши, сим нашим писмом квітуем, на що и далисмо на тот час будучому, отцу наміснику Силвестру Рагозі и всей во Хрсті тамошней братиї сию нашу квитанцію изъречене двора и коней двоїх, на которой для ліпшой пред всіми віри и кріпости, руки нши подписуем.

Діялося в монастиру Максаковском року 1690 в пост великий в середу цвітной неделі априля 9 дня.

Василий Леонтиевич рукою

Григорий Леонтиевич рукою.

При одобрану тог товару и я при том часе былем Федор Маркович».

№ 8

1697, липня 17 (7).-Борзна.- Дарчий запис на третю частину млина жительки Борзни Олени Плющ Максаківському монастирю.

«Я, Елена Якубовая Плющовна, жителька борзненская, явне, значне и доброволне так тепер, яко и на потомние часи відомо чиню сим моїм юж повторним записом, иж ні з якого примусу, але само охотне з доброй воли своєї млин тот свой бувший в Ядутох на річце Борзні стоячий, который еще за живота своего прежде небожчик малжонок мой на обител стую, то ест до монастира Максаковского за спсение свое вічисто легговал. А любо и мні полецил бил третью частью з оного пожиткувати, яко в первом моем записі превелебному его млсти гспдну отцу Калисту Меновскому, игумену монастира Максаковского, поданом, еднатк же тепер и я, видячи себе престарелую в літех. Котрих (?), сподіваючися щоденного собі з того мизерного світа зейстя и тых же слов властных, хотячи наслідовати небожчика малжонка моего, тепер и своей части тоей, то ест третини з млина того вічистою уступивши, а превелебному его млсти гспдну отцу Каллисту Меновскому, игумену монастира Максаковского из братиею его той обители стой монастиру Максаковскому за дшевное спсение свое и на память вічную собі вічисто в посессию оного до ужиткованя зо всім вцалі попускаю, до которого юж от сего часу так я, яко и крєвние мои. близкие и далекие, жадное на-лежитости не повинни будем міти. Але яко вишей наменилося доброю моею волею моею (написано двічі слово «моею» – Ю.М.) той обители свтой за спсение мое при спокойном уживаню вічисто в них и голдовати мает. На що для ліпшое віри и певности

при вряде ншом міском борзенском и повторе сим записом моим упевнивши так з написом именей их и притисненем печати городской ствердивши, подаю. Діялос в Борзні року 1697 мсця июля 7 дня.

Петро Макарович, сотник наказний борзенский.

Иван Наумович Тихий, атаман городской.

Иван Ярмолович, войт з бурмистром борзенские.

(НБУ.-ІР.-Ф. VIII, № 255 М/154.-Арк. 97.-Копія ХУІІІ ст. Наприкінці документа намальоване коло, в середині якого написано: «Місто печати»)

№ 9

1705, травня 16 (5).- Борзна. – Дарчий запис удови борзенського жителя Івана Тихого на млин і ліс Максаківському монастирю.

«Року тисяча сімсот пятаго мсца мая 11 дня.

На уряді нашом міском борзенском персоналітер постановившися пані Иванова Тихая, жителька наша борзенская, при запису ншого урядового от небожчика пана Івана Тихого легованого тестаменту чинила таковое свое оповідане, поневаж небожчик малжонок той при позасталих своїх добрах, совокупне зо мною набутих. в тестаменті своем виразил, лекгуючи на свтую обител манастира Максаковского млин на греблі красноставской, як в собі міється стоячий, степенковский, при том же млину и ліс, под тим же селом Красним ставом лежачий, теди я, по запису малжонка моего того млина и ліса уступую, волно оним кгрунтом так завідуючим в Бгу превелебному гсдну его млсти отцу игумену максаковскому з братиею вічисто владіти. Мы теди, уряд міський борзенский, як устне от небожчика пана Івана Тихого лекгацию вишписанную вислухавши, урядовне в тестаменті виразилисмо, так и тепер оную потвержаючи сей наш урядовий запис, под печатми міскими и с подписом рук своїх на ратуши нашой міской борзенской видат розказалисмо.

Діялося року и дня вишписанного.

Тарас Забіла, сотник борзенский.

Иван Ярмошенко, атаман городской.

Стефан Федорович, войт з бурмистром борзенским.

Иван Данилович, писар міський борзенский».

(НБУ.-ІР.-Ф. VIII, № 255 М/154.-Арк.88- Копія ХУІІІ ст. Наприкінці документа намальовані два кола, в середині яких написано: «Місто печати»)

№ 10

1705, серпня 20.- Борзна. – «Згода» Максаківського монастиря й Івана Ярмоловича, жителя Борзни щодо передачі монастирю землі в с. Адамівка.

«Року тисяча сімсот пятаго мсця августа двадцятого дня.

Сталася добровольная згода mezi законниками монастира Свто-Преображенского Максаковского з одной стороны, а з другой mezi Івана Ярмоловича, обивателя борзенского. В том их деле кгда сполним зезволенем всей братії законников мененного монастира в Бгу превелебний гсдн отц Калист Меновский, игумен того ж монастира, взял в мененного Івана Ярмоловича на потребу монастирскую двор з огородом и з ліском в маетности своїй, селі Адамовці будучий, лежачий об межу з одной стороны Грицка Онищенка, з другой стороны Тончихи старой, такъже по меж горілка (помилка, очевидно слід читати: «горбка»- Ю. М.) старого Адамовского, и на заміну того двора пустил меженний отц игумен у вічне владіние и диспонуване місце коморное монастирское, в місте Борзні mezi коморами ринковими лежачое помеж его ж, Івана, коморами будучое, преречоному Иоанну Ярмоловичу, на що для ліпшой віри и верности тиі собі стороні побрали собі взаємний писма при людех зацних и віри годних, жителів борзенских, то есть Стефану Забілі, Павлу Щербині и при Семену Крамару.

Діялося у Борзні за відомом уряду борзенского року и дня вишписаного.

Иван Ярмолович рукою».

(НБУ.-ІР.-Ф. VIII, № 255 М/154.-Арк. 109.-Копія ХУІІІ ст. Наприкінці документа намальоване коло, в середині якого написано «Місто печати»).

№ 11

1708, червня 12 (1).- Берестовець. – Купча на продаж монастирю землі.

«Року тисяча семь сот осмого місця юня первого дня.

Я, нижей на підписі менованный, до відомости подаю каждому такому, тепер и в потомние часи жиючому и о том відати хотящому, иж продадем ниву пахалную з цілиною под галами (*гаями -Ю.М.*) лежачую, об межу з одной стороны от гаю самого ж сознаваючого пана Семена Стриевского, а з другой – от дороги идучое з Берестовця села под гала, передом от Гаврила Коваля, тилом от Яковця Литвина, за суму певную и до рук моїх отобрану таляров сім, своєю власною ні кому ні в чом не пенную и не заведенную, и в жадной сумі не подписанную, их млстям, то есть висоце в Бгу превелебному его млсти гсдну отцу Иосифу Біліцкому игумену свтыє обители Всемилоствитого Сп(а)са Максаковския и пречестному отцу Пахомію, наміснику и всей их о Хрсте братії тепер жиючим и в потомние часи по них наступающим, на вічніе и непорушние часи, варуючи тое, абы до той ниви пахалной, межами вишей описанной, так жона моя и діти, яко и ніхто з близких моих крвних жадного вступу и права вічними часи не міл и не заховал. Которое то писмо право вечистое их млстям даю и ствержаю подписом руки моеї власной и з подписом рук панов печатаров, то есть Андрея Постоленка, атамана берестовецкого наказного и Мартина Микитенко Рижого, войта, и Моисея Зінченка, жителей берестовецких.

Писан в Берестовці при людях зацних и віри годних, року и дня вишей описанных. Семен Стриевский.

Андрей Семенович Стриевский.

Андрей Постоленко, атаман наказний берестовецкий, яко не умітний, крст стий пише.

Мартин Рижий, войт, крст стий пише.

Моисей Зінченко, не знающий писма, крст пише.

Константий Гриненко крст стий пише».

(НБУ.-ІР.-Ф. VIII, № 255 М/154.-Арк.- Копія XVIII ст.)

№ 12

1717, лютого 16 (5).- Сосниця. – Купча на продаж двору подружжя Москаленків Максаківському монастирю.

«Року тисяча сімсот семого надцят мсця февруария пятого дня.

Пред нами, Василем Иваненком, сотником наказним сосницким. Афанасием Стрижевским, атаманом городовим, Иваном Савичом, войтом, Никитою Игнатовичом и Федором Мойсіевичом, бурмистрами в ратушу засліти.

Ставши персональне пн Иосиф Москаленко сполне з жоною своєю Анастасією, жители савинские, явно и ясно чинили свою таковую доброволную оповідь, мовячи: «П. п. уряд городовой сосницкий відомо вам чиним, же міючи мы дворик власний свой волний, свободний и в жадних долгах нікому не записанный и не заведенный, стоячий в городі поблизу церкви Свто Троецкой на рог улиці напротив двора пна Марка Корніевича, апо (описка. Правильно: «або»- Ю.М.) теж двора мнастирского максаковского, який двор з обопоной нашей обради, без жадного ніякого насилия и примушения продалисмо и у вічную поссесію отступили до обытели свтой Максаковской висоце в Бгу превелебному его млсти гсдну отцу Иосифу Біліцкому, игуменови и всей братії тоей же свтой обытели за певную и готовую сумму доброй русской монети золотих за полсета (?) десят, котрую сумму поневаж всю сполне власними руками нашими одобралисмо, теди подаючи тот двор обители свтой у вічную поссесію, ціле оного юж зрікаемся и як самих себе и потомков наших, так и крвних, близких и далеких, вічними часи отдаляем, не міючи болш в тот нами проданный до обытели свтой двор німисати (?) и потомки наши ані теж крвние, близкие и далекие, жадною мірою от того часу интересоватися и одозву міти, и овшем волно ест и будет ему, превелебному его млсти отцу игуменови и всей братії тамошной, як власним своїм от нас купленным двором вічне и спокійне владіти, держати, продати и як хотіти (не узнаючи ні от кого турбації) в найліпший пожиток до обытели свтой

привернути сим нашим урядовим писаним вічне ствержаєм.

Ми прето вишспоменений и нижеподписанный уряд городовий сосницький, вислухавши з обох сторон добровольного их сознания так куплі и продажи, для лучшего достовірия и в потомний час памяти сей лист підписом имен наших и печатми урядовими ствердивши, стороні потребуемой до рук видати розказалисмо.

З ратуша сосницького року місця и дня вишсписанных.

Васил Иваненко, сотник наказний с[осницький].

Афанасий Стрижевский, атаман городовий сосницький.

Иван Савич, войт сосницький з бурмистрами».

(НБУ.-ІР.-Ф. VIII, № 255 М/154.-Арк.110 об.- 111.-Копія XVIII ст. Наприкінці документа намальовані два кола, в середині яких написано: «Місто печати»)

№ 14

1721, жовтня 14.- Ніжин. – Універсал ніжинського полковника Петра Толстого Максаківському монастирю.

«Его царского пресвітлого влчства Войска Запорожского полковник ніжинский Петр Толстой.

Всім кому колвек о том відати надлежатимет, особливе высланному ншему для вибрания належного з подусідков рочною датку. Сим нашим ознаймуем універсалом, иж respetуючи мы на обытел Максаковскую, подусідков в дворах монастырских Адамовском, Высоцком и Красноставском мешкающих, от вытягненья тоей рочною повинности, на нас выбирающейся, увольняем и приказуем, абы посланный нш оных подусідков в помянутых дворах живучих, до отдавання тоей рочною повинности не чепал и ни в чом бы оных не турбовал. Толко мужицкие и козацкие подусідки в тых селах будучие, от тоей повинности не міют быти свободны повторе упоминаем.

Дан в Ніжині октоврия 3 року 1721.

В том подлином підпис:

Звышшеменованный полковник ніжинский».

(НБУ.-ІР.-Ф. VIII, № 255 М/154.-Арк.59 зв.)

Додатки:

№ 1

1681, лютого 18 (8).- Стародуб. – Універсал стародубського полковника Григорія Карповича Коровки-Вольського.

«Григорий Карпович, полковник Войска его царского пресвітлого величества стародубовский.

Пану сотникови почеповскому и кому о том відати будет надлежало сим моим ознаймую писанем. Презентовал мне пан Петро Андросович. жытель веребянский, писмо от старших пришлих собі на селище Турейково даное, теды и я, узнавши его, пана Петра, ласки войсковое быти годного, мененое селище Турейково з всіми прынадлежностями пры нем, пану Петру, цале и ненарушне заховаю; відаючи теди кождый о том, абы ему, Петру, и наименшее перепоны в держаню того селища не важилса чиниты. Повагою власти моей пилно варую.

Писан в Стародубе 8 февраля 1681 року».

(НБУ.- ІР.-Ф.-Он.1.- № 11458.- Копія XIX ст. Записи внизу документа: «В подлинном подпись: Звышменованный полковник рукою власною». «М.П.», «Рум[янцевская] опись, т. 85».)

№ 2

1774, лютого 7 (січня 27).-Кіш Нової (Покровської) Січі. – «Паспорт» запорозького козака Кузьми Нецадима, виданий кошовим отаманом Петром Кальнишевським.

«Патент пашпортной.

Явителю сего Войска Запорожского козаку куреня Менского Кузьма Нецадим по (...)»* своей, жительство іміющий малороссийского Прилуцкого полку сотні Красно-

колядинской в селі Липовом, что предводителями старой армії их сиятельствами графом Петр Ивановичем Паниным и князем Василием Михайловичем Долгоруковым разосланными во всі міста предложениями, веленно всіх поженившихся запорожских козаков к отправлению в войсковую службу в Войске Запорожском висилать без и малйшаго замедлїния, чувствуя таковой повлїенїи имїет, желающие по своей Войску Запорожскому подчиненїю сти же (?) свою со всім имуществом вывезть в предїли Запорожского Войска и просим от Войска Запорожского Низового на свободный ему туда и обратно проезд пашпорт, коему пашпорт из Коша за подписом и войсковою печатю дан с тем да благоволят везде заставами и караулами гспда командующие штап и обер офицери, ему, Нещадиму, пароконным возом до села Липового, а оттол уж з братии, з женами и будущими при нем людми (...) * случится, возами, лошадами, рогатим скотом и другим движимим имїнием в предели Войска Запорожского чинит свободный проезд (?) благополучное мїсто.

Запорожский Кош. 1774 году генваря 27 дня.

(...)* Войска За [порожского] Ни[нового] а[таман] ко[шовой] Пе[тр] Калнишевский с товариством»

(Запорізький краєзнавчий музей. -ВР.-№ КВ-13410. Фотокопія. Оригінал зберігається в Центральному Державному Історичному Архіві України у Києві. – Ф. 229.-Оп. 1.- № 337.-Арк. 2-2 зв.)

№ 3

1794, травня 9 (квітня 28).- Катеринодар. – «Паспорт» запорозького козака Олексія Лалима, виданий кошовим отаманом Війська Чорноморського Захаром Чепігою.

«Аттестат

Вірного імператорского Войска Чорноморского куреня Каневского козаку Алексею Лалиму в том, что служба он под начальством моим в конницї, недавно кончившейся с Портою Отоманскою войною, был в походе и противу неприятеля в сраженїи, яко то [1]791 года, июня 28 числ, турецкої армії, предводимой самим верховным вызирем, при осадї он поступил храбро и мужественно, так как долг воину повелевает, а за таковыя его подвиги отдавая пофалу, рекомендую достойному уважения.

В благополучном городї Екатеринодарї дан апреля 28 дня 1794 года.

Ея імператорского величества всемилостивейшей государыні моей верного Войска Чорноморского атаман кошовїи и орденов св. великомученика и победоносца Георгия третего класа и равноапостолного князя Владимира третьей степени кавалер Захарий Чепига».

(Запорізький краєзнавчий музей. -ВР.-№ КВ-11031. Оригінал завірений печаткою і особистим підписом Чепігу).

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477)

Лідія Нестеренко

●

СЕЛО ІВАНКІВЦІ У ХІХ – НА ПОЧ. ХХ ст.

У статті проаналізовано соціально-економічний розвиток села Іванківці в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: Іванківці, всеросійський сільськогосподарський перепис, козаки, селяни, освіта, медицина, церква, землеробство, скотарство.

Характерною рисою української незалежності є процес занепаду села. За двадцять років з адміністративної карти України зникли сотні сіл, хуторів. Згідно з останніми даними, в Україні щороку іде в небуття близько 20 населених пунктів. Частина сіл на грані занепаду: зруйновані колективні господарства, об'єкти дрібної промисловості, закриті школи, дитячі садки, лікарні, не підведений природний газ, водогін, відсутнє освітлення вулиць, поганий стан доріг та ін.

Проте ще століття тому села були опорою держави. У кожному з них були промислові об'єкти, школи, церкви та ін. І, здається, спокійному розміреному ритму сільського життя нічого не заважало... Проте за останнє століття багато українських сіл перетворилося на пустку чи й взагалі зникло.

Одним із таких сіл, яке в наш час переживає занепад, є Іванківці Срібнянського району. Однак ситуація тут не завжди була такою.

Тому метою даної роботи є висвітлення розвитку с. Іванківці в ХІХ – на поч. ХХ ст. Основою джерельної бази стали матеріали Всеросійського сільськогосподарського перепису 1915 р. у с. Іванківці Іванківської волості Прилуцького повіту Полтавської губернії та інші статистичні дані Прилуцької повітової земської управи (ф.1486), що зберігаються в Держархіві Чернігівської області.

Перш ніж приступити до характеристики економічного розвитку с. Іванківець кінця ХІХ – поч. ХХ ст., наведемо лише кілька статистичних даних про село другої пол. ХІХ ст. Так, у 1886 р. тут нараховувалось 298 дворів козаків, 74 двори селян-власників, які входили до двох сільських громад (Галаганівська, Милорадовичівська), 4 двори міщан та ін., 293 хати, 2557 жителів; діяли Благовіщенська церква, перше земське початкове однокласне училище (у віданні земства з 1872 р.), лікарня, 3 шинки, крамниця, базар по вівторках (з 1865 р.), 33 вітряки, 4 олійниці¹.

Спробуємо охарактеризувати соціально-економічний розвиток села детальніше.

Село Іванківці у ХІХ – першій чв. ХХ ст. було волосним центром. У 1815 р. у волосних центрах Прилуцького повіту Полтавської губернії вперше було відкрито сільські училища. У цьому ж році навчальний заклад виник і в Іванківцях (учитель Гнат Коломойцев)². У зв'язку з необхідністю підготовки освічених кадрів для волосних і сільських правлінь у 1838 р. тут було засновано першу початкову земську школу, яка готувала писарів для волосних і сільських правлінь. Попечителем її був Кіндрат Данилович Науменко. Приміщення цієї школи було побудоване в центрі села на громадські кошти.

У 1843 р. Міністерство державних маєтностей почало відкривати парафіяльні

© Нестеренко Лідія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін ЧОІППО імені К.Д.Ушинського.

початкові училища в селах. Це були початкові школи першої ланки освіти, призначались для людей «найнижчих станів». Тут безкоштовно навчали читання, письма, арифметики, Закону Божого. В цьому ж році було відкрито початкове трикомплектне училище і в с. Іванківцях³. З 1872 р. навчальний заклад було передано у відання земства. В 1895 р. для школи було побудоване нове приміщення. У зв'язку з тим, що один навчальний заклад не міг помістити велику кількість дітей шкільного віку, було вирішено побудувати ще одну школу. 15 вересня 1912 р. було відкрите друге початкове однокласне училище⁴. Є дані, що у 1818 р. в Іванківцях була утворена церковно-приходська школа, в якій навчали переважно основ церковно-слов'янської грамоти. Як видно, на поч. ХХ ст. іванківчани та жителі ближніх сіл могли здобувати освіту в кількох тутешніх освітніх установах.

Центром релігійного і культурного життя в дореволюційний час була церква. Першу церкву в Іванківцях було зведено ще до 1666 р⁵. Благовіщенську церкву побудували у 1863 р. Вона розташовувалась на відстані 220 верств від консисторії. Церкву було зроблено із дерева, з дерев'яною дзвіницею. При ній були церковна сторожка і бібліотека. Землі під двома погостами було 996 кв. саж., під цвинтарем – 3 десятини 2305 кв. саж., ружної землі – 33 десятини⁶.

Священнослужителем Благовіщенської церкви був Стефан Трохимович Іваницький – у сані священнослужителя з 1860 р. За роботу в 1899 р. отримав орден Святої Анни. Псаломники: Симеон Тимофійович Карасевич почав працювати з 1887 р., а Данило Павлович Степанович – з 1895 р. Оплата праці священнику в рік становила 120 руб., псаломникам: першому – 53 руб., другому – 36 руб. У 1901 р. прихожан при церкві було 1217 душ чоловічої статі і 1194 душі жіночої статі. До приходу належали Сергушківський та Пресічевий хутори⁷.

Медичну допомогу іванківчани отримували як у народних цілителів, так і у місцевій лікарні. В пореформену добу Прилуцький повіт було поділено на 2 медичні дільниці, центри яких були у с. Іванківцях та с. Рудівці. В кожній було влаштовано приймальню на 10 лікарняних ліжок. До Іванківської дільниці були прикріплені Бережівська, Березівська, Блотницька, Іванківська, Іваницька, Ольшанська, Переволочанська, Сокиринська, Срібнянська волості. Решта волостей відійшла до Рудівської дільниці. В кожній волості було 16 віспощепіїв⁸.

У 1867 р. в Іванківцях, у приміщенні, переданому від Міністерства державних маєтностей, було відкрито земську лікарню. За рік перед цим, у 1866 р., дійсний статський радник Григорій Павлович Галаган подарував для неї із лікарні, що була у його маєтку, меблі та аптечне приладдя⁹. Керівником лікарні був лікар Фурс. У ній працювали 2 фельдшери: 1 лікував удома, робив віспощеплення, а інший був постійно у роз'їздах. У 1868 р. при лікарні 16 хлопчиків навчались фельдшерського мистецтва, а 10 вже закінчили навчання. Сільські товариства на розвиток медицини асигнували щорічно 30 руб. і по 2 пуди муки в місяць¹⁰.

У зв'язку з тим, що приміщення Іванківської лікарні було старим і тісним та потребувало добудови і капітального ремонту, а також досить віддалене від значної кількості населених пунктів, що належали до Іванківської медичної дільниці, було вирішено перенести її у Срібне. Вже влітку 1879 р. будівництво лікарні у Срібному завершувалось, і тому на 1 вересня 1879 р. було заплановано переміщення сюди Іванківської лікарні.¹¹

У селі було добре налагоджено торгівлю. У 1866 р. рішенням Прилуцької земської управи в Іванківцях було дозволено відкрити базар¹². Базарним днем став вівторок. Бакалійними товарами село постачали також приватні торговці у власних та орендованих крамницях. Так, у 1914 р. у селі було п'ять крамниць, приміщення для однієї з яких орендувала громада козаків с. Іванківець за 53 руб. у рік. Ще одна належала міщанину Зеліку Герш Берев Грибнікову, який був власником магазину. Власником приміщення і продавцем третьої крамниці був козак Феодосій Іудин Селюк. Козак Микола Касянович Кисіль передав в оренду приміщення під третю крамницю Авраму Давидову за 30 руб. у рік. Також козак Кузьма Андрійович Федоренко передав у оренду приміщення під крамницю за 40 руб. у рік Петру Івановичу Янку¹³. Як видно, 80 % торгівлі в Іванківцях належало козакам.

На початку ХХ ст. у селі працював ряд невеликих промислових підприємств. Цеглою іванківчан забезпечував цегельний завод, власником якого був сільський священник Стефан Трохимович Іваницький. Завод був розміщений в урочищі на його приватних землях за селом, яке і до цього часу називається Попове. Підприємство мало одне горно. Довжина приміщення – 2,4 саж.^{*}, ширина – 2,2, висота – 1,4 саж., загальний об'єм камер – 74 саж.³ Його вартість 444 руб. Над горном був збудований навіс довжиною 3,8 саж., шириною 3,7 саж., загальною площею 20 саж. Його вартість становила 81 руб. 30 коп. Завод мав покритий соломомою цегельний сарай довжиною 8,1, шириною 3,5 саж., загальною площею 28,35 саж.² та вартістю 106 р. 03 коп. Загальна вартість цегельного заводу С.Т. Іваницького – 631 руб. 33 коп.¹⁴. Цегельний завод діяв ще і в 40-50-х рр. ХХ ст., а згодом був закритий і зруйнований. Проте цілу цеглу із клеймом СІ (Стефан Іваницький), вироблену на цьому заводі, іванківчани знаходять і зараз.

Перед Першою світовою війною у селі діяло 3 кузні, в яких виготовляли необхідні знаряддя праці для селян. Дві з них мали по 3 горна і одна – 2 горна. Всі кузні були збудовані з дерева. Одна належала громаді козаків і селян с. Іванківці, дві інші були приватні. Їх власниками були міщани А.Я. Охріменко та М.О. Хорт Кузні Афанасія Яковича Охріменка та громадська кузня мали по 3 горна. Вони коштували по 330 руб., а прибутковість кожної становила 16 руб. 50 коп. у рік, або лише 5 %. Кузня Мартина Осиповича Хорта мала 2 горна і коштувала 265 руб. Прибутковість – 13 руб. 25 коп. в рік, що становило також 5%¹⁵.

Окрасою кожного села в давні часи були млини. О.Ф. Шафонський стверджував, що у південній половині Чернігівщини та північній частині Полтавщини вітряки були дуже поширеними. В 11 повітах намісництва він нарахував їх близько двох з половиною тисяч¹⁶.

На початку ХХ ст. з півночі від Іванківець (на Босій горі) та з заходу (на березі р. Удай) працювали 33 млини. Коли і ким вони збудовані – невідомо. Хоча окремої професії, такої як будівничий вітряків, тоді не було. Деталі міг виготовити рядовий тесля і самостійно зібрати вітряк. Єдина металева деталь, за якою зверталися до коваля, – залізне веретено біля жорен. Усе інше робили за допомогою сокири, пилки і долота. Всі вітряки мали гальмівні пристрої, завдяки яким регулювалася швидкість обертання крил. Якщо вітер був сильний – мірошник гальмував, а коли слабенький – вітер «відпускали». Вітряки трудилися тільки тоді, коли збиралися молоти. Без потреби вони не працювали¹⁷.

Правильно вибране місце та гарна конструкція крил забезпечували роботу вітряка протягом 250 днів на рік. Він починав працювати при швидкості вітру 3,5 – 4 метри за секунду, це коли хитаються лише гілки дерев. На крила іноді прив'язували тканину, робили наче вітрила. Крила так і називали «вітрилами». Українські мірошники вміли використовувати вітер. Для того, щоб його зловити, весь вітряк легко повертався в будь-якому напрямку. Невеликий могла повернути одна людина. Великий розвертали вже кілька чоловік¹⁸.

Усі іванківські млини були збудовані в різний час, тому мали різну конструкцію та вартість. Проте всі прізвища їх власників у документах збереглися. Найрозповсюдженішими у селі стали «Млинок-5», «Млинок-6», «Напівмашина-5», «Напівмашина-6», «Напівмашина-7», «Напівмашина-8» [рис.2.]. Прибутковість кожного становила умовно 5% в рік. Проте, незважаючи на це, вони забезпечували борошном більше ніж 2 тисячі жителів Іванківець (у 1910 р. кількість жителів села становила 2366 осіб, у 1916 р. – 2185 осіб)¹⁹.

Найдешевшим млином був «Млинок-5». Його вартість становила 360 руб., а прибутковість – 18 руб. у рік. У 1914 р. таких млинів у Іванківцях було 5. Їх власниками були козаки Осип Омелянович Федоренко, Митрофан Фомич Даценко, Харлампій Якимович Петрушевський, Кузьма Іванович Федоренко та Костянтин Климович Редька (у 1914 р. його млин було знищено)²⁰.

«Млинок-6» коштував 390 руб., його прибутковість – 19 руб. 50 коп. річних. Чотири млини цієї моделі діяли у Іванківцях, вони належали також козакам села Василю Мойсейовичу Сергушку, Тимофію Микитовичу Редьці, Тимофію Кононовичу Редьці та Матвію Івановичу Вишневецькому²¹.

Вартість млина «Напівмашина -5» становила 530 руб., його прибутковість – 26 руб. 50 коп. річних, проте млинів цієї моделі в селі не було. Млин «Напівмашина-6» коштував 560 руб., а його прибутковість у рік становила 28 руб. Млинів цієї моделі в селі було 16, або 49% від загальної їх кількості. Вони належали козакам Тимофію Дмитровичу Шкуліпі, Євменію Федоровичу Сергушку, Євтихію Васильовичу Пресічу, Мирону Кіндратовичу Пархоменку, Євменію Йосиповичу Нестеренку, Матвію Феофановичу Нестеренку, Сергію Миновичу Коломійцю, Григорію Андроновичу Коломійцю, Саві Івановичу Клименту, Максиму Григоровичу Карпусю, Миколі Касяновичу Кисілю, Івану Олександровичу Єсіку, Саві Семеновичу Бережному, Антону Петровичу Бережному, Омеляну Миновичу Коломійцю (у 1915 р. млин переданий Євменію Йосиповичу Нестеренку), селянину Михайлу Овсійовичу Галушці²².

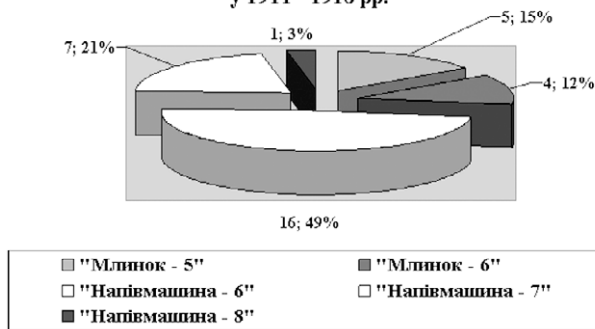
Млин «Напівмашина-7» коштував 580 руб. при прибутковості 29 руб. річних. Млинів цієї марки в Іванківцях було 7. Їх власниками були Аврам Олександрович Єсік, Іван Якович Коломієць, Архип Кононович Пархоменко, Філіп Кононович Пархоменко, Федот Осипович Петрушевський, Омелян Власович Полтко, Наум Олександрович Пресіч²³.

Найдорожчий у селі млин «Напівмашина-8» коштував 610 руб., а річна його прибутковість становила 30 руб. 50 коп. Власником єдиного млина такої моделі був Козьма Онуфрійович Пархоменко²⁴.

На жаль, до нашого часу жоден млин не зберігся. Окремі з них були зруйновані з приходом радянської влади (у 20-30-і рр.), а решту спалили німецько-фашистські загарбники у вересні 1943 р., коли відступали з села.

Основним заняттям іванківчан було хліборобство. В 1913 р. населення села мало всього 2707 га землі різних угідь, у тому числі орної землі – 1678 га. 22 заможні господарі володіли та обробляли 578 га землі, а рештою 2129 га – середняки і бідняки – 380 господарств, з яких середняків – 180, бідняків – 200. На основі статистичних даних, поданих у таблиці 1, можна стверджувати, що у 1916 р. найбільшими землевласниками с. Іванківець були священник Стефан Трофимович Іваницький, який володів 53 дес. 1487 саж. землі, а спадкоємці дворянина Івана Олександровича Нестеренка мали 51 дес. 1340 саж. Козаки та селяни Гордій Кузьмич Худик, спадкоємці Трохима Митрофановича Редьки, Митрофан Єрмолайович Редька, Петро Якович Полтко, Федір Осипович Петрушевський та Прохор Петрович Нестеренко мали від 25 до 45 дес. землі²⁵. Як видно, 75% найбільших землевласників села були вихідцями із козаків та селян. Це переконливо свідчить про те, що поміщицьке землеволодіння у селі не було поширеним.

Кількість млинів у с.Іванківцях
у 1911 - 1918 рр.

* Діаграму зроблено за : ДАЧО, ф.1486, оп.1, спр.262, арк.497 – 650.

**Список землевласників с.Іванківці,
які володіли більше ніж 25 дес. землі у 1916 р.**

N п/п	Населений пункт волості	Стан	ПІБ власника земель	сажені
1.	с.Іванківці	Козаки і селяни	Нестеренко Прохор Петрович	1019
2.			Петрушевський Федір Осипович	1352
3.			Полтко Петро Якович	1770
4.			Редька Митрофан Єрмолайович	1321
5.			спадкоємці Редьки Трохима Митрофановича	1264
6.			Худик Гордій Кузьмич	1169
7.		дворяни	Спадкоємці Нестеренка Івана Олександровича	1340
8.		священик	Іваницький Стефан Трофимович	1487

Згідно з даними Всеросійського сільськогосподарського перепису, проведеного в 1916 р., 394 господарі Іванківцеві мали посіви сільськогосподарських культур, 38 господарів (кожен 11 господар) посівів не мали [рис. 1]. Всього іванківчани в цьому році засіяли 1476,83 дес. землі. Більше ніж третину площ, а саме 528,68 дес., було засіяно озимим житом, 274,72 дес. – гречкою, 230,63 – вівсом, 111,75 – озимою пшеницею, 49,87 – ячменем, 37,64 – картоплею, 35,22 – просом, 29,06 – ярою пшеницею. Невеликі площі було відведено під льон, коноплі, тютюн, горох, кормові культури, багаторічні та однорічні трави та тощо.²⁶

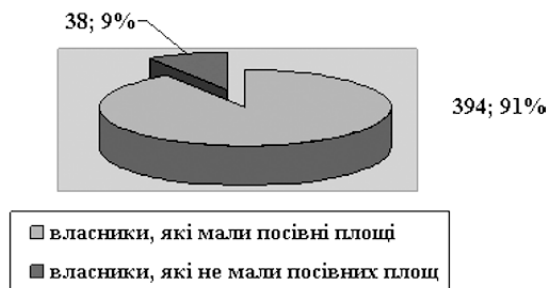
Рис. 1**

Одним із занять селян було вирощення тютюну. Тютюн експортували до Санкт-Петербурга та інших міст Російської імперії. Тому в селі стояло п'ять складів, де іванківчани сушили тютюн та тримали готову продукцію, чекаючи продажу. Коли збудовані приміщення – невідомо, проте прізвища їх власників збереглися. Склади належали таким козакам:

Лаврентію Нестеровичу Нестеренку (вартість – 30 руб.), Петру Яковичу Полтку (вартість – 35 руб.), Саві Івановичу Клименку (вартість – 45 руб.), Павлу Даниловичу Федоренку (15 руб.) та Федоту Андріяновичу Головці. Тютюновий склад останнього власника мав довжину 3,0 саж., ширину – 5,3 саж., а висоту 1,0 саж.²⁷ Під час відступу німецько-фашистських загарбників, які проходили через село у вересні 1943 р., усі ці приміщення були спалені.

Більшість незаможних селян обробляли землю у заможних господарів то з повинни, то за поденну оплату, то наймитували сезонно. Чимало бідноти працювало в околицьких економіях поміщиків, які мали значні володіння у Прилуцькому повіті. Найбільшими землевласниками дворянського походження Прилуцького повіту були: Василь Петрович Кочубей, Олена Павлівна Олів (Харитоненко), Павло Петрович

**Кількість господарів с.Іванківцеві,
які мали посівні площі у 1916 р.**

* Таблицю зроблено за: ДАЧО, ф. 1486, оп. 2, спр. 5, арк. 38 – 38 зв.

** Діаграму зроблено за: ДАЧО, ф. 1486, оп. 2, спр. 5, арк. 102 – 103.

Скоропадський, родини Ламсдорф-Галаганів та Милорадовичів, Ольга Олександрівна Мусіна-Пушкіна, Родріг Федорович Бистром, Микола Миколайович Маркевич, Олена Олександрівна Рахманова, Ольга Платонівна Макарова, Володимир Петрович Дараган, Анна Олексіївна Граббе, Олександр Васильович Александрович²⁸. Кожен мав від 97 до 9000 десятин орних земель.

Становище наймитів було надзвичайно важким. За мізерну оплату працювали увесь світловий день. А хлопцям-наймитам і вночі не було відпочинку, бо треба було хазяйські коні чи воли вести у поле, пасти їх, щоб на світанку привести до двору і працювати з ними. Взимку бідняки ручними ціпами обмолочували хліб у заможних господарів за десяту чи дванадцятую мірку. Чимало селян ходило на заробітки в колишню Катеринославщину, Херсонщину, на Дон, Кубань, у Крим.

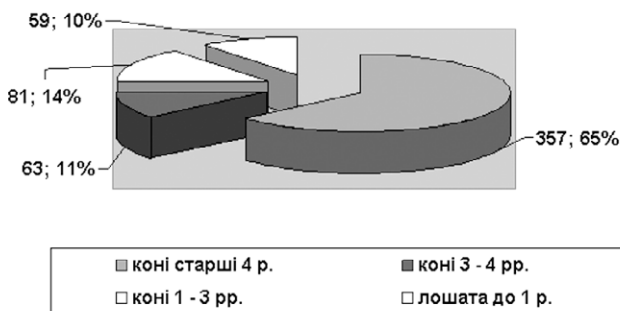
На поч. ХХ ст. хати в селі розміщувались дуже густо, присадибної землі в іванківчан було мало. Всі земельні ділянки були розташовані за селом, часто в різних місцях. Для оранки полів, перевезення сіна, врожаю та в інших сільськогосподарських роботах використовували тварин. Тягловою силою на селі ХІХ – поч. ХХ ст. були воли, бики і коні. Більшість іванківчан у своїх господарствах використовувала коней. У 1916 р. їх налічувалось 560 голів. Дані діаграми [рис.3.] дають змогу стверджувати, що 420 коней, або 76%, були працездатного віку і лише 140 голів, або 24%, – непрацездатного.

Проте далеко не кожна родина мала змогу купити і утримувати цих тварин. Коні були у 300 господарствах, що становить майже 70% господарств села. А якщо взяти коней працездатного віку, то їх мала більшість, а саме 294 господарств, і лише в 6 були молоді коні неробочого віку.

Рис.3*

Частина родин утримувала по кілька тварин. Матеріали таблиці 2 дають змогу стверджувати, що 43% домогосподарів села, які тримали коней, мали по 2 тварини, більше 37% – 1 коня, 16% – 3 коней. Більше тримала незначна кількість власників. Шестеро коней утримували лише Митрофан Єрмолаєвич Редька²⁹.

Кількість коней у жителів с.Іванківці у 1916 р.

Таблиця 2.**

Кількість коней у господарствах жителів с. Іванківці у 1916 р.

Кількість коней у господарстві	Кількість господарств	%	% від всіх 431 господарів села	Всього коней
6 коней	1	0,33%	0, 2%	6
4 коней	10	3,33%	2,3%	40
3 коней	48	16%	11,1%	144
2 коней	129	43%	30%	258
1 кінь	112	37,34%	26%	112
Всього	300	100%	69,6%	560

Окремі господарі Іванківців як тяглову силу використовували волів і биків. Волів тримали лише кілька господарів. У Андріяна Созонтовича Безбаха був один віл, у Федота Федоровича Сергушка та у Дем'яна Мойсейовича Сергушка – по два воли, і 4 воли тримав Дем'ян Іванович Федоренко. Чотири господарі використовували у господарстві бугаїв. По одному бугаю віком від 2 років тримали Іван Євменович

* Діаграму зроблено за: ДАЧО, ф.1486, оп.1, спр. 806, арк. 1–8 зв.

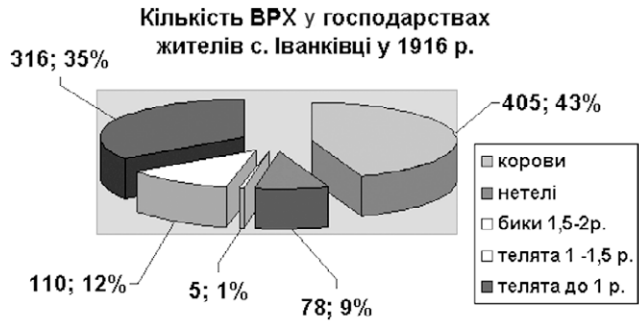
** Таблицю зроблено за: ДАЧО, ф.1486, оп.1, спр. 806, арк. 1–8 зв.

Бережний, Мойсей Степанович Ломака, Гордій Кузьмич Худенко, а у Василя Мойсейовича Сергушка було 2 тварини³⁰ [рис. 4.].

Годувальницями сімей іванківчан з давніх часів були корови. Із ростом чисельності населення села зростала і кількість ВРХ. У 1916 р. жителі села утримували 914 голів ВРХ. На основі статистичних даних, поданих у діаграмі [рис.4.], можна стверджувати, що корів було 405, або 43%, телят до 1 року – 316, або 35%, телят річного-півторарічного віку – 110, або 12%, нетелів – 78, або 9%, і, як вже зазначалось, – 5 биків, або 1%³¹. Кожен район села мав свою череду.

Рис.4.*

ВРХ тримали у 353 господарствах села, що становить майже 82% від загальної кількості господарств. Згідно з матеріалами, поданими у таблиці 3, 289 господарів Іванківця (81,84%) тримали до трьох голів ВРХ, з яких у 166 господарствах було 332 голови, або 47%, а у 76 власників (21,54%) – 228 тварин, і по одній тварині тримало 76 господарів. І у решти 64 власників (18,16%) налічувалось від 4 до 7 голів, з яких у 34 господарів було по 4 голови, всього – 136 голів³². З іншими даними, які свідчать про чисельність ВРХ у господарствах іванківчан, можна ознайомитись у таблиці 3.

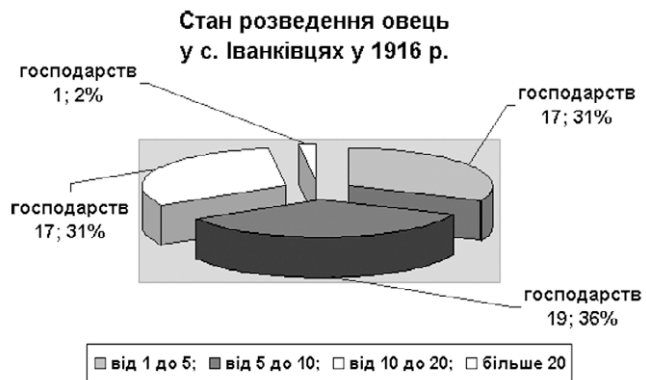
Таблиця 3.**

Кількість ВРХ у господарствах жителів с. Іванківці у 1916 р.

Кількість голів ВРХ у господарстві	Загальна кількість господарств	%	Всього ВРХ
1	47	13,3	47
2	166	47	332
3	76	21,54	228
4?	34	9,63	136
5	16	4,53	80
6	7	2	42
7	7	2	49
Всього	353	100	914

Значна кількість луків за селом дозволяла іванківчанам займатись і вівчарством [рис.5.]. Згідно з даними за 1916 р., овець тримали 54 господарі села, що становить 15,3% від загальної кількості власників. Найбільше, аж 35 голів, мав Афанасій Гаврилович Минка. Решта власників мали до 20 голів. До 5 овець налічувалось у 17 господарствах (31%), всього 58 тварин. У 19 господарів (36%) було

Рис. 5.*

* Діаграму зроблено за: ДАЧО, ф.1486, оп.1, спр. 806, арк. 1–8 зв.

** Таблицю зроблено за: ДАЧО, ф.1486, оп.1, спр. 806, арк. 1–8 зв.

** Діаграму зроблено за: ДАЧО, ф.1486, оп.1, спр. 806, арк. 1–8 зв.

від 5 до 10 овець, усього 146 голів. 17 господарів (31%) тримали від 10 до 20 голів, усього 254 тварини, і лише один власник (2%) тримав череду з 35 голів. Таким чином, у 1916 р. у господарствах іванківчан налічувалось 493 голови малої рогатої худоби³³.

Однією з поширених галузей тваринництва в Іванківцях було свинарство. Цих тварин тримали 280 господарів села, що становить 65%. Згідно з даними перепису у 1916 р., загальна кількість свиней становила 481 голову, з яких поросят було 138 (28%), підсвинків – 189 (39%) і дорослих свиней – 161 тварина (33%) (діаграма [рис.6.]). Проте свиней у господарствах іванківчан було мало від 1 – до 4 голів. Їх вирощували для власних потреб. Лише кілька господарів вирощували поросят на продаж³⁴.

Рис. 6.*

Як видно із рис. 7, загальна кількість худоби в господарствах іванківчан у 1916 р. становила 2448 голів при кількості населення 2186 осіб³⁵.

Згідно з даними програми соціально-економічного розвитку Дігтярівської селищної ради Срібнянського району на 2012 р., населення с. Іванківець на 18 січня 2012 р. становить 461 особу, за століття скоротилося більше ніж у 4 рази. У 2011 р. в селі залишилось лише 4 коней, 81 корова, 61 голова свиней, вівці відсутні³⁶.

Рис. 7.**

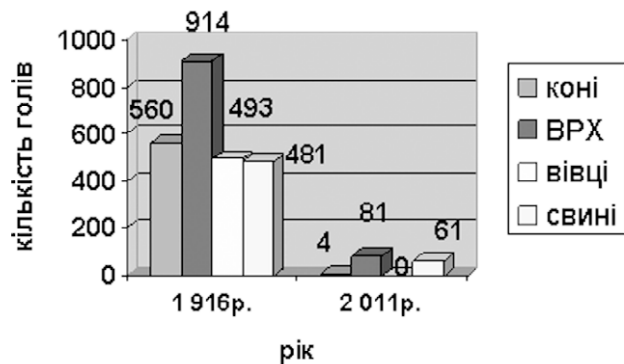
Наведені дані засвідчують, що апогеєм розвитку села Іванківець був до-радянський період, особливо XIX – поч. XX ст. У радянські часи все було знищено: церкву, школи, цегельний завод, млини, кузні, тютюнові склади та ін. Нині збереглося лише приміщення волості, в якій розміщується Іванківська ЗОШ I-II ст. Проте і над нею завис домоклів меч реорганізації. Школа, якій через 4 роки виповниться 200 років, може просто до цього ювілею не дожити. На думку приходять слова Ліни Костенко: «Випаюється навіть слід малої Батьківщини. Спершу випалювала радянська влада. Потім війна. Потім радіація. Тепер випаює забуття...»³⁷.

Тож і виходить, що навіть про недавнє минуле свого села ми дізнаємося лише із архівних документів.

Кількість свиней у жителів с. Іванківці в 1916 р.

Кількість худоби в господарствах жителів с. Іванківці у 1916 та 2011 рр.

* Діаграму зроблено за: ДАЧО, ф.1486, оп.1, спр. 806, арк. 1–8 зв.

** Діаграму зроблено за: ДАЧО, ф.1486, оп.1, спр. 806, арк. 1–8 зв.

1. Шкоропад Д.О., Савон О.А. Прилуччина: Енциклопедичний довідник / За ред. Г.Ф.Гайдая. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – С.191.
2. Там само. – С.487.
3. Там само. – С. 487.
4. ДАЧО, ф.1486, оп.1, спр.115, арк.182 – 186.
5. Шкоропад Д.О., Савон О.А. Вказана праця. – С.191.
6. Клировая книжка Полтавской епархии на 1902 г. – Полтава, 1902. – С.568.
7. Там само. – С.569.
8. ДАЧО, ф.1486, оп.3, спр.13, арк. 158.
9. Там само, оп.1, спр.2, арк. 91.
10. Краткий обзор действий Прилукской уездной земской управы с.15.09.1865 по 1.08.1868 гг. – Полтава, 1868. – С.16.
11. ДАЧО, ф.1486, оп.3, спр.18, арк. 1.
12. Там само, спр.1, арк.10.
13. Там само, оп. 1, спр. 267, арк.35 зв.
14. Там само, спр. 266, арк.76 – 77 зв.
15. Там само, спр. 266, арк.2.; спр. 262, арк. 460 – 462.
16. Курданов А. Голос пам'яті. – Ч., 1998. – С.204.
17. Недавній А. Повій, вітре, на Україну! – Сільські вісті. – 2011. – 24 листопада. – С.3.
18. Там само.
19. Шкоропад Д.О., Савон О.А. Вказана праця. – С.191.; ДАЧО, ф.1486, оп.1, спр. 806, арк. 8 зв.
20. ДАЧО, ф. 1486, оп. 1, спр. 262, арк.497, 503, 530, 536, 542.
21. Там само, арк.581 – 583, 598.
22. Там само арк.603, 610, 615 – 618, 626 – 627, 629, 631, 635, 637, 647 – 650.
23. Там само, арк.558 – 559, 561 – 565.
24. Там само, арк.671.
25. Там само, ф. 1486, оп. 2, спр. 5, арк. 38 зв.
26. Там само, арк. 102 – 103.
27. Там само, ф. 1486, оп. 1, спр. 267, арк.37 зв.
28. Там само, оп. 2, спр. 5, арк. 8 зв. – 42 зв.
29. Там само, оп.1, спр. 806, арк. 5.
30. Там само, арк. 1 – 8 зв.
31. Там само.
32. Там само.
33. Там само.
34. Там само.
35. Там само.
36. Програма соціально-економічного розвитку Дігтярівської селищної ради Срібнянського району на 2012 р.
37. Костенко Ліна. Записки українського самашедшого. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – С.226.

В статтє проанализировано соціально-економічне розвитє села Іванковці в концє ХІХ – началє ХХ вв.

Ключевіє слова: Іванковці, казаки, крєст'яне, образovanje, медицина, церковь, земледєліє, животноводство.

The article analyzes the economic development of the village Ivankovtsy at the end of XIX century – at the beginning of XX century.

Keywords: Ivankovtsy, Cossacks, peasants, farming, animal husbandry.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 94(477)

Олександр Ільїн

ЄПИСКОП АНАТОЛІЙ (СТАНКЕВИЧ) ТА ВИНИКНЕННЯ БІЛОРУСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

У статті розглядається білоруський період життя і творчості єпископа Анатолія (Станкевича), його внесок у розвиток білоруської історичної науки та польсько-української літератури на тлі виникнення білоруської національної ідеї.

Ключові слова: Анатолій (Станкевич), білоруська національна ідея, К. Сербінович, польсько-українська література, К. Говорський.

У середині XIX століття саме народна школа і храми стали головною ареною боротьби польської та російської культур за душу простого білоруса і поліщука. Литовський історик Даріус Сталюнас пише: «Тому не повинно дивувати і те, що в кінці 1850-х рр. білоруські активісти намагалися заснувати народні школи з білоруською мовою навчання. Мова викладання в народних школах стала об'єктом суспільної дискусії після того, як на початку 1862 р. були опубліковані проекти нових статутів народних і загальноосвітніх училищ»¹. Ще в 1862 році ліберальний міністр народної освіти Олександр Головін (1821-1886) і попечитель Віленського навчального округу князь Олександр Ширинський-Шихматов (? -1884) дотримувалися думки про можливість і навіть необхідність викладання в початкових школах округу навчальних предметів простонародними мовами.

Білоруський літературознавець Микола Хаустович пише: «Наскільки серйозно російська влада у Білорусі ставилася до ідеологічної обробки населення, до контрпропаганди, свідчать розроблений проект видання щомісячного білоруськомовного журналу «Друг народа»: «Народний часопис для «западно-русів» повинен ставити собі головною метою сприяти інтелектуальному і етичному вихованню народу «в душі православ'я, російської народності і відданості престолу» і тим допомагати зближенню Західного краю із спільною батьківщиною Росією для взаємного їх з'єднання зв'язком основних інтересів в одне органічне ціле». Вже було отримано фінансування (6000 карб. на рік), але зміна керівництва в краї (замість генерал-губернатора В. Назимова і попечителя Віленського навчального округу А. Ширинскага-Шихматава були призначені М. Муравйов і І. Корнілов) призвела до занедбання білоруськомовного проекту і заміну його російськомовним – на початку [часописом] «Русским чтением», яке незабаром трансформувалося в «Вестник Западной России» К. Говорського»². Польські історики Олег Латішонок та Євген Миронович таки вважають: «Білоруську мову як допоміжну все ж ввели в народні школи. Для цих шкіл великим накладом видали «Разказы на белорусском наречии». Анонімний автор цих оповідань пояснює читачам, що ті правильно залишили унію і повинні задовольнятися своїм соціальним становищем. Варто відзначити, що назва «білорус» охоплює тут не тільки православних, але й поширюється на католиків. До того ж тут згадується багатовікова історія Білорусі, починаючи з Полоцького князівства»³.

© Ільїн Олександр Львович – доцент кафедри вищої математики Поліського державного університету (м.Пінськ, Білорусь).

«Разказы на белорусском наречии» (Вільно, 1862) цікаві тим, що три розповіді написані на північно-східному діалекті білоруської мови, а дві – на польському діалекті української мови. Хаустович відзначає, що невідомий автор володіє літературним талантом і «досить обізнаний в історії, як непоганий етнограф і мовознавець, він намагається окреслити межі білоруського племені, як тонкий психолог, він правильно розставляє акценти...»⁴. Олег Латишонок також пише: «У нарисі не видно західнорусизму. Автор явно вирощений на польській історіографії, але історію Білорусі переосмислив на свій, національно-білоруський лад. По-польськи говорить також перший в історії білоруської літератури персонаж, який сам себе свідомо зараховує до білорусів. (...) Підсумовуючи, можна стверджувати, що збірник написаний білорусом, який намагався провести національну білоруську думку в підручнику, який повинен був пройти російську цензуру»⁵.

Фактично Латишонок вважає невідомого автора першим білоруським національним істориком. Хто ж ця така різностороння і талановита людина? Микола Хаустович висунув гіпотезу, що невідомим автором є російський історик Михайло Коялович (1828-1891), а Олег Латишонок вважав автором забутого польського історика Ігнатія Кулаковського (1800-1870). З цим важко погодитися, оскільки обидва історики родом з білоруськомовних районів Гродненської губернії: Сокольського і Пружанського повітів. Тому сумнівно, щоб вони добре знали польську мову. Крім того, поляк-католик Кулаковський навряд чи міг написати такий пристрасний антикатолицький і антипольський твір. Дуже ймовірно, що автором був православний священик. Спочатку, на наш погляд, на роль автора найбільше підходив православний священик і польський письменник Плакід Янковський (1810-1872), який народився в селі Войська, розташованому біля містечка Кам'янець-Литовський в українському Брестському повіті Гродненської губернії. Однак історик Олег Латишонок правильно підмітив, що Плакід Янковський не вважав жителів Брестсько-Пінського Полісся білорусами. Тому його кандидатура на авторство відпадала.

І тут нам згадався досить цікавий і оригінальний історичний твір «Воспоминание о древнем православии Западной Руси» (Москва, 1867), хоча він написаний десь у 1857 році. Цей твір і «Разказы на белорусском наречии» пов'язує багато чого спільного: анонімність авторів, а також їх літературний талант, глибоке знання білоруської історії, затятий антикатолицизм, ненависть до унії, єзуїтів, поляків, але доброзичливе ставлення до литовців і Великого Князівства Литовського, однакове визначення межі розселення між білорусами і литовцями, цікавість до проблеми християнізації Литви русинами, особливий інтерес та любов обох до історії Турова та Полоцька і т.д. Само собою напрашувалося, що ці твори написала одна і та ж людина. Проблема розкриття авторства «Воспоминания о древнем православии Западной Руси» виявилася досить простою.

Церковний історик Віктор Мосейчук у своїй книзі «История Пинского Свято-Успенского Лещинского монастыря» (Сергиев Посад, 2002) згадує працю колишнього інспектора Мінської духовної семінарії архімандрита Анатолія «О составе древней Туровской епархии». Така книга нам не відома, але так називається одна з глав «Воспоминания о древнем православии Западной Руси». Російський історик-краєзнавець Іларіон Зеленський у своїй фундаментальній праці «Материалы для географии и статистики России. Минская губерния» (СПб, 1864) постійно цитує невідому історичну рукописну працю, шанованого ним історика, якогось архімандрита Анатолія. Виявляється, що ці цитати взяті з книги «Воспоминание о древнем православии Западной Руси». Отже, її автором, схоже, був інспектор Мінської духовної семінарії архімандрит Анатолій (Станкевич), який пізніше був ректором Полоцької духовної семінарії. Художник і археолог Дмитро Струков (1827-1899), беручи участь в експедиції Російського археологічного товариства, у жовтні 1864 року відвідав Вітебськ, де зустрівся з ректором семінарії архімандритом Анатолієм. Мандрівник записав у своєму звіті Російському археологічному товариству: «Познайомився з поважним О. Ректором Архімандритом Анатолієм, який представив у моє розпорядження дуже цікавий рукопис «воспоминание о православии Западной

Руси». Це є історичне дослідження про Турів, Пінськ. У подяку за такий дар я вжив два дні для створення малюнка Маркова монастиря, де О. Ректор є настоятелем, чим, здається, він залишився дуже задоволений»⁶. Як уже говорилося, три нариси з книги «Разказы на белорусском наречии» написані на полоцько-вітебському діалекті. Тепер необхідно було з'ясувати те, що архімандрит Анатолій знав поліський говір. І тут просто удача. Випадково дізнаюся, що історик Святослав Воїнов у київських архівах знайшов рукопис історичного твору «Описание Новгородсеверского Спасо-Преображенского первоклассного мужеского монастыря», підписаний «*Анатолій Станкевич-Мотолянин*». Отже, єпископ народився в містечку Мотоль за 35 верст від міста Пінськ. Спробуємо відновити білоруську сторінку життя єпископа Анатолія.

У всіх статтях про єпископа Анатолія пишеться, що він народився в 1821 році в сім'ї священника Мінської єпархії. Однак містечко Мотоль уходило тоді до Кобринського повіту Гродненської губернії, хоча й розташоване на самому кордоні з Мінською. Думається, єпископ спеціально не уточнював місце свого народження, бо не хотів акцентувати увагу на тому, що його батько Андрій Станкевич був греко-католицьким священником. На жаль, в мінських і гродненських архівах відомостей про Андрія Станкевича знайти не вдалося. Однак дізналися, що в 1803 році греко-католицьким священником Мотольської церкви був Йосип Станкевич (40 років), ймовірно, дід єпископа. Тоді церква в містечку Мотоль була дерев'яною, а приход налічував 2567 парафіян. Зазвичай уніатські парафії передавалися у спадок від батька до сина. Дуже ймовірно, що в 1821 році Андрій Станкевич був священником у Мотольській церкві. Однак його ім'я не знаходимо в списку⁷ всіх греко-католицьких священників Російської імперії (1838 р.). Можна припустити, що до того часу Андрій Станкевич уже помер.

У 1843 році Олександр Станкевич закінчив Литовську духовну семінарію, яка тоді перебувала в Жировицькому монастирі (Слонимський повіт, Гродненська губернія). Ректором семінарії був протоієрей Іполит (Фердинанд) Гомолицький. Чудовим був підбір викладачів: Карл Вронський, Олександр Кандідов, Мармерт Гомолицький, письменник та історик Плакід Янковський, історик-археограф Прокопій Доброхотов (у майбутньому єпископ Павло) та ін. Можливо, що саме Доброхотов викликав у юнака Олександра інтерес до історії. Якраз під час його навчання в 1839 році в Полоцьку відбувся церковний собор, який оголосив про приєднання греко-католицької церкви до російської православної. Так, Олександр Станкевич став православним.

2 квітня 1844 року його висвятили на священника в сільську парафію, за деякими джерелами, Мінської православної єпархії. Однак, можливо, що Олександр Станкевич служив на рідній Кобринщині. Незабаром сталася трагедія: померла дружина, напевно, при пологах. Молодий священник опинився з новонародженою дочкою на руках, яку, ймовірно, віддав тимчасово на виховання своїй матері. У 1848 році він вступив до Санкт-Петербурзької духовної академії від Жировицько-Литовської єпархії (православні жителі Гродненської губернії належали до неї), а не Мінської. Важко переживаючи смерть дружини, 5 грудня того ж року Олександр Станкевич був пострижений у чернецтво (напевно, в Олександро-Невській лаврі) під ім'ям Анатолій. В академії ієромонах отримав хорошу філософську та богословську підготовку: лекції читали відомі професори: Федір Сидонський, Євграф Ловягін, Іоаким Кочетов, Василь Карпов та ін. Ректором академії був відомий історик церкви, єпископ Макарій (Булгаков), який вів курс історії російської церкви. Здається, що така видатна особистість, як майбутній митрополит Московський і Коломенський, мала значний вплив на ієромонаха Анатолія і як на людину, і як на історика.

У 1853 році він закінчив академію зі ступенем магістра богослов'я, його призначили інспектором Мінської духовної семінарії. Ректором семінарії був історик, архімандрит Микола (Трусковський), який написав і видав книгу «Историко-статистическое описание Минской епархии» (СПб., 1864), що не втратила і сьогодні наукової цінності. Старання й успішна робота ієромонаха Анатолія на посаді інспектора семінарії була помічена церковним начальством, про що свідчить такий документ⁸:

Інспектар Мінскай Семинарыі Іеромонах Анатолій в воздаянне прымернага яго поведзення і усердзя па должности, 6 сего Январа, в Кафедральном Соборе произведено мною в Ігумена.

От том предлагаю Консистоіі для сведенія и сообщения Семинарскому Правленію.

Михаил Архiepіскоп Минский

№ 64

9 Январа 1856 года

Минск

Архiepіскоп Мінський і Бобруйський Михайло (Голубовіч) – відомий діяч греко-католицької і православної церкви. Ігумен Анатолій користувався великою довірою архiepіскопа, який майже щороку відправляв його в тривалі поїздки по Полісся для ревізії сільських парафій. Під час багатомісячних подорожей він вивчав місцеві визначні пам'ятки, шукав історичні документи для своїх майбутніх наукових праць. Про це сам писав у праці «Воспоминание о древнем православии Западной Руси». Цілком можливо, що ігумен Анатолій зібраним матеріалом ділився і з ректором семінарії, архімандритом Миколою, щоб той міг використовувати його у своїй праці «Историко-статистическое описание Минской епархии».

Розповімо про деякі його подорожі-ревізії. У 1856 році ігумен Анатолій ревізував Мозирський повіт. У 1857 році він здійснив повторну ревізію парафій Мозирського повіту за маршрутом: Мінськ – Койданов – Несвіж – Клецк – Сінявка – Лахва – Ленін – Князь-озеро – Житковичі – Давид-Городок – Турів – Тонеж – Милошевичі – Петриков – Скригалов – Лельчиці – Єльськ – Мозир – Мінськ. Ігумен проїхав майже дві тисячі верст, об'їхавши практично всі парафії досить великого і болотистого повіту. У 1858 році він здійснив ревізію Мінського і Слуцького повітів, а в 1860 – Пінського повіту⁹ за маршрутом: Мінськ – Койданове – Несвіж – Сінявка – Хотиничі – Бобрік – Лище – Дубой – Мохро – Люб'язь – Любешів – Пінськ – Пінковичі – Ставок – Отоличі – Достоев – Паршевичі – Жабчиці – Бродниця – Любешів – Заручча – Червище – Пнівне – Деревок – Бихів – Цир – Будче – Железниця – Кухотськ – Борова – Біле – Річця – Моровін – Серники – Витчевка – Сваричевичі – Хойне – Местковичі – Велятичі – Лопатин – Місятичі – Лемешевичі – Качановичі – Вуйвичі – Плотниця – Стахов – Радчицьк – Городна – Жолкін – Острів – Логишин – Озаричі – Телехани – Глинна – Свята Воля – Бобровичі – Вігоноці – Хотиничі – Малоплотниця – Доброславка – Погост – Новий Двір – Дубновичі – Парохонськ – Вилази – Лунин – Лулінець – Язвінкі – Кожан-Городок – Лулінець – Лунин – Погост – Хотиничі – Мінськ. Ігумен Анатолій проїхав близько 1400 верст. Тільки за наймання човнів і веслярів при переправах через ріки і болота було сплачено 8 карбованців 30 копійок. Поїздка почалася в перших числах липня, а закінчилася в кінці вересня. Третина відвіданих парафій – нині на території України.

Церковне начальство гідно оцінило діяльність ігумена Анатолія: 5 серпня 1860 року він возведений у сан архімандрита (напевно, архiepіскопом Мінським Михайлом) і призначений на посаду ректора Полоцької духовної семінарії, що була заснована у 1806 році як греко-католицька. У 1856 році семінарію перевели до Вітебська, але вона ще тривалий час називалася Полоцькою. Там навчальний заклад перебував у будівлі колишнього василіанського монастиря. Покровителями семінарії були вчителі слов'янства, святі Кирило і Мефодій. Семінарія мала велику бібліотеку (близько 10000 книг), в якій зберігалося багато старовинних книг XV-XVIII століть різними мовами: польською, латинською, російською, німецькою, французькою, англійською, італійською, старогрецькою, староєврейською та ін. «Бібліотека залишилася семінарії (ще уніатської) у спадок від василіанського монастиря. Більше половини книг були подаровані якимсь протоіереєм Михайлом Кунінським, який, судячи з написів на книгах, був рідкісним бібліофілом і знав багато стародавніх і нових мов»¹⁰. Звичайно, архімандрит Анатолій використовував книги семінарської бібліотеки для своїх історичних досліджень.

«Ректор Анатолій страждав жахливою хворобою, відомою під ім'ям «Колтуна» [чисто поліщучька хвороба. – **О.І.**]. При крайній худорлявості страждальця, звила в жахливий ком його розкішне волосся на голові і періодично зводила худі члени тіла в щось воістину неймовірне. Від неправильного лікування і життєвих потрясінь хвороба все більше посилювалася»¹¹. Тоді у Вітебську хворий архіандрит жив разом з незаміжньою дочкою.

Ректор семінарії перебував у підпорядкуванні архієпископа Полоцького і Вітебського Василя (Лужинського), який поряд з владиками Йосипом Семашком і Антонієм Зубком зіграв значну роль у справі ліквідації греко-католицької церкви. Архієпископ Василь відразу оцінив здібності архіандрита Анатолія. У 1861 році архієпископ зробив ревізію Полоцької семінарії. Ось що написав він у своєму звіті про цю ревізію: «Без попереднього сповіщення, прибувши в підвідомчу мені Семінарію об 11-й годині позначеного вище числа, під час уроків, я пішов прямо в класи і насамперед Вищого Відділення, де знайшов Ректора Семінарії, тому що був його урок. Отець Ректор займався третьою репетицією з Догматичного Богослов'я: я взяв участь у цій справі і сам почав екзаменувати учнів; від Догматичного Богослов'я я перейшов до інших предметів, між іншим, і з предметів Місіонерського Відділення. При цьому я помітив, що вихованці своєю справою займаються справно вельми і старанно, і в Отцеві Ректоріві я знайшов не тільки багато старання – начитаного, що володіє рідкісним даром слова і глибоко-вченого мужа, але, що особливо важливо для семінарських кафедр і саме для кафедри Богослов'я, відмінного професора-практика, який розуміє душу вихованців і ступінь їх розуміння, глибоко обговорив увесь зміст Богословської науки, що вміє найвищі догматичні істини представляти наочно, приводити в досвідах життя і, за допомогою зближення з очевидними істинами і фактами, повідомляти їм обов'язковість. Це дало мені справжню радість і вітху. (...) Потім я оглянув учнівські спальні, спальні меблі, матраци, білизну і переконався в дбайливості Начальства про чистоту і здоров'я вихованців: спальна зала утримується у відмінній чистоті і охайності, повітря чисте і сухе, температура помірна. Нарешті я відвідав семінарську лікарню та їдальню, благословивши трапезу учнів, слухав денне читання з Четги-Мінеї, покуштував страву і хліб, які знайшов для пісного дня вельми задовільними і, давши моє благословення Семінарії, вибув»¹². Переглянувши всю фінансову документацію духовної семінарії, архієпископ не знайшов там ніяких порушень.

Владика відразу оцінив глибокий розум, педагогічний талант, чесність і хазяйновитість ректора семінарії. Тому наблизив його до себе. Архіандрита Анатолія та архієпископа Василя зблизила також загальна пристрасть – колекціонування. Архієпископ був по-європейськи освіченою людиною, колекціонером, членом різних європейських товариств: Копенгагенського Королівського Товариства Північних антикварів з Російського відділення, почесний президент Африканського товариства в Парижі про викуп невільників і т.д. Мало знаємо про колекцію документів та бібліотеку архіандрита Анатолія. Так, у середині 50-х років подарував бібліотеці Київської духовної академії рідкісне рукописне Євангеліє XVI століття, яке купив у приватної особи. Відомо також, що свою цінну колекцію ефіопських рукописів наприкінці життя єпископ подарував бібліотеці Санкт-Петербурзької духовної академії (нині його книжкове зібрання зберігається в Російській національній бібліотеці).

4 квітня 1861 року архіандрит Анатолій був призначений настоятелем Вітебського Маркова першокласного монастиря, який був заснований князем Левом Огінським у 1633 році. Обитель розташована на правому березі річки Двіни за дві версти від міста Вітебська. Уже в 1861 та 1862 роках був проведений значний ремонт монастирських церков і будинків, споруджені нова лазня та огорожа. Незабаром архієпископ Василь призначив активного і працездатного архіандрита Анатолія членом Полоцької духовної консисторії, благочинним монастирів Полоцької єпархії, цензором проповідей і т.д.

Напевно, ще до приїзду архіандрита Анатолія у Вітебськ у Полоцькій духовній семінарії діяв православний історичний гурток, основу якого склали її виклада-

чі: Ксенофонт Говорський (1811-1871), ієромонах Сергій (Віктор Василевський, 1826-після 1890), Фортунат Слупський (1832-1876), Петро Дружиловський (1834 – ?), Матвій Красовицький (? -1888), які друкували численні статті на історичні теми в газеті «Витебские Губернские Ведомости» і в «Пам'ятних книжках Вітебської губернії». До цього гуртка можна віднести відомого українського і білоруського історика, етнографа та фольклориста Олександра Сементовського-Курила (1821-1893), який займав тоді у Вітебську посади губерньського лісничого, секретаря Губерньського статистичного комітету, редактора «Пам'ятних книжок Вітебської губернії» та неофіційної частини газети «Витебские Губернские Ведомости»; директора Центрального архіву давніх актових книг Вітебської і Могилівської губерній Олександра Сознова (1818-1886), редактора газети «Витебские Губернские Ведомости» Феодосія Серебренникова (1834 -?), який виступив у 1860 році за навчання білоруською мовою сільських дітей, а також археолога Михайла Кусцинського (1829-1905). Архімандрит Анатолій (з його глибоким інтересом до історії, особливо історії православної церкви) органічно влився до цього діяльного гуртка. Коли Ксенофонт Говорський у 1861 році виїхав до Петербурга, то архімандрит Анатолій, мабуть, очолив вітебський гурток. Можна припустити, що найбільший вплив на нього зробили фанатики-дослідники Олександр Сементовський і Ксенофонт Говорський.

Творцем вітебського гуртка, напевно, був бібліотекар і вчитель Біблійної та церковної історії, церковних старожитностей, канонічного права, єврейської мови та викладач історії російського розколу, кандидат Ксенофонт Антонович Говорський, який був сином київського уніатського священника. У 1860 році він надав у правління семінарії «відгук про свої праці», де писав: «Я в даний час займаюся нижченаведеними літературними працями: 1) надрукував у «Витебских Губернских Ведомостях»: а) Археологічні дослідження в околицях м. Полоцька, б) про Вітебські громадські розваги, в) про введення римського католицизму в Білорусі, г) уривки з приготованого мною до видання Історико-статистичного опису Полоцького Спасо-Євфросинівського монастиря, 2) займаюся розробкою матеріалів для історії Білоруської церкви і для твору «Про вплив латинізмів на долю слов'янських народів – у релігійному, етнографічному і політичному відношеннях». Справді, Ксенофонт Говорський відзначався великою працездатністю: неофіційна частина «Витебских Губернских Ведомостей», яку він редагував у 1858-1860 роках, складалася виключно з його статей. Бачимо, що він уже тоді активно і вільно користувався термінами «Білорусь» і «білоруський». Варто нагадати, що Ксенофонт Говорський є одним з творців ідеології «западорусизму», суть якої полягає в тому, що росіяни, українці і білоруси являють собою єдиний народ – лише з деякими етнографічними та мовними особливостями.

У провінційному Вітебську йому було важко розгорнути широку західноруську пропагандистську діяльність, тому Говорський спочатку переїхав до Санкт-Петербурга, а в 1862 році – до рідного Києва, де почав видавати журнал «Вестник Юго-Западной и Западной России», який став загальноімперським рупором західнорусизму. Він не приховував, що Синод допомагав йому у виданні журналу, точніше його покровителі і друзі серед синодальних чиновників. Перший рік у Києві редактор Говорський підтримував у журналі місцевих українофілів і друзив з одним із них – археологом і письменником Олексієм Гатцуком (1832-1891). Однак після початку польського повстання редактор журналу нападав з викривальною критикою на київських та петербурзьких хохломанів-сепаратистів. Напевно, він дізнався про зміну урядової політики щодо українського руху і швидко переорієнтувався. У вересні 1863 року Ксенофонт Говорський написав до київської жандармерії донесення¹³, де повідомив, що отримав з Москви листа з двома номерами революційної газети «Свобода». При цьому він сказав, що цю провокацію проти нього влаштував хохломан Олексій Гатцук, який нещодавно поїхав до Москви. У 1864 році Ксенофонт Говорський переїхав до міста Вільно, де під заступництвом генерал-губернатора Муравйова-Вешальника став видавати свій журнал уже під назвою «Вестник Западной России». Думається, що однією з причин його втечі з Києва був страх перед місцевими українофілами та революціонерами.

Усе-таки не дуже високий науковий і літературний рівень видаваних Ксенофонтом Говорським журналів і книжок не дозволяє бачити в ньому витонченого інтелектуала – одного з творців ідеології західнорусизму і білоруської національної ідеї. Західнорусизм добре вписувався в уваровську тріаду «самодержавство, православ'я, народність», а тодішня зародкова білоруська національна ідея – в урядову політику боротьби з католицизмом і польським впливом у Північно-Західному краї. Ще в 1999 році я висловив думку¹⁴, що біля витоків білоруської національної ідеї стояв письменник, історик, колишній уніат, вихованець полоцьких єзуїтів (вони внесли свій внесок у створення західнорусизму), білорус за походженням Костянтин Сербінович (1797-1874), який займав ключові посади в бюрократичному апараті міністерства народної освіти та Святійшого Синоду, був яскравим втіленням уваровської тріади. Таємний радник Сербінович був головним експертом як у Синоді, так і в міністерстві народної освіти з релігійних та національних питань в Північно-Західному краї. «У духовному відомстві в 1836-1859 рр. не вирішувалося жодної більш-менш важливої справи і питання без участі Сербіновича в ньому»¹⁵.

Сучасники так характеризували Костянтина Сербіновича: «Відмінні знання мов (латинська, давньо-грецька, польська, російська, французька та німецька), вільна орієнтація в світовій літературі з історії, філології та філософії сприяли досягненню успіхів у Петербурзі. Додалися й особливості характеру, уміння тримати себе з людьми: «зовнішній вигляд Сербіновича і взагалі поведінку мали риси полоцького єзуїтського виховання, яке й допомагало йому залишатися при всіх начальниках, найбільш суперечливих. Терпимість та обережність, справність і розум – його позитивні якості ... Різких міркувань, ганьби ні особам, ані речам від нього не можна було почути»¹⁶. Російський літературний критик Олександр Никитенко доповнює портрет чиновника: «(...) Вихованець єзуїтів, поборник православ'я, що дає хрести і великі оклади, фанатик і друг карамзінського періоду, гладенький, чистенький, люблячий старовинний порядок, за винятком батога, і тому чиновник нової генерації, майже ліберал, всяку нову думку, що називає неправославною, а всякий новий оборот в мові, що відступає від карамзінської стрижки, незрозумілим, – одне слово, Сербінович»¹⁷. Напевно, за сприяння Сербіновича провінційному вчителю Ксенофонтіві Говорському була доручена у 1861 році важлива місія: розбирання архіву уніатських митрополитів, що зберігався в синодальному архіві в Петербурзі.

У таємного радника були ділові і приятельські зв'язки в найвищих урядових і придворних колах: свого часу він був секретарем знаменитого історика Миколи Карамзіна, душоприказником впливового міністра-царедворця Олександра Шишкова і т.д. Виявляється, що Костянтин Сербінович сам займався полоцькою історією і протегував історичним дослідженням з цієї тематики Говорського, який регулярно надсилав їх до редакції його часопису «Журнал Министерства Народного Просвещения», хоча не всі вони там друкувалися. Полоцьк в урядових і церковних колах бачився як центр православ'я в Білорусі і не випадково там в 1839 році провели об'єднавчий церковний собор. Однак на Полатчині були сильні позиції католицизму, був розвинений культ католицьких святих: єзуїта Андрія Боболи та архієпископа Йосафата Кунцевича. Моці вбитого козаками єзуїта зберігалися тоді в Полоцьку, а моці вбитого вітебчанами уніатського архієпископа тривалий час там перебували. І якраз у 1841 році вийшов твір Костянтина Сербіновича «Исторические сведения о жизни преподобной Евфросинии княжны Полоцкой, с Описанием и изображением креста, принесённого ею в дар Полоцкой Спасской обители».

«На початку 1840-х років у Білорусі і в обох столицях відбулася подія, пов'язана зі знаменитою реліквією XII ст. – Хрестом Євфросинії Полоцької, яку знаменитий «воссоединитель» уніатів (1839 р.) архієпископ полоцький Василь вивіз до Москви і Петербурга для збору коштів на ремонт відновленої єпархії. Поїздка викликала величезний інтерес і оживила інтерес до історії «західноруських земель»¹⁸. На хресті був стародавній напис з прокляттям на голову тих, хто винесе хрест з полоцького храму. Ніхто до цього не наважувався на винесення хреста з собору. Ось як архієпископ Василь описував свій небезпечний вчинок: «Коли я сідав вже в екіпаж, листоноша

подає мені сувій і лист на моє ім'я від п.[ана] директора господарського управління при Найсвятійшому Синоді К.С. Сербіновича, який просив мене перевірити найрештєльнішим чином і виправити малюнок згаданого хреста, що був у сувої, з оригіналом. Не маючи часу, ні можливості виконувати цю вимогу ..., я велів ризничому священику Богдановичу, який прощався зі мною, принести мені у футлярі оцей хрест і повіз його із собою разом зі вказаним малюнком...»¹⁹. Ця фраза говорить про величезний вплив Костянтина Сербіновича на архієпископа. Напевно, владику трохи злукавив. Здається, що навіть прохання такого найвпливовішого чиновника, як Сербінович, не могло штовхнути архієпископа Василя на святотатство. У листі, на наш погляд, був таємний дозвіл Синоду на вивіз хреста. Поїздка владики з унікальною реліквією мала величезний резонанс по всій імперії, сколихнула інтерес до історії Полоцька і його старожитностей. У 60-х роках XIX століття з ініціативи архієпископа Василя перед Синодом було порушене питання про перенесення мощей преподобної Євфросинії з Києва до Полоцька. У 1870 році київський митрополит Арсеній передав тільки середній палець правої руки мощей святої. Тоді були зроблені перші кроки до перемоги культу преподобної Євфросинії Полоцької над культурами святих Андрія Боболі та Йоасафата Кунцевича.

Нам здається, що все це робилося за планом Сербіновича – декатолизації і деполонізації Білорусі: спочатку вибирається знаковий регіон, створюється культ місцевого православного святого чи святині, утворюється православний культурний гурток, який вивчає етнографію і фольклор місцевого населення, історію регіону з акцентом на регіональні особливості та історію православної церкви в її трагічній боротьбі з католицизмом і т.д. Члени вітебського культурного гуртка внесли свій внесок і в розвиток культу святої Євросинії Полоцької та в ліквідацію культу Йоасафата Кунцевича: Ксенофонт Говорський написав «Жизнь преподобной Евфросинии княжны Полоцкой. С историческим описанием основанного ею девичьего, Спасопреображенского монастыря и с приложением св. креста, устроенного ею для монастырской церкви» (1862 р.), «Йоасафат Кунцевич, полоцкий, униятский архиепископ» (1858), «Приложение к жизни полотского архиепископа Йоасафата Кунцевича» (1858), а ієромонах Сергій – «Святая преподобная Евфросиния, княжна полотская, с историческим описанием основанного ею полотского девичьего Спасо-Преображенского монастыря и устроенного для монастырской церкви креста» (1864).

Щось подібне спостерігаємо і на Поліссі в 50-60 роки XIX століття: спроби створення культу чудотворної ікони²⁰ Куп'ятицької Божої Матері і повернення її з Києва на Пінщину, створення в Пінську православного культурно-історичного гуртка²¹, активізація досліджень з етнографії та з історії православ'я на Поліссі, постановка питання про самотність місцевого населення. Істотний внесок у ці процеси на Поліссі внесли книги «Воспоминание о древнем православии Западной Руси» та «Разказы на белорусском наречии». Так, у першій книзі архімандрит Анатолій описував, як він наполегливо шукав у Турові мощі Кирила Турівського, багато у ній писав про святого. Просто відчувається велике намагання автора сприяти створенню тут потужного культу цього святого. Мабуть, не випадково архімандрит багато уваги приділяв у книзі також історії мощей католицьких святих Андрія Боболі та Йоасафата Кунцевича.

У цьому творі архімандрит Анатолій показав себе як оригінальний та ерудований історик, який багато працював в архівах: Мінської духовної консисторії (зібрання документів давніх монастирів), церков і монастирів Мінської єпархії і т.д. Він добре знайомий з польською історіографією: з працями істориків Мацея Стрийковського, Альберта Віюка-Кояловича, Ігнатія Стебельського, Міхала Балінського, Теодора Нарбута, Владислава Сирокомлі, філолога Вацлава Мацеєвського та ін., а також – з давньоруськими літописами і «Словом о полку Ігоревім». Цілком серйозно історик називає героя «Слова» Бояна – вчителем мінської школи. Треба все ж звернути увагу на те, що між архімандритом Анатолієм та автором книги «Разказы на белорусском наречии» є одне протиріччя. Єпископ вважає у праці «Воспоминание о древнем православии Западной Руси» предками пінчуків таємниче плем'я ятвягів (услід за

Теодором Нарбутом), не вказуючи його етнічного походження, а автор оповідань – полоцьких кривичів, слідом за польським істориком Адамом Нарушевичем (пінчук за походженням). Але автор «Воспоминания о древнем православии Западной Руси» сам собі суперечить, бо відносить Пінщину до земель кривичів. Треба зазначити, що між написанням цих двох творів лежить часовий проміжок десь у п'ять років, а за цей час архімандрит Анатолій міг змінити свої погляди, особливо завдяки білоруському впливу на нього полоцько-вітебського історичного гуртка.

Однак повернімося безпосередньо до життя архімандрита Анатолія. Як пам'ятаємо, архієпископ Василь завантажив його роботою, яку той сумлінно виконував. Спершу архімандрит, як благочинний монастирів Полоцької єпархії, почав з їх ревізії та природно виявив безліч недоліків і зловживань, особливо в Полоцькому жіночому Спасо-Євфросинівському монастирі. Його настоятелькою була Євфросинія Сербінович (шістдесятилітня вдова), яка мала зв'язки і підтримку у вищих петербурзьких колах. «Рідний брат ігумені, К. Сербінович, був директором Господарського управління при Священному Синоді і багато в чому сприяв відродженню монастирського ансамблю»²². Хоча нам здається, що таємний радник був братом її чоловіка. Також при монастирі було училище дівчат духовного звання під заступництвом самої імператриці Марії Олександрівни. Однак архімандрит Анатолій, як чесна і принципова людина, не йшов на жодні компроміси, що, звичайно, не подобалося в Петербурзі.

Після всіх скандалів з ігуменею Євфросинією (Сербінович) архієпископ Василь став знімати архімандрита Анатолія з його численних посад: спочатку з благочинного монастирів, потім вивели зі складу духовної консисторії. Віленський генерал-губернатор, граф Михайло Муравйов у 1863 році писав архієпископу: «Так, наприклад, днями відбудеться розпорядження щодо о. ректора полоцької, буду так само шукати можливість виконати й інше бажання Ваше щодо секретаря консисторії»²³. Схоже, що генерал-губернатор сприяв зняттю архімандрита з якогось поста, бо пора милості для того вже минула. «У липні 1865 Вітебську семінарію відвідав головний начальник краю генерал-губернатор Конст. Петро. фон Кауфман. Він особисто все оглядав, в усе вникав і в результаті повідомив преосвященному Василю, який жив тоді в С.-Петербурзі, «про недоліки, упущення і зловживання, які особисто їм угледівши і частково зібрані з різних джерел»²⁴. Незабаром архієпископ Василь призначив «особу комісію про поліпшення утримання вихованців семінарії»²⁵, результатом роботи якої було зняття архімандрита Анатолія з посади ректора семінарії в листопаді 1865 року. Однак його поки ще залишили настоятелем Маркова монастиря. «Це дещо пов'язано з тодішнім становищем Вітебської єпархії, в якій з видаленням архиєп. Василя Лужинського виявлені великі зловживання; ґрунтовне розслідування за дорученням Св. Синоду провадив о. архімандрит Анатолій Станкевич, як ректор полоцької семінарії»²⁶. Цікаво, що ректором семінарії після нього став архімандрит Никанор (Бровкович) – відомий духовний письменник.

Незабаром о. Анатолій взагалі змушений був виїхати з Вітебська. Ось так розправилися з чесним і принциповим архімандритом, якого церковний історик, митрополит Мануїл (Лемешевський) характеризував як людину широкої гуманності і душевної доброти. Тільки цими переслідуваннями можна пояснити той факт, що опальний історик видавав свої твори анонімно. Можливо, що художник московської Збройової палати Дмитро Струков вивіз рукопис «Воспоминание о древнем православии Западной Руси» в Москву і там його видав.

13 березня 1867 року архімандрита Анатолія призначили настоятелем Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, розташованого у Чернігівській єпархії. З цього призначення почався новий український період його життя. У 1868-1876 роках він був доглядачем Новгород-Сіверського духовного училища. Внесок архімандрита Анатолія в духовне та освітянське життя Новгород-Сіверщини потребує спеціальних досліджень.

1. Сталюнас Д. Межы ў памежжы: беларусы і этналінгвістычная палітыка Расейскай імперыі на заходніх ускраінах падчас Вялікіх рэформаў // Arche. – 2009. – № 9. – С. 183.

2. Хаўстовіч М. «Отрекатца отъ своего роду и племени...» // XIX стагоддзе. – Мінск, 2000. – Кн. 2. – С. 195-196.
3. Латышонак А., Мірановіч Я. Гісторыя Беларусі ад сярэдзіны XVIII ст. да пачатку XXI ст. – Вільня-Беласток, 2010. – С. 83.
4. Хаўстовіч М. Вказана праця. – С.197.
5. Латышонак А. Нацыянальнасць – Беларус. – Беласток, 2009. – С. 422.
6. Отчёты Д.М. Струкова. У кн.: Слюнькова Н. Храмы и монастыри Беларуси XIX века в составе Российской империи. – Москва, 2010. – С. 405.
7. Див.: Radwan M. Carat wobec Kościoła grecko-katolickiego w zaborze rosyjskim 1796-1839. – Roma-Lublin, 2001. – S. 350-413.
8. Національний історичний архів Білорусі, м. Мінськ (далі: НІАБМ). – Ф. 136. – Оп. 1. – Спр. 26872. – Арк. 1.
9. Там само. – Ф. 136. – Оп. 1. – Спр. 29331. – Арк. 1.
10. Шейкин Г. Полоцкая епархия. Историко-статистическое обозрение. – Минск, 1997. – С. 53.
11. Довгялло Д. Витебская духовная семинария. Заметки и воспоминания. – Витебск, 1907. – С. 47.
12. НІАБМ. – Ф. 2531. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 48.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442. – Оп. 813. – Спр. 279. – Арк. 1-4.
14. Ільїн О. Де шукати витоки білоруської національної ідеї? // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 145.
15. Здравомыслов К. Сербинович Константин Степанович // Русский биографический словарь. Сабанеев-Смыслов. – Санкт-Петербург, 1905. – С. 349.
16. Див.: Нікалаеў М. Беларускі Пецяярбург. – Санкт-Пецяярбург, 2009. – С. 67.
17. Никитенко А. Дневник. – Москва, 1955. – Т. 1. – С. 268.
18. Алексеев Л. Археология и краеведение Беларуси. – Минск, 1996. – С. 56.
19. Из записок Василия Лужинского – архиепископа Полоцкого. – Казань, 1885. – С. 211, 212.
20. Див.: Кісялёў У. Купяціцкая ікона Божай Маці напамінае пра сябе // Праваслаўе. – 2007. – № 14-15. – С. 40-43.
21. Див.: Ильин А., Игнатюк Е. Очерки истории культуры Пинска начала и середины XIX века // Гістарычная Брама. – 2010. – № 1. – С. 93-95.
22. Лабоха Г. Кароткі нарыс гісторыі Спаса-Ефрасінеўскага жаночага манастыра ў Полацку // Беларускі Гістарычны Часопіс. – 2012. – № 12. – С. 24.
23. Из записок Василия Лужинского – архиепископа Полоцкого. – Казань, 1885. – С. 269.
24. Довгялло Д. Вказана праця. – С. 53.
25. Там само. – С. 54.
26. Родосский А. Биографический словарь студентов первых XXVIII-ми курсов С.-Петербургской Духовной Академии 1814-1869 гг. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 13.

В статье рассматривается белорусский период жизни и творчества епископа Анатолия (Станкевича), его вклад в развитие белорусской исторической науки и полесско-украинской литературы на фоне возникновения белорусской национальной идеи.

Ключевые слова: Анатолий (Станкевич), белорусская национальная идея, К. Сербинович, полесско-украинская литература, К. Говорский.

Belarusian period of life and work of Bishop Anatoliy (Stankevich), its contribution to the development of the Belarusian historical science and Polisske-Ukrainian literature on the back ground of the Belarusian national idea coming into existence are considered in the paper.

Keywords: Anatoliy (Stankevich), Belarusian national idea, K. Serbinovich, Polisske-Ukrainian literature, K. Hovoriskiy.

ЕМЕРИТАЛЬНА І ПОГРЕБАЛЬНА КАСА ДУХОВЕНСТВА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Стаття присвячена експерименту регіонального станового пенсійного самозабезпечення – історії створення та функціонування емеритальної каси (згодом утвореної і приєднаної до неї погребальної каси) духовенства Чернігівській єпархії.

Ключові слова: Чернігівська єпархія, духовенство, пенсійне забезпечення, емеритальна/поховальна каса.

Пенсійне забезпечення духовенства у дореволюційний час залишається недостатньо дослідженою темою у вітчизняній історіографії. Хоча її наукове вивчення та розкриття, бодай на регіональному рівні, безумовно, сприятиме кращому розумінню соціально-економічних процесів у тогочасному становому суспільстві, в якому доволі помітна роль належала православному духовенству.

Посідаючи специфічне місце у ранньомодерному соціумі, виконуючи відомі богослужбові, сакральні обов'язки, українське духовенство практично не було утиснене в правах у сфері господарської та навіть підприємницької діяльності. За виконання церковних потреб громада (разом та індивідуально) сплачувала парафіяльному притчу (священнику, диякону або дячку та псаломнику) натурою й грішми зазвичай на підставі укладеного і документально оформленого контракту¹. (На початку ХІХ ст. цей документ зник з юридичної церковнопарафіяльної практики; його почасті замінив документ під назвою «Одобрение» парафіян кандидатури претендента на посаду настоятеля храму чи диякона²). Притч користувався церковною (ружною) землею та угіддями, мав змогу набувати землю у власність. Нерідко священники володіли різними промислами.

Але наприкінці ХVІІІ ст. економічне становище церкви і духовенства зазнало суттєвих змін. Насамперед уряд імператриці Катерини ІІ конфіскував більшість монастирських та церковних земель. Натомість були запроваджені штати, згідно з якими духовенство отримувало з державної скарбниці назагал доволі незначну платню. Очевидно, саме відтоді від встановлення регулярних казенних дотацій духовенство було поставлене на державну службу в прямому розумінні цього визначення. На священнослужителів, крім виконання церковних потреб, покладалися обов'язки, що погано корелювалися з канонічними правилами церкви, наприклад, вести облікову документацію (метричні, сповідальні книги), видавати свідоцтва, подавати всілякі звіти, приводити до присяги чиновників, свідків, засуджених тощо. Неналежне виконання цих функцій суворо каралося імперською владою.

Одночасно духовенство отримало деякі привілеї – звільнялося від усіляких податків, рекрутської повинності (згодом від загальної військової повинності), від фізичних покарань, з'явилася можливість здобувати станову освіту в духовно-навчальних закладах (училищах, семінаріях, академіях), отримувати ордени. Склалася парадоксальна ситуація: за своїм суспільним становищем духовенство прирівнювалося до становища персонального дворянства, а за матеріальним рівнем назагал поступалося не лише дворянам, а й заможному міщанству і селянству.

Духovenство дедалі міцніше замикалося у своїх наданих державою станових

© Тарасенко Олександр Федорович – кандидат історичних наук, докторант КНУ ім. Тараса Шевченка.

правах. Перехід зі стану в стан у Російській імперії був утруднений. Природний приріст населення у середовищі духовенства був чи не найвищий у суспільстві. Родини священнослужителів зростали, а кількість парафій майже не змінювалася. В другій половині XIX ст. Св. Синод укрупнював парафії шляхом об'єднання кількох дрібних сусідніх. Так, внаслідок запровадження у січні 1876 р. нового розкладу їхня кількість у Чернігівській єпархії скоротилася на 35³, а у 1877 р. 949 священницьких місць у єпархії були розподілені між новоствореними 572 парафіями⁴. Уряд продовжував боротися з традицією, коли парафії передавалися у спадок від батька-священника до сина, а іноді й доньці в очікування майбутнього зятя. Матеріальне становище родин духовенства погіршувалося. Особливо ускладнювалася ситуація, коли священник за вислугою літ, станом здоров'я чи за проступок опинявся поза штатом. Не кращою у цьому плані була доля священницьких вдів, дітей-сиріт. У таких випадках одноразові виплати Св. Синодом, мізерна допомога єпархіальних опікунств бідним духовного звання не рятували ситуацію. Гарантованого ж державою пенсійного забезпечення для духовенства в Російській імперії не існувало.

Статут про пенсійне забезпечення, як законодавчий акт, з'явився в Російській імперії у 1827 р.⁵, але в ньому йшлося тільки про військовослужбовців та цивільних чиновників. До того ж фінансова система не справлялася з пенсійним тягарем, і реформа гальмувалася. Практичне ж і регулярне застосування цього закону, підкріплене іншими законодавчими актами, почалося лише з середини XIX ст.⁶

Великі буржуазні реформи 1860 – 70-х рр. вивели суспільство на капіталістичний рівень відносин, сприяли економічному ентузіазму, поширенню комерційної ініціативи серед людної імперії. На перший план виходили питання покращення своїх статків, добробуту, в тому числі й безбідної старості, яку багатьом могла забезпечити пенсія.

Порядок виплати державних пенсій духовенству регулювався «временними Правилами о пенсиях и пособиях священнослужителям епархиального ведомства и семействам их», затвердженими 9 травня 1866 р.⁷ Утворення відповідного пенсійного фонду відбувалося за рахунок урядового кредиту в обсязі 286 тис. руб. (через кілька років обсяг кредиту збільшувався), а також автоматичного вирахування державним казначейством 2% із платні кожного священника. Право на пенсію здобували священники, які прослужили 35 років і пішли за штат. Усі вони, незалежно від свого штатного окладу, отримували 70 руб. на рік пенсії, вдови священників – 35 руб., вдови з малолітніми, невиліковно хворими дітьми – 45 руб. на рік. Якщо за виплатою пенсій у державному пенсійному фонді для духовенства залишалися гроші, Св. Синод на свій розсуд міг призначати «единовременные пособия». Судячи зі статистики Чернігівської єпархії, вислугу в 35 років (60 – 70 років життя) мала незначна кількість священнослужителів. Зрозуміло, що такий розмір пенсії був не достатній для безбідної старості, адже, крім необхідного одягу та харчування, існувала гостріша проблема побуту духовенства – відсутність власного житла. Абсолютна більшість родин проживала в церковних (парафіяльних) будинках, і після виходу за штат, це помешкання необхідно було звільнити для штатного священника. Отоді у 1860-х рр. і з'явилася/відновилася ідея створення емеритальних кас як засобу додаткового пенсійного самозабезпечення.

Емеритура (франц. *émérite* – заслужений, у відставці) була своєрідною формою пенсійного забезпечення у дореволюційний час. Вона створювалася на місцях (губерніях/єпархіях) за ініціативою знизу, носила становий і галузевий характер (емеритальні каси – духовенства, військовослужбовців, держслужбовців, земств тощо), була комерційною, бо грошові внески членів емеритальної каси утворювали капітал, що розміщувався в різних кредитних установах, насамперед, шляхом придбання цінних паперів (облігацій). З відсотків накопичувався пенсійний капітал, з якого виплачувалися пенсії учасникам емеритальної каси, котрі виходили за штат (зі служби)⁸.

Чернігівська губернія була серед піонерів емеритури. Ідею створення емеритальної каси для духовенства Чернігівщини вперше подав архієпископ Чернігівський

і Ніжинський Філарет (Гумілевський) (1859 – 1866). У 1864 р. для опрацювання проекту майбутньої установи він утворив групу, що складалася з обов'язкових двох благочинних священників від кожного з п'ятнадцяти повітів губернії, а також інших охочих духовних осіб. Як ентузіастів, так і пропозицій щодо цієї справи не бракувало. У травні 1865 р. вироблений в Чернігові проект статуту був представлений у Святійший Синод і надрукований у місцевому духовному часопису «Черниговские епархиальные известия». Але Синод не ухвалював жодного рішення щодо ініціативи чернігівців, хоча статуту деяких інших епархій були затверджені і набули чинності. Улітку 1866 р. архієпископ Філарет помер, і справа остаточно загальмувалася. За спогадами свідків, провал справи був спричинений деякими «неудобоисполнимыми» пунктами чернігівського проекту⁹.

Наступна спроба заснувати емеритальну касу духовенства Чернігівщини належить до 1875 р. Тоді на загальноєпархіальному з'їзді духовенства був затверджений новий проект статуту. Емеритальною справою мав займатися комітет з трьох осіб (бажано зі священників Чернігова або найближчих до губернського міста парафій), яких обирали таємним голосуванням. Хто набрав найбільше голосів, автоматично ставав головою комітету. З інших двох членів комітету обирали скарбника («казначая»). Усім членам комітету призначалася однакова платня. Обов'язком комітету було правильно здійснювати діловодство, контролювати своєчасне надходження внесків, піклуватися про вигідний рух капіталу та збереження готівки, правильно визначати пенсії й акуратно їх видавати пенсіонерам. За окрему платню комітет винаймав «делопроизводителя» і «письмоводителя», що складали канцелярію. Комітет щороку подавав звіт. Діяльність комітету мала ревізуватися спеціально обраною комісією з трьох осіб чотири рази на рік – у березні, червні, серпні та грудні. Крім того, один раз на рік здійснювалася «внезапная ревизия денежных документов и сумм». Звіти комітету та ревізій подавалися на щорічний з'їзд духовенства епархії¹⁰.

Учасниками емеритальної каси на добровільних засадах могли стати штатні священнослужителі (священники, диякони) та церковнослужителі (дячки, псаломники), чиновники духовної консисторії і викладачі духовних навчальних закладів. Внески мали сплачуватися двічі на рік по п'яти розрядах. Так, по першому розряду платник вносив 15 руб. у рік, по другому – 12, по третьому – 9, по четвертому – 6, по п'ятому – 3 руб. Зрештою, накопичений капітал каси поділявся на основний і пенсійний. Основний капітал утворювали внески, і він залишався «неприкосновенным на вечное время». Пенсійний капітал складався з відсотків на основний капітал і призначався для видачі пенсій.

Перші десять років існування емеритальної каси пенсії не призначалися і не видавалися. Видача пенсій (теж двічі на рік) здійснювалася лише на одинадцятий рік тим, хто виходив на пенсію (за штат). Розмір пенсії визначався з урахуванням розряду внесків і кількості платіжних років кожного вкладника. Причому враховувалося тільки кругле число платіжних років, а саме: мінімальне – 10 років, потім 15, 20, 25, 30 і максимальна (повна) пенсія – за 35 років¹¹. Можна було сплатити внески на роки вперед, але право на пенсію здобувалося лише після вислуги визначених статутом років. Передбачався такий розмір пенсій:

Розряди	35 років руб./рік	30 років руб./рік	25 років руб./рік	20 років руб./рік	15 років руб./рік	10 років руб./рік
1	300	250	200	150	100	50
2	240	200	160	120	80	40
3	180	150	120	90	60	30
4	120	100	80	60	40	20
5	60	50	40	30	20	10

Однак Св. Синод проект статуту 1875 р. не поспішав затверджувати. В епархії щодо емеритури продовжували тривати дискусії, вносилися уточнення та поправки.

Так, право на пенсію вкладника у випадку його смерті в повному обсязі отримували вдова (до смерті чи до другого заміжжя) і діти (син – до закінчення навчання і вступу на службу або до повноліття, дочка – до заміжжя або повноліття). Якщо вкладник виходив з каси, йому поверталися усі вкладені ним кошти, але без відсотків. У випадку смерті вкладника без дружини і дітей гроші залишалися в касі. Бажаючі йти в ченці не мали права на отримання пенсії й повернення грошей, але при наявності дітей вони мали права на пенсію батька і т.д.¹² Одне слово, чим більше обдумувалися й обговорювалися умови діяльності майбутньої емеритальної каси, тим більше виникало нюансів і запитань.

Минуло кілька років, і лише у 1880 р. статут був затверджений Св. Синодом, і в Чернігівській єпархії почала свою діяльність емеритальна каса духовенства. Але невдовзі виникли перші проблеми, причому складніші, ніж удосконалення статутних формальних пунктів. Ініціатори емеритальної реформи прекрасно розуміли необхідність чіткого і точного фіскального розрахунку. Розроблялися таблиці руху капіталу, імовірного зростання вкладників і виплат пенсій на тридцять років уперед. Однак уже перший рік існування в Чернігові емеритури показав, що необхідна кількість вкладників не набирається. Передбачалося, що третина духовенства єпархії одразу вступить до каси, але бажачок виявилось лише близько десятої частини від загальної чисельності священно-церковнослужителів єпархії – 221 чол. (142 священники, 79 псаломників)¹³. (Згідно зі штатним розкладом парафій і причтів, затвердженим Св. Синодом у 1876 р., у Чернігівській єпархії налічувалося штатних місць: настоятелів церков – 572, їхніх помічників – 377, дияконських – 8, псаломників – 1117¹⁴. Усіх разом штатних місць – 2074. У 1880 р. в єпархії залишалася 71 вакансія¹⁵). Тому замість запланованих 18 тис. руб. каса поповнилася лише 225 руб.¹⁶ Тоді було вирішено звернутися до правління Чернігівського єпархіального свічкового заводу, щоб з його прибутків компенсувати нестачу грошей (17745 руб.) основного капіталу емеритальної каси на придбання цінних паперів і, зрештою, отримання необхідних та передбачених у фіскальних розрахунках відсотків для пенсійного капіталу¹⁷. Відтоді і аж до фактичного припинення діяльності Чернігівської емеритальної каси в 1917 р. єпархіальний свічковий завод щороку акуратно відраховував до каси 8 тис. руб.

Не завжди виправдовувалися і сподівання щодо прибутків від операцій з цінними паперами. Так, на початку 1880-х рр. комітет емеритальної каси духовенства Чернігівської єпархії здебільшого купував облігації «Східного займу» I, II, і III випусків як вигіднішого у порівнянні з облігаціями державного 5% займу¹⁸. На початку 1890-х рр. кредитна платоспроможність російського уряду зміцнилася. Ситуація на фінансовому ринку змінювалася так, що слід було уважно пильнувати за рухом цінних паперів, оперативніше приймати рішення, продавати одні облігації й швидко купувати інші. Комітет (три священники!) емеритальної каси, безумовно, реагував на ці зміни¹⁹. Але чи була максимально успішною ця реакція? Навряд чи, бо фінансове становище чернігівської емеритури духовенства і надалі залишалося складним, а іноді погіршувалося до критичної межі.

Третину членів каси Чернігівська емеритура не мала й через десять років, коли настав час виплати перших пенсій. Капітал каси, який на цей час мав становити близько 245 тис. руб., виявився значно меншим. Шукали вирішення проблеми, неодноразово в статут емеритальної каси вносилися поправки. Ухвалювали рішення примусово зобов'язувати усі парафії єпархії відраховувати до каси 3% від щорічного прибутку, але у 1896 р. відмовилися від цього податку. Натомість загальноєпархіальний з'їзд духовенства вирішив запровадити внесок від кожної парафії в розмірі 5 коп. з однієї десятини церковної ружної землі. Але й ці заходи не могли компенсувати нестачу коштів капіталу, аби він ефективно працював для каси.

Статут емеритальної каси духовенства Чернігівської єпархії 1899 р. кардинально вирішив на майбутнє питання з кількістю членів цієї фінансової установи²⁰. Відтепер геть усі причетники Чернігівської єпархії зобов'язувалися стати учасниками каси. Священники мали добровільно обрати розряд з 1-го по 3-ій, диякони і псаломники – з 3-го по 5-ий. Якщо хтось зволікав, його автоматично записували: священника – до 3-го

розряду, диякона – до 4-го, псаломника – до 5-го розряду²¹. За несвоєчасну сплату внесків накладалася пеня в розмірі 1 коп. за місяць на 1 руб. боргу. Обов'язкова (примусова) участь усіх штатних священно- і церковнослужителів різко збільшила і чисельність боржників. Комітет емеритальної каси у своїх звітах пропонував з'їзду духовенства єпархії звернутися до губернського казначейства щодо автоматичного вирахування внесків із заробітної платні причетників, але казначейство категорично відмовилося це робити²². Недоїмки по членських внесках, а також по сплаті 3% з доходу парафії, потім 5 коп. з десятини церковно-ружної землі так до кінця і залишилися не вирішеною проблемою цієї фінансової установи.

Статут 1899 р. мав ще одну новацію: при емеритальній касі створювалося відділення для виплати одноразової допомоги вдовам та сиротам духовенства Чернігівської єпархії²³. Капітал, що накопичувався, згідно з «Уставом Отделения при Эмеритальной кассе для выдачи единовременных пособий вдовам и сиротам духовного звания Черниговской епархии», у подальшому називали також «Погребальной кассой». Усі штатні священно- і церковнослужителі єпархії обов'язково були учасниками погребальної каси, обравши добровільно будь-який один розряд з п'яти. Заштатні члени причту теж могли бути дійсними членами відділення. Внесок у погребальну касу становив за 1 розрядом – 5 руб., 2 р. – 4 руб., 3 р. – 3 руб., 4 р. – 2 руб., 5 р. – 1 руб. Його сплачували один раз на рік у січні. За несвоєчасну сплату передбачалася пеня у розмірі 1 коп. на місяць за 1 руб. боргу. У випадку смерті члена погребальної каси одноразова допомога через благочинного видавалася рідним померлого або (за їх відсутності) тим, хто за заповітом чи за рішенням благочинної ради організував поховання. Розмір виплати становив 30 руб. на 1 руб. внеску. Кількість платіжних років не бралася до уваги. Обсяг прогнозованого капіталу погребальної каси за таким розрахунком забезпечував виплати у разі смерті близько 70 чоловік на рік. Статут погребальної каси передбачав: у разі значного (більш прогнозованого) нагромадження капіталу щорічні внески могли зменшуватися або взагалі припинятися. Перша одноразова виплата з погребальної каси була здійснена вже на початку 1900 р. вдові померлого священника Ганні Рачинській²⁴.

Ведення справ погребальної каси покладалося на членів комітету емеритальної каси, за що з'їзд духовенства Чернігівської єпархії визначав їм додаткову платню. Пункти про ведення документації, звітність, ревізії, щонайрідше один раз на п'ять років перегляд статуту погребальної каси були ідентичні з пунктами емеритальної каси. Фактично, обидві каси розрізнялися лише на папері, все інше було спільне, в тому числі й капітал. Саме ця обставина, неподільність капіталу, згодом викликала чимало нарікань з боку критиків цих фінансових установ. Так, ревізійна комісія 1901 р. зауважила у своєму звіті, що капітал на суму 635595 руб. 61 коп. не поділений між емеритальною і погребальною касами; визначити, котрій з них скільки належить, неможливо; плутанина виникає внаслідок одночасної сплати внесків по обох касах (на початку року), тому необхідно бодай у часі розвести цю процедуру²⁵.

Зауважимо, що різні відділення/каси при емеритальних касах духовенства (крім погребальної, взаємодопомоги, ошадна і навіть пожежна) існували і в інших єпархіях Російської православної церкви (далі – РПЦ). Хоча до початку ХХ ст. ще не скрізь були відкриті емеритальні каси духовенства²⁶. Там, де вони починали діяти, статuti укладалися автономно і по багатьох пунктах мали значні відмінності. Наприклад, в емеритальній касі духовенства Самарської єпархії учасники (священнослужителі і штатні працівники духовно-навчальних закладів) поділялися теж на 5 розрядів і сплачували відповідно 10, 8, 6, 4, 2 рублів на рік. За 10 років пенсія за розрядами становила відповідно: 60, 48, 36, 24 і 12 руб. на рік. Вдова отримувала половинну пенсію чоловіка; вдова з однією дитиною – $\frac{3}{4}$ пенсії, з двома дітьми – повну пенсію чоловіка. Капітал каси на 1 січня 1899 р. становив 610567 руб.²⁷ У емеритурі духовенства Курської єпархії усі священно- і церковнослужителі примусово були учасниками каси, а участь служителів духовно-навчальних закладів, консисторії і попечительств була не обов'язковою. Існувало 7 розрядів вкладників, які відповідно сплачували 60, 50, 40, 30, 20, 10 і 5 руб. на рік. Родина після смерті пенсіонера незалежно від свого складу

отримувала повну пенсію: вдова – до смерті або до виходу заміж, син – до вступу на посаду, але в усякому разі до виповнення 25 років, донька – до виходу заміж, до вступу на посаду, у разі ні того, ні іншого – пожиттєво. У 1898 р. учасників Курської емеритур-ри було 2469 чоловік. Обсяг капіталу становив 69000 руб.²⁸ А членами емеритальної каси Рязанської єпархії були виключно священно- і церковнослужителі. Священики вносили щорічно по 6 руб., диякони – по 4 руб., псаломники – по 2 руб. Учасники каси отримували право на пенсію вже через 6 років. Щодо капіталу цієї емеритальної каси, то він розподілявся на три частини: «основной или неприкосновенный», «пенсионный или оборотный» і «вспомогательный или запасной»²⁹. Тоді як, згідно зі статутом Полтавської єпархії, учасниками емеритальної каси, крім причетників, могли стати вчителі народних шкіл, які закінчили духовну семінарію і готувалися прийняти сан священника. Щорічні внески учасників поділялися на 6 розрядів від 2 до 10 руб. Крім того, від кожної церкви, в залежності від доходності, до каси відраховувалося до 10 руб. на рік. Пенсію учасники каси могли отримувати за штатом уже через п'ять років. Вона становила 35% від вкладеної суми. Через кожні наступні п'ять років участі в касі до пенсії додавалося 5%. Тобто пенсіонер з 10-річним стажем отримував 40% від вкладу, за 15 р. – 45% і т.д.³⁰

В емеритальну касу духовенства Московської єпархії, крім обов'язкової участі усіх штатних священно- і церковнослужителів, добровільно могли вступати службовці усіх духовних закладів єпархії та вчителі народних шкіл. Обов'язкові внески сплачувалися за десятьма розрядами, що обиралися будь-яким членом каси добровільно і коливалися від 100 руб. до 3 руб. на рік. Крім того, щорічно з кожної церкви відраховували 2% з податку на духовно-навчальні заклади і 1% – з оброчних статей. Передбачалися також добровільні пожертви до емеритальної каси. На початку ХХ ст. пенсії з емеритальної каси в Московській єпархії розраховувалися так: за 10 років вислуги на 1 руб. щорічного внеску нараховувалося 2 руб. пенсії, за 15 років – 3 руб., за 20 років – 4 руб., за 25 років – 5 руб. і т. д. до 50 років вислуги³¹.

Духовенство, вочевидь, добре усвідомлювало свої корпоративні інтереси. Відмінності статутів різних єпархій спонукали замислюватися над ефективністю пенсійної системи в тій чи тій єпархії. Критичний підхід до справи, на нашу думку, теж викликав недовіру духовенства Чернігівської єпархії до існуючої тут емеритальної каси. Очевидно, такий психологічний ефект від поінформованості можна зафіксувати і у духовенства інших єпархій. Чи можна визнати «найдосконалішим» статут емеритальної каси якоїсь єпархії? Навряд чи. Різноманітні єпархії РПЦ, вочевидь, мали різне підґрунтя економічного добробуту духовенства і всього причту. Хоча одна родова риса – бідність порівняно з іншими верствами – в цілому об'єднувала священно- і церковнослужителів РПЦ. Розбіжності в обсягах, видах, способах отримання коштів у різних регіонах імперії унеможливило створення єдиного для всієї РПЦ статуту емеритальної каси.

Характерною рисою всіх єпархіальних емеритальних кас було те, що учасники, які, згідно зі статутом, мали право вільно або напіввільно обирати розряд внесків, найчастіше обирали той, за яким сплачували до каси менше грошей, дарма, що і пенсія в такому випадку була меншою. Це є також підтвердженням того, що головною перепоною для щирого бажання причту брати участь в емеритальній касі була його бідність. Як наслідок, емеритальні каси духовенства (в тому числі в Чернігівській єпархії) мали фінансові проблеми через брак оборотного капіталу.

В усіх єпархіях по внесках до емеритальних кас спостерігалися борги. У Чернігівській єпархії щорічна чисельність боржників зазвичай становила 40 – 70 осіб. Їхні імена друкувалися в «Черниговских єпархіальних известиях». Логіка цієї ініціативи здається доволі проблематичною, бо оприлюднення прізвищ боржників, на нашу думку, мало ефект психологічного тиску і лише посилювало недовіру до фінансової установи.

На початку ХХ ст. намітився дефіцит з подальшим банкрутством емеритальної каси Чернігівської єпархії. Темпи збільшення чисельності вкладників поступалися зростанню чисельності пенсіонерів. До того ж вийшов термін 20-річних пенсіонерів,

наблизився час 25-річних, а незабаром необхідно було виплачувати і найвищі 30 – 35-річні пенсії.

Слід було вживати кардинальних заходів для її порятунку. Знову тривали дискусії, робилися пропозиції. Зокрема, пропонувалося зменшення розмірів пенсій, адже вони перевищують пенсії, встановлені статутами емеритальних кас у багатьох інших єпархіях. На думку критиків, за такого становища не може фінансова установа ефективно працювати, коли, наприклад, вкладник сплатив внески протягом десяти років у розмірі 150 руб., а отримує щорічну пенсію 100 руб. протягом десятка років або, сплативши 375 руб. упродовж 25 років, отримує щорічно 250 руб. теж тривалий час³². Справді, для порівняння у Московській єпархії, де учасники тамтешньої емеритальної каси робили внески за десятьма розрядами, 1-ому розряду в Чернігівській єпархії (15 руб./рік) з такою ж сумою внеску відповідав 7-ий розряд. Однак, згідно з московським статутом, пенсіонер з 25-річним стажем мав отримувати 57 руб. 15 коп. на рік, за 10 років пенсія становила 30 руб. на рік³³.

Критики чернігівського статуту емеритальної каси пропонували також збільшити терміни для отримання пенсій (наприклад, видавати вищу пенсію лише за 50 років служби), зменшити удвічі пенсії вдовам, які отримували повну пенсію померлого чоловіка, підвищити пеню за несвоєчасну сплату внесків і т.д.

Зауважимо, що радники нововведень, реально спрямованих на зміцнення фінансової дисципліни і підвищення фіскальної стійкості емеритальної каси, не помітили одну доволі важливу і шкідливу (з психологічного погляду) обставину. Справді, з формального погляду і розрахунку статутом емеритальної каси декларувалася і на практиці впроваджувалася логічна (демократична) норма – хто більше платить внесків, той отримує і більшу пенсію. Зрозуміло, що «стартові» фінансові можливості внаслідок об'єктивних і суб'єктивних обставин у духовенства були різними, як було різним міське та сільське духовенство, існували багаті й бідні парафії, спадщина, кількість дітей тощо – все це впливало на фінансову спроможність кожної окремої родини. Але членські внески були лише частиною надходжень для формування всього капіталу каси. Без щорічного внеску єпархіального свічкового заводу в обсязі 8 тис. руб. Чернігівська емеритальна каса просто не могла існувати. Збирався також податок з кожного парафіяльного причту по 5 коп. з десятини землі, що перебувала у власності парафії. Траплялись і передбачені уставом так звані «разные случайные пожертвования». В усіх редакціях статуту незмінним залишалося положення, що пенсійний капітал формується з відсотків усіх цих грошових надходжень і з відсотків на накопичені відсотки основного капіталу. Таким чином, функціонування, ефективність (стійкість) фінансової установи залежали від багатьох факторів, що існували, виникали, зникали в економічній сфері Чернігівської єпархії в цілому. Але, то міг сплатити особистий внесок по більшому розряду, в будь-якому випадку зрештою вигравав і, навпаки, бідного вкладника завжди очікував зворотний результат.

Новий устав Чернігівської емеритальної каси 1904 р.³⁴ урахував деякі з висловлених пропозицій, як, скажімо, половинна пенсія вдів. Були запроваджені нові тарифи внесків і встановлені інші розміри пенсій:

Розряди	Внески руб./ рік	Пенсія руб./ рік за 25 років	Пенсія руб./ рік за 20 років	Пенсія руб./ рік за 15 років	Пенсія руб./рік за 10 років
1	30	240	190	140	90
2	24	192	152	112	72
3	18	144	114	84	54
4	12	96	76	56	36
5	6	48	38	28	18

Отже, якщо мінімальна вислуга років для отримання пенсії залишилася незмінною – 10 років, то повна пенсія встановлювалася на межі 25 років³⁵. Скорочення терміну вислуги повної пенсії, очевидно, було компромісом у питанні зменшення обсягу

пенсії, хоча критики статуту наполегливо рекомендували для вислуги повної пенсії підняти планку аж до 50 років³⁶.

Але і надалі проблеми не полишали чернігівську емеритуру. Стало ясно і очевидно, що і зобов'язання геть усіх священнослужителів стати членами каси, і збільшення їх кола за рахунок осіб, так чи інакше причетних до духовного відомства, інші превентивні заходи не вирішують проблему в цілому. На межі 30-ої річниці існування емеритальної каси духовенства Чернігівській єпархії дедалі гучніше лунали пропозиції про колективне клопотання перед Св. Синодом та урядом Російської імперії, що мав би державними субсидіями підтримати духовну емеритуру, як він це робив для інших відомств, наприклад, надаючи для військової емеритури щорічно 1200000 руб. Але царська влада в останній період свого існування, вочевидь, не надавала того значення духовенству, яке воно по праву мало у суспільстві, що вважалося релігійним.

Тим часом спливав черговий п'ятирічний термін дії статуту емеритальної каси духовенства Чернігівської єпархії. Згідно зі звітами комітету, продовжувалася негативна тенденція. Так, на початок 1908 р. загальний залишок коштів (готівка, відсотки, цінні папери) каси становив 871302 руб. 4 коп. Усіх учасників емеритури в Чернігівській єпархії налічувалося 2291 чол., але по розрядах розподілялися, як завжди, показово: по 1 р. – 857 чол., 2 р. – 50 чол., 3 р. – 337 чол., 4 р. – 184 чол., 5 р. – 863 чол.³⁷ Це означає, що лише третина служителів духовного відомства єпархії могла сплачувати внески за вищим розрядом і сподіватися на отримання високої пенсії. Третина духовенства через безвихідь обирала нижчий для себе третій розряд, а причетники масово записувалися в останній, п'ятий розряд. Чистий прибуток каси йшов на спад. Протягом 1907 р. чисельність вкладників зменшилася на 128 чол. Третина з них (32 чол.) померла чи пішла на службу в інші відомства, тобто забрала свої внески, залишивши, згідно зі статутом, у касі відсотки на них. Але дві третини (96 чол.) вийшли за штат, а значить, мали отримувати пенсію. Усіх пенсіонерів у Чернігівській єпархії налічувалося 685 чол., до 1909 р. їх було уже 736 чол., тоді як чисельність вкладників зменшилася і становила 2266 чол. Наступного року на пенсію вийшло 66 чол., а 15 пенсіонерів померло.³⁸

Іншими словами, не заглиблюючись у бухгалтерію, ситуацію можна пояснити простіше. Чисельність пенсіонерів у Чернігівській єпархії невпинно зростала, наближаючись до половинної цифри усіх вкладників каси. Причому минув 25-річний строк існування духовної емеритури в Чернігові, а відтак, люди з повною (вищою) пенсією прибували і прибували. Розширити коло вкладників фактично було неможливо, адже штати причтів залишалися незмінними.

Опрацювання проекту нового статуту емеритальної каси духовенства Чернігівської єпархії з 1908 р. затягнулося. Лише в 1910 р. він був надрукований в єпархіяльному журналі для ознайомлення³⁹ і викликав хвилю критики, але не за радикальні (концептуальні) нововведення, а по суті, за консервацію старих положень. Було не зрозуміло, яким чином кардинально збільшити кошти каси. Як фінансовий резерв розглядали добровільні пожертви з боку заможного духовенства. Але, аналізуючи звітну документацію, священник Григорій Кучеровський скепсис з цього приводу ілюстрував цифрами, вказуючи, що за минулий рік лише 14 благочинних єпархій внесли зібрані в підлеглих парафіях кошти, а 52 – нічого не представили, в тому числі і причт Чернігівського кафедрального собору⁴⁰. Це був очевидний натяк на те, що заможніше духовенство не поспішає робити внески до каси. На цей закид голова комітету каси Михайло Васютинський відповів лише тим, що підкреслив добровільність добровільних внесків⁴¹. Розгорілася дискусія, яка часом перетворювалася на різкі взаємні звинувачення⁴². Зрештою, одні вже не чули інших, хоча настрої критиків існуючої єпархіяльної емеритури можна зрозуміти бодай за таким неначе криком душі: «Если земские работники: учителя и служащие в земствах по вольному найму совершенно освобождены от взносов в Эмеритальную кассу за счет земских сумм, то чем же мы, духовные, хуже земских работников? Будем надеяться, что не останемся и мы без сторонней помощи»⁴³.

Небажання бути членом каси під примусом і песимізм щодо її функціонування

виражали і на місцях, що відобразилося, зокрема, у діловодному листуванні між комітетом каси, благочинними і священниками. Так, на звороті власної розрахункової книжки священник с. Рожнов Остерського повіту Михайло Шкуратов залишив промовисту резолюцію: «С прискорбием получаю уведомление об ошибке только через 12 лет и даже 14 лет, рад бы был совершенно не участвовать в Эмеритальной кассе, чем уплачивать такую пеню»⁴⁴.

Очевидно, вихід з тупикової ситуації пролягав у напрямку здобуття нових джерел для поповнення і фінансової стабілізації каси. Оскільки прямих дотацій з боку держави на ці потреби не виділялось, то єпархіальне духовенство (керівництво) мусило самотужки шукати резерви на місцевому рівні. Підприємницька діяльність церкви в наш час у суспільстві осуджується як «єресь» і «злочин». Але який інший шлях до економічного зміцнення церковно-єпархіальних структур в умовах тогочасного синодального (в усьому залежного від держави) існування можна було віднайти?

Призначення у 1911 р. на чернігівську кафедру правлячим архієреєм єпископа Василя (Богоявленського) стало поворотним пунктом у історії Чернігівської єпархії початку ХХ ст. Владика Василій мав яскраво виражені адміністративно-організаторські й підприємницько-господарські здібності⁴⁵. На його рахунок низка освітніх, місіонерських, просвітницьких, видавничих ініціатив та проектів. Але усі вони так чи інакше могли реалізовуватись на практиці за наявності доволі значних коштів. Ніколи раніше Чернігівська єпархія не досягала подібного рівня комерціалізації. Беручка вдача єпископа (з 1916 р. архієпископа) Василя (Богоявленського) акурат пасувала епосі загального карколомного економічного зростання.

У 1913 р. Св. Синодом був затверджений і набув чинності новий статут емеритальної каси і відділення (погребальної каси) духовенства Чернігівської єпархії⁴⁶. Значних правок він не містив. Крім причтів православних церков, до участі в касі зобов'язувалися причти єдиновірських церков. З'явилися нові статті прибутку каси: 1 руб. з кожного проданого пуду свічок з єпархіальних свічкових заводів (архієпископ Василій зрештою монополізував продаж свічок у єпархії), 1% зі штатного жалування усіх учасників каси, «взносы от наблюдающих за праздными священническими местами по 1 руб. в месяц и от причтов за праздные диаконостасные места по 50 коп. в месяц», по 5 руб. за отримання нагороди. Збільшилися розміри традиційних внесків. Так, за десятину церковноружної землі причт сплачував 10 коп. Розміри внесків старих членів каси залишалися незмінними, а для нових, необов'язкових – підвищувалися. Розміри пенсій по всіх розрядах і термінах (10, 15, 20, 25 років) залишалися теж незмінними. Вдова і діти отримували пенсію на засадах попереднього статуту, але право на пенсію мали лише ті діти, які народилися під час проходження батьком служби саме в Чернігівській єпархії!

Очевидно, нові норми статуту вплинули на фінансову стабільність емеритальної каси, але вирішальна роль у цьому належала все-таки владі Василю і його організаційній енергії. Навіть критично налаштована обер-прокурорська ревізія Св. Синоду навесні 1917 р., яка була спеціально призначена для розслідування діяльності вже відстороненого від обов'язків Чернігівського архієпископа, відзначила позитивні зрушення в діяльності місцевої емеритальної каси⁴⁷. На 1 січня 1917 р. в ній було 1176049 руб. 3 коп.⁴⁸ Місцеві опоненти архієпископа Василя звинувачували у порушенні статуту, коли він із сум емеритальної каси позичив 60 тис. руб. на будівництво 2-го єпархіального жіночого училища. Апелювали до § 7 статуту, де зазначалося, що «суммы Эмеритальной кассы составляют собственность духовенства Черниговской епархии и не под каким видом не могут быть употреблены ни на какой предмет, кроме пенсий, а так же не могут быть выдаваемы в ссуду кому бы то ни было и не под какие гарантии»⁴⁹. Але в статуті був і § 51, яким передбачалося, за погодженням зі з'їздом духовенства єпархії діяти «по указаніям Преосвященного в непредвиденных случаях»⁵⁰. Але в цілому матеріали юридичного (не канонічного) розслідування діяльності «монархічно налаштованих» архіпастирів «революційним» обер-прокурором суттєво не додають до розуміння досліджуваної проблеми. Зрозуміло, що навіть беручка вдача Чернігівського архієпископа Василя (Богоявленського) не могла переламати,

бодай на регіональному рівні, ситуацію у матеріальному (пенсійному) забезпеченні духовенства. Для цього треба було зламати увесь синодальний (імперський) устрій.

Таким чином, існування емеритальної каси духовенства Чернігівської єпархії в другій половині XIX – на початку XX ст. засвідчує не надто вдалий досвід подібного пенсійного забезпечення. Основними причинами цього були недовіра духовенства до емеритури і, за влучним зауваженням тогочасного дослідника, «нежелание жертвовать немногим верным в пользу много сомнительного»⁵¹. Духовенство переймалося щоденним виживанням і в масі своїй не зазірало у далеке майбутнє. Молоде покоління прагнуло переходити в інші суспільні стани, шукало кращої долі, працюючи в інших сферах. Емеритальна каса духовенства, заснована за становим принципом, часто-густо виявлялася фіскально не спроможною забезпечити старість тих, кого тогочасна імперська влада вважала служителями держави, але недостатньо робила для підвищення їхнього матеріального становища.

1. *Модзалевский В.* Старинные договоры священника с прихожанами. (К истории русско-южного прихода) // *Вера и жизнь*. – 1912. – № 10. – С. 58 – 68; № 12. – С. 40 – 48; № 13. – С. 46 – 52; *Лучицкий И.* Договоры прихожан со священниками в старой Малороссии // *Киевская старина*. – 1901. – № 1. – С. 115 – 121; *Горленко В.* Договор священника с прихожанами сто лет назад // *Киевская старина*. – 1893. – № 11. – С. 325. *Лазаревский А.* Договор прихожан с причтом о замене платы за требоисполнение определенным жалованием, 1834 г. // *Очерки, заметки и документы по истории Малороссии*. – К., 1896. – Т. 3. – С. 148 – 154.

2. *Тарасенко О.Ф.* «Одобрение»: до історії церковно-юридичних практик у Чернігівській єпархії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // *СЕМІНАРІУМ. Історія Церкви та церковно-історичної науки*. – Чернігів, 2008. – Вип. 1. – С. 82 – 91; *Він же.* До історії церковно-юридичних практик у Чернігівській єпархії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: призначення парафіяльних священників // *Болховітінівський щорічник* 2008. – К., 2009. – С. 150 – 153.

3. Отчет о состоянии Черниговской епархии за 1876 г. // *Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО)*. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4949. – Арк. 5.

4. Отчет о состоянии Черниговской епархии за 1877 г. // *ДАЧО*. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4957. – Арк. 3 зв.

5. Устав о пенсиях и единовременных пособиях. 6 декабря 1827 г. // *ПСЗ. Собр. II*. – СПб., 1830. – Т. 2. – С. 1032 – 1044 (№ 1592).

6. *Кульчицкий А.В.* История пенсионного обеспечения россиян: 1827 – 1917 гг. // *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена*. – 2008. – № 35 (76). – Т. 1. – С. 199 – 204; *Его же.* История пенсионного обеспечения россиян за 1827 – 1917 гг. / Автореферат дис. канд. іст. наук. – Курск, 2011. – 23 с.

7. *ПСЗ. Собр. II*. – СПб., 1866. – Т. 41. – С. 1032 – 1044 (№ 43288).

8. Очевидно, термінологічне непорозуміння спонукало в деяких сучасних публікаціях і дисертаційних дослідженнях, присвячених дореволюційній історії єпархіальних структур на українських територіях, розглядати емеритальні каси духовенства як частину благодійницької діяльності церкви. Попри справедливую критику «імперського періоду» за антиканонічну церковну політику, зауважимо, що власті Російської імперії разом зі Святійшим Синодом, тим паче духовенство на місцях, і гадки не мали вважати «емеритуру» благодійництвом ані у християнському, ані в сучасному комерціалізованому розумінні цього слова.

9. *Пучковский Е., свящ.* О составлении эмеритальной кассы для духовенства Черниговской епархии в 1864 – 1867 гг. // *Черниговские епархиальные известия (далі – ЧЕИ)*. – 1875. – № 13. – Часть неофиц. – С. 390.

10. *Соколов П., свящ.* О комитете эмеритальной кассы // *ЧЕИ*. – 1875. – № 14. – Часть неофиц. – С. 439 – 446.

11. *Борзаковский Д.* К вопросу об учреждении эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1875. – № 15. – Часть неофиц. – С. 471 – 487.
12. *Буримов И., свящ.* Проект учреждения эмеритальной кассы в Черниговской епархии на новых началах // Черниговские епархиальные известия. – 1875. – № 14. – Часть неофиц. – С. 433 – 439.
13. *С.П.С.* От комитета Эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии // Прибавление к ЧЕИ. – 1881. – № 43. – С. 776.
14. Отчет о состоянии Черниговской епархии за 1876 г. // ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4949. – Арк. 20 зв.
15. Отчет о состоянии Черниговской епархии за 1879 г. // ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4959. – Арк. 23 зв.
16. Отчет Эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии за 1880 и 1881 гг. // Прибавление к ЧЕИ. – 1882. – № 13. – С. 222.
17. Журнал комитета Эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии 1882 года // Прибавление к ЧЕИ. – 1882. – № 13. – С. 223 – 224.
18. *Сахновский Ф., свящ.* Об операции Эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии // Прибавление к ЧЕИ. – 1882. – № 27. – С. 522 – 531.
19. *Васютинский М., свящ.* (голова Комитету). Конверсия процентных бумаг Черниговской Эмеритальной кассы духовенства // Прибавление к ЧЕИ. – 1891. – № 5. – С. 213 – 216.
20. Устав Эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1899. – № 22. – Часть офиц. – С. 585 – 598.
21. ЧЕИ. – 1899. – № 22. – Часть офиц. – С. 585.
22. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 7. – Спр. 20. – Арк. 7 – 8.
23. Устав Отделения при Эмеритальной кассе для выдачи единовременных пособий вдовам и сиротам духовного звания Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1899. – № 22. – Часть офиц. – С. 598 – 601.
24. Акт ревизионной комиссии по Эмеритальной кассе духовенства // ЧЕИ. – 1900. – № 14. – Часть офиц. – С. 341.
25. Акт ревизионной комиссии по Эмеритальной кассе духовенства // ЧЕИ. – 1901. – № 17. – Часть офиц. – С. 587.
26. *Мышцын В.Н.* Эмеритальные кассы духовенства // Богословский вестник. – 1900. – Т. 1. – № 4. – С. 731 – 754.
27. Там само. – С. 732 – 733.
28. Там само. – С. 734.
29. Там само. – С. 735.
30. Там само. – С. 737.
31. Там само. – С. 738.
32. *М.В.* Некоторые соображения по возбужденному вопросу об уменьшении пенсионных выдач из Эмеритальной кассы духовенства // Прибавление к ЧЕИ. – 1901. – № 17. – С. 610.
33. *Белоголова Ю.И.* Приходское духовенство и крестьянский мир в начале XX века (по материалам Московской епархии). – М., 2010. – С. 75 – 76.
34. ЧЕИ. – 1904. – № 19. – Часть офиц. – С. 754 – 769.
35. ЧЕИ. – 1904. – № 19. – Часть офиц. – С. 759.
36. *М.В.* Некоторые соображения по возбужденному вопросу об уменьшении пенсионных выдач из Эмеритальной кассы духовенства // Прибавление к ЧЕИ. – 1901. – № 17. – С. 613.
37. Отчет о движении сумм Эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии за 1807 г. // ЧЕИ. – 1908. – № 19. – Часть офиц. – С. 714.
38. Отчет о движении сумм Эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии за 1808 г. // ЧЕИ. – 1909. – № 18. – Часть офиц. – С. 682 – 693.
39. ЧЕИ. – 1910. – № 10. – Часть неофиц. – С. 237 – 249.
40. *Кучеровский Г., свящ.* Заметка по делам эмеритуры // Прибавление к ЧЕИ. – 1910. – № 7. – С. 259 – 260.

41. *Васютинский М., свящ.* По поводу «Заметки по делам Емеритуры» // Прибавление к ЧЕИ. – 1910. – № 9. – С. 343 – 344.
42. Дискусію можна простежити, орієнтуючись за: Періодичні видання Чернігівської єпархії: «Прибавление к Черниговским епархиальным известиям» (1096 – 1911), «Вера и Жизнь» (1912 – 1917): Бібліографічний покажчик / Упор. *О.Ф. Тарасенко.* – Чернігів, 2003.
43. *Кучеровский Г., свящ.* Еще несколько слов по вопросу об эмеритуре // Прибавление к ЧЕИ. – 1910. – № 21. – С. 761 – 762.
44. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 9. – Спр. 72. – Арк. 12 зв.
45. Див.: *Потій Н., Тарасенко О.* Чернігівський архієпископ Василій (Богоявленський) // Сіверянський літопис. – 2007. – № 4. – С. 46 – 55.
46. Устав Эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии, утвержденный определением Св. Синода от 15 ноября-4 декабря 1913 г. // Вера и жизнь. – 1914. – № 8-9. – Часть офиц. – С. 248 – 268.
47. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 796. – Оп. 204. – Спр. 177. – Арк. 11 – 11 зв.
48. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 204. – Спр. 177. – Арк. 168 зв. – 169.
49. Вера и жизнь. – 1914. – № 8-9. – Часть офиц. – С. 249.
50. Вера и жизнь. – 1914. – № 8-9. – Часть офиц. – С. 260.
51. *Мышцын В.Н.* Эмеритальные кассы духовенства // Богословский вестник. – 1900. – Т. 1. – № 4. – С. 741.

Статья посвящена опыту регионального сословного пенсионного самообеспечения – истории создания и функционирования эмеритальной кассы (позднее созданной и присоединенной к ней погребальной кассы) духовенства Черниговской епархии.

Ключевые слова: Черниговская епархия, духовенство, пенсионное обеспечение, эмеритальная/погребальная касса.

The article focuses on the experiment of the regional class pension self-sufficiency: the history of establishment and functioning of the Emeritus Fund (and the Mortuary fund, which was formed and added later) of Chernihiv Eparchy clergy.

Keywords: Chernihiv Eparchy, clergy, pension provision, the Emeritus/Mortuary Fund.

РОЗВІДКИ

УДК 94 (477)

Юрій Музика

●

ДАНИЛО ЛУКИЧ МОРДОВЕЦЬ. 1830 – 1905 рр. (до постановки проблеми)

У статті розглядається життєвий шлях та науково-художня творчість Данила Лукича Мордовця.

Ключові слова: література, історія, видавництва, журнали, газети, цивілізація, слов'янські народи.

Данило Лукич Мордовець – прозаїк, поет, історик та публіцист. Народився 7 (19). XII. 1830 р. в Данилівській слободі Усть-Медведицького округу Ростовської губернії. Автор численних історичних романів, повістей, описів та наукових монографій, один з найвідоміших белетристів другої половини XIX ст. Писав російською та українською мовами. Належав до старовинного українського козацького роду. Ім'я діда, сотника Запорозької Січі – Сліпченко-Мордовець стало одним з його літературних псевдонімів, а біографія батька, кріпосного селянина, який сам себе викупив з кріпацтва, хвилювала його все життя. Свої літературні починання Данило Лукич пов'язував зі старовинними книгами, що залишилися після смерті батька у 1831 р. У сім років він розпочав писати вірші, а в 1840 р. написав поему в стилі Дж. Мільтона, що не збереглася. Опікуни і перший вчитель, дяк Федір Лістов помічали у своєму вихованцеві літературні здібності і відмінну пам'ять, що дозволило йому стати кращим учнем окружного училища, а потім у 1850 р. з похвальним листом закінчити Саратовську гімназію. Про шкільні роки Д. Мордовця вихователі відгукувалися досить різко: «Развития положительно никакого, и не от кого было ждать»¹. У гімназії він вивчав стародавні мови, одного разу написав комічну поему в дусі «Одіссеї», товаришував з А. Пипіним (відомим істориком літератури. – Ю.М.), який на той час навчався разом з ним у гімназії. В 1850 р. Д. Мордовець вступив на філологічний факультет Казанського університету, але, за його словами, «влекомый к большому образованию» і за порадою А. Пипіна, через рік перевівся на словесне відділення в Петербурзький університет. Разом з А. Пипіним, О. Міллером, В. Ламанським він займався у семінарі акад. І. Срезневського, який високо цінував студентські роботи Данила Мордовця. Випускний твір «О языке «Русской правды» (1854 р.) був відзначений золотою медаллю. Під впливом І. Срезневського у нього з'явилася зацікавленість у дослідженні літописів, агіографії, історичних легенд, що пізніше стало основним джерелом літературної творчості.

Після закінчення університету в 1854 р. Д. Мордовець переїхав до Саратова. Деякий час служив у губернському статистичному комітеті, а з 1856 р. редагував неофіційну частину газети «Саратовские губернские ведомости». Його наукові інтереси залишалися попередніми: публікував історико-статистичні нариси з етнографії («Характеристика поволжского населения», «Местные заметки по летописи Саратова», «Опыт собирания нравственной статистики» та ін.), вивчав фольклор Поволжя та України. Разом з М. Костомаровим, який на той час відбував заслання в Саратові,

---

© Музика Юрій Володимирович – аспірант кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка.

Д. Мордовець підготував у 1854 р. «Малороссийский литературный сборник». До нього увійшли вірші М. Костомарова, поема Д. Мордовця про запорожців – «Козаки і море» та народні пісні в літературній обробці поетеси А. Пасхалової, яка з 1854 р. стала його дружиною. У поемі помітний погляд Данила Лукича до контамінації фольклорних джерел та стилізації, на що він і звернув увагу в редакційній передмові: «Я подражал южнорусской народной поэзии»². Такі ж засоби він використовував у розповідях і повістях, присвячених українському селу: «Нищий» (1855 р.), «Звонарь» (1858 р.), «Солдатка» (1859 р.), «Заматаев» (1859 р.) та ін. Етнографічно точний опис у них гармоніював з ідилічним і романтичним пафосом. У той же час Данило Лукич публікував у «Саратовских губернских ведомостях» гострі фейлетони про звичай міщан і провінційних поміщиків, підписуючи їх псевдонімами – Данило М. Сліпченко, Данило Мордовець, Афродіта, Берне із Бердичева, Містер Плумпудінг та ін.

Улітку 1860 р. Д. Мордовець, користуючись відпусткою, посилено працював у бібліотеці та губернських архівах. Уже до осені 1860 р. він підготував історичні монографії: «Обличительная литература в первых русских журналах и стеснение гласности», «Понизовая вольница», «Самозванец Ханин» та «Самозванец Богомол». Безконечні селянські бунти та самозванців Д. Мордовець вважав «результатом ненормального стану всього тодішнього строю»³. Ретельне вивчення цензурної політики Катерини II («Обличительная литература...») і талановиті белетризовані історичні нариси із зацікавленістю зустріла столична наука. У 1861 р. Д. Мордовця запросили на кафедру російської історії Петербурзького університету, але у зв'язку з тяжким захворюванням дружини він був змушений відмовитися. Цензурні гоніння на твори Данила Лукича стали причиною ускладнення стосунків з саратовським губернатором В. Щербатовим, які завершилися звільненням у 1862 р. Д. Мордовця з редакції і від'їздом до Петербурга. Та цей переїзд не був вдалим. Данило Лукич служив там в господарському департаменті Міністерства внутрішніх справ за жалюгідну платню, не маючи можливості займатися наукою. У 1867 р. він повернувся до Саратова і влаштувався на службу в канцелярію губернатора.

З середини 60-х рр. Д. Мордовець публікував численні історичні та критичні матеріали в журналах «Русское слово», «Отечественные записки», «Вестник Европы», «Дело», «Исторический вестник», у газетах «Неделя» і «Голос». Особливу увагу читачів привернули монографія Д. Мордовця «Пугачовщина» (1866 р.) та опубліковані окремими виданнями історичні нариси «Самозванцы и понизовая вольница» (1867 р.), «Гайдамаччина» (1870 р.), «Политические движения русского народа» (1871 р.). За словами автора, ці твори об'єднало «надання переваги злиденним, забутим історією»⁴. Твори ще не носили науковий характер, бо, як правило, теоретичні положення ілюструвалися художніми замальовками. Слідом за М. Костомаровим Д. Мордовець пов'язував війну Пугачова, «гайдамаччину», розбій, самозванство з моральною недосконалістю суспільством, нецуктом і свавіллям поміщиків. У документальних картинах про становище селян перед відміною кріпосного права, які увійшли до книги «Накануне воли» (1872 р.), забороненої цензурою, Данило Лукич дав яскраву історичну панораму «русской изобретательности» у звірствах, п'янстві і розпусті. У «Политических движениях русского народа» він філософськи обґрунтував своє бачення історичного процесу. Посилаючись на концепцію Г. Спенсера і Дж. Мілля про незворотність позитивної еволюції «державного організму», він висловив власну теорію «доцентрових» і «відцентрових» сил в історії, згідно з якою стихійні народні виступи («відцентрові сили»), спрямовані на протистояння з «доцентровими силами» і відповідають «вільному історичному розвитку», не потребуючи політичного керівництва⁵.

У повісті «Новые русские люди» (1868 р.) і романі «Знамения времени» (1869 р.) Д. Мордовець намагався відгукнутися на тогочасні проблеми, продовжити дискусію про «нових людей», розпочату Тургенєвим і Чернишевським, оголосив «ознаменуванням» часу відмову інтелігенції від політичної боротьби. Герої роману і повісті палко сперечаються про М. Чернишевського, М. Добролюбова, М. Некрасова, обговорюють праці Ч. Дарвіна і Г. Спенсера. Тут звучать постійні монологи про істинні та

надумані цінності, тут звертаються до читачів з численними закликами: «Ми просто ідемо в народ...», «Роботою ми переможемо світ!», «Праця – ось єдине спасіння...». Їх «новизна» полягала в тому, що вони повністю відмовились від ідей революційної демократії, відкинули «звірині закони» революції, йшли в народ, за словами одного з персонажів роману, «не заколоти влаштовувати», не вчити народ, а «вчитися у нього терпіння, молотьби і косовиці». Зіштовхнувшись зі стіною нерозуміння і явною ворожістю селян, емансипована Варя Барматінова, «з'єднавшись» з батрацькою артілью, поміщик Караманов («Знаменія времени»), «спрошені» інтелігенти Тутнев, Еліонський, Ломжинов («Новые русские люди») відмовилися від декларативних ідеалів і залишилися задоволені особистим щастям. Данило Лукич чітко виразив численні народницькі настрої, передбачив крах «ходіння в народ», але не зміг їх об'єднати і дати їм реалістичне пояснення. У плутаних висловлюваннях героїв і коментарях автор зводить воедино переживання «зайвих людей» і нігілізм «шістдесятників», теорію «малих справ» і ліберальні ілюзії, «разючу», за словами Салтикова-Шедріна, «вульгарщину»⁶ і готовність до самопожертви. В. Короленко писав про роман Д. Мордовця: «Ним зачитувалися, коментували, розгадували натяки, котрі, здається, залишалися загадкою для самого автора»⁷. З художньої точки зору, вже у перших рецензіях повість і роман про «нових людей» протиставлялись «Отцам и детям» Тургенева⁸. М. Михайловський справедливо вказував на притаманну Д. Мордовцю стилістичну недбалість і пояснював її «незвичною кваліфікацією» плодового автора⁹. Після «Знаменій времени» до сучасних тем Данило Лукич уже не повертався.

У 1873 р. він знову переїхав до Петербурга. Служив у статистичному відділі Міністерства шляхів сполучення, активно виступав у 70-х рр. з публіцистичними статтями («Земство и его деяния», «Действительные причины самарского голода», «О культурных признаках русского народа»), в журналах «Дело» та «Отечественные записки». Гучну полеміку викликала його стаття «Печать в провинции»¹⁰, в якій підкреслювалася неминуща обмеженість провінційної журналістики. Однак головне місце в творчості Д. Мордовця цього періоду займала тема політичного розколу в суспільстві, про що йдеться в його історичних монографіях «Движения в расколе» (1874) та «Последние годы раскольничьих скитов на Иргизе» (1872). Художньою обробкою зібраних документальних матеріалів стали повість «Сидения раскольников в Соловках» (1880) і роман «Великий раскол» (1884). Зіставляючи фанатизм розкольників і жорстокість їх переслідувачів, Д. Мордовець виділив в історії розколу найяскравіші епізоди, подвижництво Морозової та Аввакума, самовідданий захист розкольників Соловецького монастиря, об'єднавши в одному творі такі жанри, як життє, історичну хроніку та мелодраму. Історично об'єктивні оцінки поєднувалися в романі і повісті з натуралістичними нарисами, а саме – самоспалення розкольників, катування на дибі боярині Морозової, і не завжди вдалої стилізації – цитатами і алюзіями з «Житія» Аввакума, праць істориків Г. Єсіпова, М. Погодіна, М. Устрялова, С. Соловйова і самого Д. Мордовця. В історичній романістиці автора контамінація стала основним творчим засобом.

Серію історичних романів Данило Лукич, як правило, попереджав науковою монографією чи статтею, в якій визначав теми і сюжетні лінії, пов'язані з вибраним історичним періодом. Вельми точні психологічні замальовки і характеристики царівни Софії та Анни Монс перейшли, наприклад, з книги «Русские женщины нового времени» (1874) та романів про Петра I «Идеалисты и реалисты» (1876), «Царь Петр и правительница София» (1885), «Державный плотник» (1899), а роботи 60-х рр. про самозванців і розбійників зумовили вибір сюжетів і принципів відображення характерів у повістях «Лжедмитрий» (1879), «Сагайдачный» (1882), «За чьи грехи?» (1891). Розвиток сюжету, як правило, підпорядковувався первісно заданому протиставленню релігійної моралі і вільнолюбства «народу» безвір'ю і блуду «двора». З одного боку, благородство Разіна «За чьи грехи?» та Булавина «Царь Петр и правительница Софья» – уславлення патріотизму і готовність до самопожертви «голитьби» в романах «Двенадцатый год» (1880), «Мамаево побоище» (1881), «Господин Великий Новгород» (1882), а з другого – безпринципність бояр і дворян у «Лжедмитрии», «За чьи

грехи?», осудження жорстокості Петра I і прибічників його реформи в «Идеалистах и реалистах» та інших. Виправдовуючи вільну інтерпретацію документальних матеріалів і часту зміну оцінок історичних особистостей, Д. Мордовець любив повторювати тезу про сучасні «виховні фактори», висловлені в романі¹¹. За цією мотивацією він перебільшував, наприклад, релігійність Разіна, «просветленого» любов'ю до красуні Заїри, або зображення Петра I то патологічним злодієм («Идеалисты и реалисты»), то мудрим реформатором і подвижником («Державный плотник»), а народ – чи то безликою темною масою («Лжедмитрий»), чи то реальною історичною силою, котра засвоїла ще з давнини демократичні «уроки» («Господин Великий Новгород»).

Працюючи у літературному жанрі в період розквіту російської історіографії як історик, Данило Лукич залишався в рамках позитивістської методології, підмінюючи науковий аналіз численними перерахуваннями та класифікацією фактів і документів. В «Исторических прописях» (1889), збірниках статей та історичних монографіях, він повторював свої думки про співвідношення «доцентрових» і «відцентрових» сил. Як романіст Д. Мордовець фактично повертає до традицій романтичної історичної прози 30-х рр. Це і боротьба добродесних героїв з історичними злодіями, що супроводжувалось авторським моралізаторством, і наукові ремінісценції і посилення на документи, що створювало інколи лише ілюзію достовірності. Не уникнув він і слов'янофільської ідеалізації минулого, що зближувало його з популярними романістами-сучасниками Г. Данилевським та Е. Саліасом-де-Турнемир. Після мандрівки по Європі та Малій Азії (1882-1884) Данило Лукич наполягав на повному несприйнятті західної цивілізації, закликав, за його словами, до заперечення «плодів ненаситної буржуазії». У подорожніх нарисах «Поездка в Иерусалим» (1882), «По Италии», «По Испании», «Из прекрасного далека» (1884) він наполегливо проводив думку про кризу європейської культури і безсумнівну історичну перспективу слов'янських народів.

У 1885 р., важко переживши самогубство пасинка, талановитого музиканта В. Пасхалова, і смерть дружини, Д. Мордовець пішов у відставку і виїхав з Петербурга до Ростова-на-Дону. У 90-х рр. в його численних романах на теми давньої історії «Жертвы Вулкана» (1894), «Говор камней» (1895), «Ирод» (1897), «Падение Иерусалима» (1897) герої переживали песимістичні настрої, а в сюжетах на перший план висувалися любовні інтриги, авантюри та історична екзотика. У них, за словами сучасника, Данило Лукич відверто «потурав низьким пристрастям нудьгуючої публіки» та із «історика-белетриста» перетворився в «могильщика» історичної науки, «романіста-компільатора»¹². Вульгаризуючи історичні джерела та модернізуючи єгипетські, грецькі міфи, він уже рідко звертався до наукової аргументації, намагався будь-яким чином збільшити число своїх читачів. В останньому Д. Мордовець досяг великих успіхів. У 90-х рр. XIX ст. вийшли друком три збірники його творів, часто перевидавалися дитячі різдвяні розповіді та етнографічні нариси. В кінці життя він написав книгу спогадів «Из минувшего и пережитого» (1902), в якій розповів про свої зустрічі з Т. Шевченком, М. Чернишевським, М. Салтиковим-Шедріним та іншими діячами культури. В історії Д. Мордовець залишився «повчальним письменником побуту»¹³. У намаганні синтезу історичної науки і творчості він багато в чому визначив наперед появу в літературі жанру «художньої дисертації»¹⁴. Помер Данило Лукич 10 (23). VI. 1905 р. у Кисловодську, похований в Ростові-на-Дону.

1. Мордовцев Д.Л. Из минувшего и пережитого. – Спб., 1902. – С. 580.

2. Твори: В 2 т. / Вступ. ст. В. Г. Беляева. – Київ. 1958; в т. 2 включен на руском языке роман «Знамения времени». – Т. 1. – С. 601.

3. Самозванцы и понизовая вольница. – Спб., 1867. – С. 54.

4. Представляет ли прошедшее русского народа какие-либо политические движения // Отечественные записки. – 1871. – № 3. – С. 116.

5. Политические движения русского народа. Исторические монографии: В 2 т. – Спб., 1871. – Т. 2. – С. 180.

6. Салтыков-Щедрин М. Е. Полн. собр. соч. – Т. VIII. – С. 398, 403.
7. Короленко В. Г. Собр. соч.: В 10 т. – М., 1954. – Т. 5. – С. 316.
8. Отечественные записки. – 1870. – № 7. – С. 234.
9. Михайловский Н. К. Последние сочинения. – Т. I. – С. 380.
10. Дело. – 1875. – № 9. – С. 44 – 70; – № 10. – С. 1 – 32.
11. К слову об историческом романе // Исторический вестник. – 1881. – Ноябрь. – С. 651.
12. Соколов Н. Н. Петр Великий и Вальтер-Скотт – могильщики // Русская старина. – 1894. – № 3. – С. 192 – 193.
13. Глинский Б. Б. Литературная деятельность Д. Л. Мордовцева (По поводу ее пятидесятилетия) // Исторический вестник. – 1905. – № 2. – С. 579.
14. Эйхенбаум Б. М. О прозе. – Л., 1969. – С. 383.

В статье рассматривается жизненный путь и научно-художественное творчество Даниила Лукича Мордовца.

Ключевые слова: литература, история, издательства, журналы, газеты, цивилизация, славянские народы.

The article considers life, scientific and artistic creativity of Danylo Lukich Mordovtsev.

Key words: literature, history, publishing, magazines, newspapers, civilization, Slavic peoples.

М.А. МАРКЕВИЧ ТА ЙОГО КОЛЕКЦІЯ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVI – XVIII ст. У КРАЄЗНАВЧОМУ АСПЕКТІ

У статті на підставі широкого кола джерел, значна частина яких уперше запроваджується до наукового обігу, проаналізовано спадщину одного з провідних краєзнавців Чернігівщини першої половини XIX ст. Миколи Маркевича.

Ключові слова: розвиток історичного краєзнавства, Чернігівщина, документальна колекція М. Маркевича.

Значний внесок у розвиток історико-краєзнавчих досліджень у регіоні належить видатному українському історику, етнографу, літератору і композитору Миколі Андрійовичу Маркевичу (1804 – 1860).

Він народився у с. Дунайці Глухівського повіту Чернігівської губернії у поміщицькій родині. Освіту здобув у Прилуцькому пансіоні відомого письменника П. П. Білецького-Носенка та «Благородном пансіоне при Главном педагогическом институте» у Петербурзі. Вихователю цього пансіону В. К. Кюхельбекеру, в майбутньому відомому декабристу, він зобов'язаний знайомствами у літературних колах, зокрема з О. С. Пушкіним і К. Ф. Рилєєвим, а також пробудженням інтересу до історії своєї батьківщини. Уроки улюбленого педагога М. А. Маркевич називав «школою очищеного вкуса»¹. Водночас М. А. Маркевич почав навчатися музики і став відомим митцем по класу фортепіано, захопився літературною творчістю. Він написав російською мовою свої «Украинские мелодии», а згодом поклав на ноти чимало українських народних пісень.

У 1830 р. М. А. Маркевич повернувся на батьківщину і оселився в успадкованому від батька маєтку – Турівці, що в Прилуцькому повіті Полтавської губернії, де зосередився на вивченні історії України, яку тлумачив досить широко і включав до неї питання етнографії та статистики².

М. А. Маркевич – автор п'ятитомної праці «История Малороссии», опублікованої в Москві у 1842 – 1843 рр., яка стала помітним явищем в історіографічному процесі. Значний інтерес у контексті історії Чернігівщини становлять також опубліковані М. А. Маркевичем у додатку до «Истории Малороссии» гетьманські універсали, скарги міщанських громад на зловживання з боку козацької старшини³.

Історії Чернігівщини були безпосередньо присвячені три з вісімнадцяти прижиттєвих публікацій М. А. Маркевича – «Достопримечательные урочища в Новгород-Северском уезде», «Черниговские полковники» та «Историческое и статистическое описание Чернигова»⁴.

Студія «Достопримечательные урочища в Новгород-Северском уезде», містить опис чотирьох історичних урочищ – Мертвиці, Юхнова, Вогнедихаючої гори й Водоверті поблизу Ленькова та Узруй-ключа. Так, в опису урочища Мертвиця М. А. Маркевич зазначив, що «близ села Юхнова, в 8 верстах от Новгорода-Север-

---

© Тоцька Жанна Валеріївна – к.іст.н., ст.викладач каф.історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім.О.М.Лазаревського ЧНПУ ім. Т.Г.Шевченка.

ского, есть урочище Мертвица. Владелец Юхнова и Мертвицы, Новгород-Северский уездный предводитель М. И. Ханенко, рассказывает об нем следующие любопытные обстоятельства. Когда кончилась знаменитая битва под Полтавою, Карл XII и его полководцы бежали, кто куда мог. Один из генералов, имея в своем обозе казну и корону Короля и видя, что его с часу на час могут нагнать Русские, зарыл в землю все бочонки, наполненные золотом и серебром, и все клейноды королевские. В недавнем времени Правительство Шведское нашло в архивах того царствования подробный счет того клада, такое же описание примет места, где он схоронен, и точное наименование урочища. По согласию с нашим Правительством, присланы были комиссары для отыскания клада; но тщетные усилия! Вероятно Десна изменила свое русло и поглотила клад; а может быть, и приметы исчезли»⁵.

У краєзнавчій розвідці «Черниговские полковники» М. А. Маркевич навів доповнений список чернігівських полковників: «1) *Мартин Небаба*, 1654; 2) *Иван Аврамович Выбельский* (1657, март); 3) *Иоанникий Силич* (1657, декабрь); 4) *Трофим Николаенко*; 5) *Иван Самуйлович*; 6) *Тихоний Красная Башта*; 7) *Василий Игнатъевич Многогрешный*; 8) *Демьян Игнатъевич Многогрешный*, 1668; 9) *Иван Лысенко*; 10) *Василий Андреевич Дунин-Борковский*, 1672, 1674, 1682; 11) *Григорий Иванович Самуйлович*, 1687; 12) *Яков Кондратьевич Лизогуб*, 1687, 1688, 1693, 1696; 13) *Ефим Яковлевич Лизогуб*, 1699, 1700; 14) *Павел Леонтьевич Полуботок*, 1707 и до 1723; 15) *Михаил Самсонович Богданов*; 16) *Владимир Васильевич Измайлов*; 17) *Иван Пантелеймонович Божич*; 18) *Петр Степанович Милорадович*. (Курсивом означены неизвестные доселе полковники)». Дослідник також зауважив, що «полковничество тех, при коих годы выставлены, основано на документах, ими подписанных, кроме Небабы, которого называет под 1654 г. летопись, полученная мною от Н. Е. Писарева»⁶.

Цей перелік чернігівських полковників М. А. Маркевич включив і до своєї праці «Историческое и статистическое описание Чернигова», яка у 1852 р. була оприлюднена на сторінках газети «Черниговские губернские ведомости» та вийшла окремою книжкою. В ній автор представив докладний опис Чернігова за такою схемою: географічне положення, річки, монастирі та церкви, будівлі, укріплення, осади та битви, пожежі, сади, населення, ціни на основні продукти, ремесло, торгівля, промисловість, навчальні заклади, бібліотеки, друкарні, освіта, історія міста, Чернігівський полк, герб, єпархія, урочища та кургани. Особливу цінність становить власне нарис історії Чернігова. М. А. Маркевич уперше оприлюднив фрагменти грамот царів Олексія Михайловича, Федора Олексійовича, Іоанна та Петра Олексійовичів, царівни Софії та гетьманів Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського на маєтності Троїцько-Іллінському та Єлецькому монастирям, копії яких зберігалися у його власній колекції. Дослідник подав опис колишніх П'ятицького та Борисоглібського монастирів та церкв Чернігова. М. А. Маркевич висвітлив історичну топографію міста, археологічні старожитності, навів місцеві легенди та перекази. На особливу увагу заслуговують додатки до цієї праці, зокрема, список давньоруських князів, похованих у Чернігові⁷.

Книга М. А. Маркевича «Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян» вийшла у 1860 р. в Києві вже після його смерті. Видавець І. Давиденко зазначив у передмові, що вчений ще у 1850 р. задумав підготувати працю під назвою «Внутренняя жизнь Малороссии от 1600 г. до нашего времени» і працював над нею до самої смерті. Видаючи підготовлену автором до друку частину матеріалу, І. Давиденко змінив назву праці, аби вона відповідала змістові публікації. Він також збирався видати й інші частини праці М. А. Маркевича – «Сравнение мер, весов, а также денег и цен на разные предметы в Малороссии с 1715 по 1855 г.» та «Истории монастырей в Малороссии», але реалізувати цей задум не поталанило⁸.

Остання з них особливо зацікавила біографів М. А. Маркевича, зокрема О. С. Грушевського та В. І. Маслова. Нещодавно рукопис додатків до цієї роботи М. А. Маркевича виявив В. І. Ульяновський в Інституті рукопису Національної бібліотеки України (ф. І, од. зб. 57488)⁹. Це рукописна книга в картонній палітурці під назвою «Статис-

тика прошлого столетия». Вона містить детальні відомості про більшість монастирів Чернігівщини: Успенський Єлецький (документи 1669 – 1739), Борисоглібський, Троїцько-Іллінський (1661 – 1775) та П'ятницький (1657 – 1729) (Чернігів), Богородичний Назарет (чи Благовіщенський) з приписним Красноостровським (1657 – 1729) (Ніжин), Спаський (1671 – 1738) (Новгород-Сіверський), Петропавловський (1658 – 1737) та Успенський (1661 – 1738) (Глухів), Харлампіївський Гамаліївський (1714 – 1758), Печеницький (1693 – 1724) (Стародуб), Сосницький Рувимівський Спасо-Преображенський (1715 – 1734), Микільський (1650 – 1737) та Покровський (1724 – 1773) макошинські, Успенський Рябцевський (1724 – 1773), Успенський Каменський (1687 – 1721), Свято-Микільський Семигірський Каташинський (1702 – 1720), Свято-Микільський Батурицький Крупицький (1636 – 1730), Воздвиженський Бобрівський і Новомлинський Свято-Успенський (1690 – 1727), Різдва Богородиці Домницький (1711 – 1721), Спаський Максаківський (1642 – 1737), Антоніївський Любецький (1721 – 1724), Онуфріївський Моровський (1732), Микільський Пустинно-Рихлівський (1721 – 1730)¹⁰. Матеріали про монастирі систематизовані за єдиною схемою: опис документів; список ігуменів та архимандритів; реліквії; додатки. В. І. Ульяновський вважає цей рукопис підготовленим М. А. Маркевичем до друку томом додатків (у 2-х частинах) до його праці «Истории монастырей в Малороссии».

М. А. Маркевич використав документи Генерального слідства про маєтності Чернігівського, Ніжинського та Стародубського полків 1729 – 1730 рр., Генеральної військової канцелярії, актові книги Ніжинського і Чернігівського магістратів, документи з монастирських архівів¹¹. Деінде він подав детальний опис та характеристику використаних джерел. Так, у розділі про Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир навів відомості про рукописне «Описание Батурина и его волости», впорядковане у 1725 р. у зв'язку з передачею його у власність О. Меншикову. Також навів текст листа ігумена Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря Германа гетьману Д. Апостолу з детальним описом пожежі, яка спіткала цю обитель¹².

М. А. Маркевич виявився заповзятим колекціонером і поступово зібрав у Турівці чималий архів, який налічував близько 12000 рукописів. Документи являли собою переважно оригінали, причому найстаріші з них були датовані кінцем XVI ст.

Основу архіву становила колекція його діда І. А. Маркевича, що складалася з документів генерального підскарб'я А. М. Маркевича (його пращура), рукописів Глухівського Преображенського монастиря, приватних бібліотек та ін. Він також став власником «двух сундуков старинных бумаг», які належали його далекому родичу гетьману І. І. Скоропадському. Відтоді й до кінця свого життя М. А. Маркевич постійно турбувався про поповнення своєї колекції: «Нельзя не пристраститься к приобретению того, что в руку идёт. У меня развилась не в шутку страсть к манускриптам». У 1822 р. під час служби в армії М. А. Маркевич проїжджав через с. Ташань Переяславського повіту, що належало гр. О. П. Румянцеву. Він домовився зі старим слугою-карликом, у якого зберігалися ключі від будинку, і той дозволив йому вивезти стільки документів, скільки міг вмістити екіпаж М. А. Маркевича¹³. Перебуваючи у 1826 р. в Полтаві, дослідник придбав бібліотеку відомого поета та перекладача останньої третини XVIII ст. І. Ф. Богдановича, а також одержав усі рукописи, що були в книгозбірні, зокрема «Келейный Летописец» Димитрія Ростовського¹⁴. У 1830 р. М. А. Маркевич придбав рукописи київського митрополита Самуїла Миславського. У подальшому колекція поповнювалася рукописами, переданими йому М. М. Гудовичем, П. О. Норовим, М. І. Даничем, П. П. Білецьким-Носенком, М. А. Максимовичем, В. М. Репніним, Н. Е. Писаревим, П. М. Горленком та ін.¹⁵

У 1848 – 1849 рр. М. А. Маркевич упорядкував свою документальну колекцію і розподілив її на дві частини. До першої з них він відніс 6550 документів та упорядкував її опис, що складався з трьох розділів – алфавітного реєстру автографів, каталогу рукописних книг з анотаціями (81 книга) та власне опису 6550 манускриптів із зазначенням назв документів та їх змісту¹⁶. Друга частина архіву складалася з близько 5 тисяч листів до М. А. Маркевича від різних осіб та його нотаток.

У 1851 р. історик поставив собі за мету опублікувати зібрані документи, щоб

зробити їх доступними для дослідників. З цього приводу він умістив у журналі «Отечественные записки» статтю, в якій закликав меценатів профінансувати цей проект. Зразком для видання мала слугувати «Древняя российская вивлиофика», яку наприкінці XVIII ст. видавав М. І. Новиков. Узяти участь у виданні погодився видавець «Отечественных записок» А. О. Краєвський, але тяжка хвороба, що спіткала М. А. Маркевича, перешкодила його поїздки до Петербурга для видання архіву. Незадовго до смерті М. А. Маркевич знову звернувся до громадськості через журнал «Современник» (1859, № 4, С. 352–356) зі статтю «Маркевичевский архив» і запропонував придбати право на видання архіву, причому попередив, що «не поставит условий, отяготительных для приобретателя». Свій архів М. А. Маркевич характеризував як «собрание материалов, столь богатое, столь полное интереса, разнородное, полезное для истории, статистики, этнографии, художества, столь увлекательное для романиста, музыканта, поэта, живописца и едва ли имеющее себе подобное в руках частного владельца»¹⁷.

В останні місяці життя М. А. Маркевич вирішив продати свій архів. О. М. Лазаревський згадував, що «бумаги Маркевича предлагались около 1860 года к продаже в Петербурге, причём по рукам ходил и каталог их. Просили за эти бумаги 5000 рублей; по крайней мере, за эту цену предлагались бумаги графу Уварову»¹⁸. Покупцем колекції став інший відомий колекціонер І. Я. Лукашевич (1811 – 1860), який придбав її за 2000 рублів¹⁹.

9 липня 1860 р. М. А. Маркевич помер. Питання про видання його документального зібрання більше не порушувалось. Велика бібліотека М. А. Маркевича, що складалася з 4339 томів (філософські та історичні праці, літературні твори російською та іноземними мовами), була продана його нащадками О. П. Галаган, а вона подарувала її нововідкритому в 1871 р. навчальному закладу – Колегії Павла Галагана. Туди ж потрапила частина рукописів із колекції М. А. Маркевича²⁰, зокрема три томи «Генерального следствия о маетностях 1729 – 1730 гг.» по Стародубському, Чернігівському і Ніжинському полках²¹.

Того ж таки 1860 р. помер І. Я. Лукашевич. Від його нащадків Маркевичівський архів у 1870 р. перейшов до Румянцевського музею. Нині він зберігається у Науково-дослідному відділі рукописів Російської державної бібліотеки в Москві. Натомість особовий архів М. А. Маркевича зберігається в Інституті російської літератури Російської Академії наук у Санкт-Петербурзі.

Зорієнтуватися у складі колекції дозволяє «Опись коллекции документальных материалов и рукописных книг, собранных Н. А. Маркевичем (1 – 6550) 50-х годов XIX века (рукой неустановленного лица)»²². Наприкінці рукопису зазначено: «1860. Октября 17 дня. При описании мною, по указанию Золотоношской Дворянской опеки имени умершего Губернского Советника И. Лукашевича, для сдачи в опекуное управление, при поверке манускриптов в сих описях значащихся не оказалось на лицо показанных под №... Прочие все оказались налицо и поручены мною вместе с прочим имуществом в опекуное распоряжение. Член Золотоношской Дворянской опеки заседатель коллежский асессор Фёдор Верба».

Таким чином, близько 95% колекції М. А. Маркевича збереглося. Цей показник може бути ще вищим, якщо враховувати той факт, що деякі документи потрапили до зібрання І. Л. Лукашевича (це могло статися внаслідок помилки або з ініціативи осіб, які розбирали та формували обидва зібрання після їх надходження до музею).

На сьогодні фонд 159 «Маркевич Николай Андреевич. Коллекция» (№ 1 – 6572) Науково-дослідного відділу рукописів Російської державної бібліотеки в Москві повністю не опрацьовано. Каталогізована лише частина матеріалів (№ 1 (1) – 5742 (6048) за допомогою подвійної нумерації: номери документа за описом Маркевичівського архіву та номери документа за каталогом. Каталог переривається на № 5973 (6321), має недоліки, потребує перевірки та доопрацювання. Для № 6551 – 6572 у 1981 р. В. С. Бердник упорядкувала окремий опис. Незадовільний стан каталога Маркевичівського архіву значно ускладнює роботу дослідників, унаслідок чого ідентифікувати й опрацювати деякі документи практично неможливо.

До колекції М. А. Маркевича увійшли численні писемні пам'ятки з історії Чернігівщини. З-поміж актових джерел важливе місце займають законодавчі й нормативні документи. Окрему їх групу становлять царські грамоти та укази. В «Описи коллекции документов и рукописных книг Н. А. Маркевича» вони визначаються як «Особенный разряд манускриптов: Подлинные Императорские грамоты».

У зібранні містяться жалувані грамоти царів Олексія Михайловича, Іоанна і Петра Олексійовичів (кінця XVII ст.) на земельні володіння монастирям Чернігівщини: Густинському, Домницькому, Єлецько-Успенському, Крупицькому, Любецькому, Ніжинському, Новгород-Сіверському, Новомлинському, Петропавлівському Глухівському, П'ятиницькому, Рувимо-Сосницькому, Рихлівському, Суразькому, Троїцько-Іллінському. Документи № 1553 (1732) та 1556 (1735) являють собою копії грамот на маєтності, надані Глухівському Петропавлівському та Чернігівському П'ятиницькому монастирям²³. Особливий інтерес становлять укази Петра I чернігівському полковнику Павлу Полуботку «О выprawке по зимнему пути 10000 казаков к крепости Святого Креста, 7 февраля 1723 г.» та «О выprawке 5000 казаков к Ладоге на канальную работу, 7 февраля 1723 г.» (№ 6209, 6210)²⁴.

Окрему групу документів (близько 1000) становлять універсали гетьманів І. Брюховецького, І. Виговського, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського, Д. Апостола на земельні володіння чернігівським монастирям. Універсали гетьмана Д. Апостола містять, зокрема, відомості про маєтності родин Лизогубів та Полуботків (№ 352 – 355). Універсал гетьмана Д. Апостола чернігівському полковнику М. Богданову «О наступлении времени линейной работы, 1732 г.» (№ 2996 (3240))²⁵ свідчить про використання царатом козаків і селян на будівництві Української лінії, що являла собою оборонну споруду – великий рів, який простягався на 285 кілометрів від Дніпра до Сіверського Дінця. Колекція містить також універсали козацьких полковників – чернігівського П. Полуботка (№ 757 (856))²⁶, стародубського С. Ігнатовича (№ 6550)²⁷ та ін.

Іншу групу документальних джерел, представлених у Маркевичівському зібранні, становлять приватно-правові акти, передусім духовні. Як правило, це спадкові акти козацької старшини та духовенства. Прикладом можуть слугувати заповіти єпископа Рувима 1719 р., який доживав віку у Рувимо-Сосницькому монастирі (№ 171 (191))²⁸, та Агафії Лизогубової 1705 р. (284 а (338))²⁹ та ін.

У Маркевичівському архіві зберігаються й численні діловодні джерела XVII – XVIII ст. Так, наступ царського уряду на політичну автономію Гетьманщини за Петра I засвідчують «донесення» П. Полуботка, С. Савича, В. Жураковського у Малоросійську колегію «О денежных сборах, 1722 г.» (№ 691 (699) – 694 (792)), «О постояльцах, 1722 г.» (№ 1837(2021)), «О содержании овец, 1722 г.» (№ 2070 (2258)), (№ 1827 (2010) – 1829 (2012)), П. Полуботка «О захожих русских людях, 1722 г.» (№ 743 (841)), І. Чарниша та Я. Лизогуба «О присылке комиссаровых инструкций, 1722 г.» (№ 758 (865)), П. Полуботка та Я. Лизогуба «Об определении квартир для людей и лошадей Кн. И. Ю. Трубецкого, 1722 г.» (№ 762 (861)), П. Полуботка, С. Савича, В. Жураковського, І. Чарниша, Я. Лизогуба в «О сборах Б. Хмельницкого, 1723 г.» (№ 2793 (3024)), та розпорядження П. Полуботока, І. Чарниша, Я. Лизогуба «Про особенного сорта постойные повинности, 1722 г.» (№ 749 (848)), чернігівського полковника М. Богданова «О высылке людей из Черниговского полка на линейные работы, 1731 г.» (№ 4990 (5259)) та ін.

Розпорядження П. Полуботка «О наказании Тарасенка за завладение грунтом и мельницами» супроводжується в опису Маркевичівського архіву цікавим коментарем: «Это распоряжение писано из Петербурга по просьбе меньшиковского управляющего Гаврилы Лукина в ужасное время для знаменитого наказного гетмана. Оно подписано им, И. Чарнышом, С. Савичем – всеми тремя мучениками 6 сентября 1723 г.» (№ 5760)³⁰. У той час П. Полуботок зі своїми соратниками були ув'язнені в Петропавлівській фортеці у Санкт-Петербурзі за активну протидію заходам Малоросійської колегії та політиці Петра I по відношенню до Української козацької держави.

У складі зібрання М. А. Маркевича виявлено цікаві документи, зібрані О. І. Ру-

мянцевим, який провів слідство у справі П. Полуботка, зокрема дві довідки про дружин П. Полуботка: «Потребно ведать: умерший Черниговский полковник Полуботок на одной или на двух жёнах был женат? Первая жена – Ефимия Васильева, а к фамилии – неизвестно. На второй жене женился в Воронеже – Анна Романовна Лазаревичевна, в 1719 году, которая и поныне жива, 20 мая 1739 г.» (№ 2613 (2832)³¹ та «Вторая справка о жёнах П. Полуботка. Первая жена – Ефимия Васильевна дочь попа места Лебедина. Умерла в 1717 году в феврале, в средних числах, о чём есть надгробная надпись в церкви Соборной Спасской Черниговской. На второй он женился не в 1719 году, а в 1718 году в ноябре. 1739 г.» (№ 2614 (2833)³².

До діловодного комплексу також належить службове листування. Так, про постої російських військ з метою «забезпечення краю від нової зради» свідчать листи чернігівського полковника П. Полуботка до гетьмана І. Скоропадського з Чернігова. В одному з них він повідомляє, що «генерал фон Вейсбах прийдєт с полевой аптекою и с половиною полка Сибирского в Чернигов, а другая половина станет в Стародубовском полку, и что он не отговаривается от фуража и станций, ибо видит в том монарший интерес, но что он жалуется только на недород в сене» (№ 13 (13), (№ 2432 (2637)³³ та ін.

Значний інтерес становить також службове листування гр. фон Вейсбаха та П. Полуботка «О несправедливом размещении военных постояльцев, 1722 г.» (№ 741 (839), № 742 (840)³⁴, листи П. Полуботка гетьману І. Скоропадському «О продаже имени Ялинского (для выплаты его долгов). Чернигов, 1709 г.» (№ 14 (14)³⁵ та гр. Владиславу Рагузинському «О подтверждении приказа прекратить незаконные поступки, 1723 г.» (№ 16 (16)³⁶ та ін.

Цікаві відомості містять листи архієпископа Іродіона Жураковського П. Полуботку «Об отлучении от церкви Мовчана за ссоры по его имениям, 1723 г.» (№ 2493 (2701), митрополита Стефана Яворського, засновника Ніжинського Благовіщенського монастиря до гетьмана І. Скоропадського від 24 грудня 1716 р., в якому він просить передати його маєток Рудьковку І. Забілі (№ 146а (165).

Прагнення монастирської адміністрації узаконити свої земельні володіння простежується у багатьох документах – «прошеннях» архімандрита Єлецького монастиря Тимофія до гетьмана Д. Апостола про підтвердження попередніх універсалів 1723 р. (№ 1566 (1745)³⁷, ігумені Чернігівського П'ятницького монастиря Фотинії до гетьмана Д. Апостола про надання підтверджувального універсалу на маєтності 1729 р. (№ 1594 (1773)³⁸ та ін. У 1729 р. архімандрит Чернігівського Єлецького монастиря Тимофій знову звернувся з «прошением» до гетьмана Д. Апостола про підтвердження прав на перевіз по Десні (№ 1567 (1746). М. А. Маркевич критично ставився до намагання монастирів устародавнити надання їм володінь. Так, щодо заяви архімандрита Чернігівського Єлецького монастиря Тимофія, що с. Андріївку, перевіз на Десні та інші маєтності монастирю надав ще князь Святослав Ярославич, дослідник зазначив: «Тимофій дещо далеко відносить володіння Андріївкою, не знаю, чи повірив йому Апостол, але я не такий довірливий і бажав би бачити акти, на яких ґрунтується це право, що почалося до татар»³⁹.

«Прошение» ігумена Густинського Гавриїла 1735 р. (№ 1583 (1762) дозволяє скласти уявлення про монастирське господарство у XVIII ст. Про розвиток монастирського винокуріння та шинкарства свідчать «прошення» архімандрита Чернігівського Єлецького монастиря Ніла до П. Полуботка 1723 р. (№ 1552 (1731)⁴⁰ та архімандрита того ж таки монастиря Тимофія до кн. О. Шаховського 1739 р. (№ 1569 (1748)⁴¹ та ін.

Намагання монастирів збільшити свої маєтності за рахунок козацьких земель відображено у цікавому документі – «челобитной» ігумені Чернігівського П'ятницького монастиря Фотинії до гетьмана Д. Апостола, в якій ідеться про селянина Звонченка, «отыскивавшем козацкого звания, тогда как, с давних лет и дед и отец его мужикували в монастырской деревне Березовке» 1729 р. (№ 1595 (1774). Козаки Іванпільської сотні скаржилися гетьманові Д. Апостолу на монахів Новгород-Сіверського монастиря, які «напали ночью, иных повязавши казаков били без пощады, отправили в монастыр Новгородский в турму, а быдло, кони, твар рогатый, овцы... до монастыра своего

отобралы» 1730 р. (№ 216). Становить інтерес «прошение» архімандрита Троїцько-Іллінського монастиря Германа Кононовича до гетьмана Д. Апостола про заборону дружині генерального обозного Я. Лизогуба купівлі ґрунту козака Романа Гаврилеченка в Грабовській пущі, що частково належав монастирю 1733 р. (№ 189 (237)).

Як свідчать зібрані М. А. Маркевичем документи, монастирські селяни часом чинили спротив представникам духовенства. Так, архімандрит Новгород-Сіверського Спаського монастиря Ніл неодноразово звертався до гетьмана Д. Апостола з проханням про допомогу. За його словами, Ямпольський сотник Михайло Оболонський підбурював селян та «грозно приказывал бити до смерти хто бы в село явился из монастыря, не токмо из менших, но и намисника де и архимандрита бийте заровно» 1730 р. (№ 194 (242)).

Значний інтерес становлять документи про «подвиги» Чернігівського та Новгород-Сіверського архієпископа Іродіона Жураковського. Його знуцання з місцевого населення відображені у «Жалобе войскового канцеляриста Лисаневича к гетману Д. Апостолу на архиепископа Иродиона, 1728 г.» (№ 850 (956)), «Отзыве гетмана Д. Апостола к Иродиону, чтоб он прекратил разбойничать, 1728 г.» (№ 851 (957)), «Реестре вещей захваченных разбойнически Иродионом в доме Полуботков, 1734 г.» (№ 854 (960)), «Своде жалоб гетману Д. Апостолу на Иродиона (за отнятие ґрунтов, имущества, за побию и пр. – всего 14 жалоб» (№ 855 (961)), «О высылке бывшего епископа Черниговского Иродиона в Киево-Межигорский монастырь, 1734 г.» (№ 860 (966)) та ін.⁴²

У складі Маркевичівського архіву також зберігаються матеріали про розкольників, які у другій половині XVII – XVIII ст. заснували на території Стародубського та Чернігівського полків чимало слобод: «Воронок, Деменку, Злынку, Зыбкую, Еленку, Климово, Лужки, Митковку, Млинку, Осокино, Радуль, Чуровичи, Шеломи» та ін. У листі ієромонаха Йосифа Решилова до чернігівського полковника П. Полуботка 1723 р. зазначалося, що «раскольники не так держаться за своё зловерие раскольническое, яко за интерес» (№ 245 (294))⁴³. Стародубський полковник та старшина неодноразово скаржилися царю та гетьманові на розкольників (№ 236 (285) – 245 (295)).

Особливе значення мають представлені в колекції М. А. Маркевича описово-статистичні джерела з історії Київського, Ніжинського, Стародубського та Чернігівського полків, що висвітлюють соціальний склад населення, становище козацької старшини, козаків, посполитих.

Так, рукописна книга під назвою «Подписка владельцев подлинных маетностями по Черниговскому полку с 1724 по 1725 г.» (№ 1158 (1267))⁴⁴ містить прізвища 77 власників маетностей і назви населених пунктів. Наприкінці рукопису (ймовірно, М. А. Маркевичем) зазначено, що «1. Эта книга может служить для Истории Монастырей. 2. Для сведений о количестве универсалов и грамот, которые можно в копиях отыскать в книге о Маетностях. 3. Для фамилий, которые могут указать на своих предков». «Опись полковничьих маетностей полка Стародубского, 1722 г.» (№ 3072 (3329))⁴⁵ та «Подписка владельцев подлинных маетностями полка Стародубского, 1724 г.» (№ 1176 (1285))⁴⁶ подають відомості про земельні володіння полковників. «Сведения о маетностях по Нежинскому полку, 1724 г.» (№ 5754) містять перелік земельних володінь козацької старшини.

Цінний матеріал для вивчення соціально-економічного становища регіону наведено у «ведомостях» про ціни на основні продукти на торгах та ярмарках Новгород-Сіверської сотні Стародубського полку у 1724 р. (№ 1701 (1884))⁴⁷, Чернігівського полку у 1725 р. (№ 1702 (1885)), 1703 (1886)⁴⁸, прибутки Чернігівського, Ніжинського та Стародубського полків у 1728 р. (№ 1728 (1911)), № 1722 (1905), № 1725 (1908)⁴⁹.

Виявлені у складі Маркевичівського зібрання «ведомости» про кількість дворів у містах та селах Стародубського (№ 2056 (2244))⁵⁰, Ніжинського (№ 2061 (2249))⁵¹ та Чернігівського (№ 2062 (2250))⁵² полків у 1732 р. становлять значний інтерес у контексті вивчення демографії та соціально-економічного розвитку краю у першій половині XVIII ст.

Відомості ревізійних книг, що містили «народоисчисление по полкам, 1729 г.»

(№ 3386 (3645), табелі про кількість козаків та посполитих по полках у 1737 р. (№ 1669 (1851) характеризують становище козаків та посполитих. Звернення Стародубського, Глухівського та Ніжинського шляхетства до П. О. Румянцева у 1775 р. свідчать про поступове закріпачення селян-підданих (№ 2536 (2752), 2538 (2754), № 2540 (2756).

Опись «дегтевых майданов в Стародубовском полку, 1724 г.» (№ 2067 (2255) – 2068 (2256), «Раскладка на щот дорожной повинности по Нежинскому полку, 1730 г.» (№ 2102 (2291), «Новое положение о казаках на щот общих повинностей. И. Хрущов, кн. А. Барятинский, М. Забела, М. Туровский, 1734 г.» (№ 2978 (3222) висвітлюють податкову систему Гетьманщини.

У складі архіву М. А. Маркевича зберігається велика добірка документів про участь козаків та селян Чернігівщини у російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр., під час якої Україна стала основною базою для російських військ, постачальником матеріальних та людських ресурсів. Про це свідчать, зокрема, відомості про «Количество казаков Глуховской сотни, выступивших в осенний Очаковский поход, 1737 г.» (№ 1739 (1922), «О наряде в поход Черниговского полка, 1736 г.» № 1740 (1923), відомості «Сколько из какого полка, на каких форпостах стоят казаки от неприятеля, 1736 г.» (№ 1742 (1925), «Сколько из Нежинского полка оправлено на линию провианта, 1736 г.» (№ 1782 (1965), «О количестве волов собранных в полку Стародубовском для отвозки провианта, 1737 г.» (№ 1811 (1994), донесення чернігівського полковника М. Богданова кн. О. Шаховському «Об отправке из Чернигова овса и ячменя, 1736 г.» (№ 1760 (1943), «О прикрытии форпостов казаками, 1736 г.» (№ 3159 (3416), «О состоянии казаков, 1736 г.» (№ 3160 (3417), «О прикрытии приднепровских форпостов казаками, 1736 г.» (№ 3165 (3422), табелі козаків та старшин «с наименованием сотен, 1736 г.» (№ 3166 (3423) та ін.

Стан міст і фортець регіону у XVIII ст. характеризують «Опись дворов и заведений в городе Нежине, 1739 г.» (№ 1626 (1806), донесення О. І. Румянцеву «Петра фон Генца о починке и укреплении городов Нежинского полка, 1738 г.» (№ 1627 (1807), «Черниговского полковника Измайлова о починке и укреплении местечек по Черниговскому полку, 1738 г.» (№ 1629 (1809), «Н. Забелы на щот Козельца, 1738 г.» (№ 1630 (1810), «Аф. Радищева к о починке и укреплении городов и местечек по Стародубскому полку, 1738 г.» (№ 1631 (1811) та ін.

У Маркевичівському зібранні зберігаються також джерела особового походження. Прикладом можуть слугувати вітальні листи Ф. Лизогуба (1727 р., № 59 (73) та ігумена Чернігівського Троїцького монастиря Германа Кононовича з Різдом Христовим (1728 р., № 1588 (1767) гетьману Д. Апостолу.

Таким чином, М. А. Маркевич зібрав велику колекцію документів з історії України й зокрема Чернігівщини, яка має значну наукову цінність і може бути використана на сучасному етапі розвитку історико-краєзнавчих студій на Чернігівщині. Загалом, цілком виправдані, на нашу думку, є твердження В. І. Ульяновського про те, що уважний аналіз наукового доробку М. А. Маркевича з неопублікованими працями включно дає змогу поставити його поряд з М. О. Максимовичем біля витоків нового етапу розвитку української історіографії – науково-критичного дослідження проблем історії України⁵³.

1. Маркевич Н. А. Маркевичевский архив / Н. А. Маркевич // Современник. – 1859. – № 4. – С. 335.

2. Косачевская Е. М. Н. А Маркевич. 1804 – 1860 / Е. М. Косачевская. – Л., 1987. – С. 21.

3. Маркевич Н. А. История Малороссии: В 5 т. / Н. А. Маркевич. – М.: В типографии Августа Семина при Императорской медико-хирургической академии, 1843–1843. – Т. 3. – 406 с.; – Т. 5. – 345 с.

4. Маркевич Н. А. Достопримечательные урочища в Новгород-Северском уезде / Н. А. Маркевич // Географические известия. – 1848. – Вып. 3. – С. 87–89; Маркевич Н. А. Историческое и статистическое описание Чернигова / Н. А. Маркевич. – Черни-

гов: Печатано в Губернской типографии, 1852. – 178 с.; Маркевич Н. А Черниговские полковники / Н. А. Маркевич // Москвитянин. – 1852. – Т. III. – С. 77.

5. Маркевич Н. А. Достопримечательные урочища в Новгород-Северском уезде / Н. А. Маркевич // Географические известия. – 1848. – Вып. 3. – С. 87.

6. Маркевич Н. А Черниговские полковники / Н. А. Маркевич // Москвитянин. – 1852. – Т. III. – С. 77.

7. Маркевич Н. А. Историческое и статистическое описание Чернигова / Н. А. Маркевич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 8. – С. 61–72; № 9. – С. 75–82; № 10. – С. 85–98; № 11. – С. 101–112.

8. Маслов В. И. М. А. Маркевич (До 125-річчя з дня народження) / В. И. Маслов // Бюлетень Прилуцького окружного музею. – 1929. – № 2. – С. 56.

9. Ульяновський В. І. Незавершені та маловідомі праці М. А. Маркевича / В. І. Ульяновський // Рукописна та книжкова спадщина України. – 1994. – Вип. 2. – С. 44.

10. Там само. – С. 45.

11. Там само. – С. 48.

12. Там само. – С. 51.

13. Паисов Н. Ф. Документы по истории Украины XVIII в. Собрание Н. А. Маркевича / Н. Ф. Паисов // Записки Отдела рукописей Всесоюзной библиотеки им. В. И. Ленина. – М., 1939. – С. 52–53.

14. Маслов В. И. М. А. Маркевич (До 125-річчя з дня народження) / В. И. Маслов // Бюлетень Прилуцького окружного музею. – 1929. – № 2. – С. 57.

15. Паисов Н. Ф. Документы по истории Украины XVIII в. Собрание Н. А. Маркевича / Н. Ф. Паисов // Записки Отдела рукописей Всесоюзной библиотеки им. В. И. Ленина. – М., 1939. – С. 53.

16. РГБ НИОР Ф. 159. Спр. 6572. Опись коллекции документов и рукописных книг Н. Маркевича (1 – 6550) рукой неизвестного лица, 50-е гг. XIX в., 316 арк.

17. Маркевич Н. А. Маркевичевский архив / Н. А. Маркевич // Современник. – 1859. – № 4. – С. 355.

18. Щапов Я. Н. Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича. Описание / Я. Н. Щапов. – М., 1959. – С. 9.

19. Косачевская Е. М. Н. А Маркевич. 1804 – 1860 / Е. М. Косачевская. – Л., 1987. – С. 23.

20. Косачевская Е. М. Н. А Маркевич. 1804 – 1860 / Е. М. Косачевская. – Л., 1987. – С. 9.

21. Паисов Н. Ф. Документы по истории Украины XVIII в. Собрание Н. А. Маркевича / Н. Ф. Паисов // Записки Отдела рукописей Всесоюзной библиотеки им. В. И. Ленина. – М., 1939. – С. 54.

22. Ф. 159. Спр. 6572. Опись коллекции документов и рукописных книг Н. Маркевича (1 – 6550) рукой неизвестного лица, 50-е гг. XIX в., 316 арк.

23. Ф. 159. Спр. 1553 (1732). Копии грамот, универсалов на маестности Глуховскому Петропавловскому монастырю, 10 арк.; Спр. 1556 (1735). Копии грамот женского Пятницкого Черниговского монастыря, 6 арк.

24. Ф. 159. Спр. 6209. Указ Петра I черниговскому полковнику Павлу Полуботку о выправке по зимнему пути 10000 казаков к крепости Святого Креста, 7 февраля 1723 г., 2 арк.; Спр. 6210. Указ Петра I черниговскому полковнику Павлу Полуботку о выправке 5000 казаков к Ладого на канальную работу, 7 февраля 1723 г., 2 арк.

25. Ф. 159. Спр. 2996 (3240). Универсал гетьмана Д. Апостола Черниговскому полковнику М. Богданову о наступлении времени линейной работы, 1732 г., 2 арк.

26. Ф. 159. Спр. 757 (856). Универсал Черниговского полковника П. Полуботка, требование тяжущихся к слушанию решений, Чернигов, 1722 г., 1 арк.

27. Ф. 159. Спр. 6550. Универсал Стародубского полковника С. Игнатовича, 1672 г., 1 арк.

28. Ф. 159. Спр. 171 (191). Духовное завещание Рувима (епископа), 1719 г., 5 арк.

29. Ф. 159. Спр. 284 а (338). Духовное завещание Агафии Дароновны Яковой Лизогубовой, 1705 г., 2 арк.

30. Спр. 5760. Распоряжение П. Полуботка о наказании Тарасенка за завладение грунтом и мельницами, 6 сентября 1723 г., 2 арк.
31. Ф. 159. Спр. 2613 (2832). Слабий, Гречка Атаман и Войт Воронежские к гр. Румянцеву. Потребно ведать: умерший Черниговский полковник Полуботок на одной или на двух жёнах был женат? 20 мая 1739 г., 2 арк.
32. Ф. 159. Спр. 2614 (2833). Мокриевич и Медушевский к гр. Румянцеву. Вторая справка о жёнах П. Полуботка, 1739 г., 2 арк.
33. Ф. 159. Спр. 13 (13). Письмо Черниговского полковника П. Полуботка гетьману И. Скоропадскому из Чернигова, 23 февраля 1709 г., 2 арк.; Спр. 2432 (2637). Письмо П. Полуботка гетьману И. Скоропадскому, в котором содержится жалоба Я. Лизогуба на отягощение постоем, 1714 г., 2 арк.
34. Ф. 159. Спр. 741 (839). Письмо гр. фон Вейсбаха П. Полуботку о несправедливом размещении военных постояльцев, 1722 г., 1 арк.; Спр. 742 (840). Ответ П. Полуботка гр. фон Вейсбаху, 1722 г., 1 арк.
35. Ф. 159. Спр. 14 (14). Письмо П. Полуботка к гетману И. Скоропадскому о продаже имени Ялинского (для выплаты его долгов), Чернигов, 1709 г., 2 арк.
36. Ф. 159. Спр. 16 (16). Черновой подлинник письма П. Полуботка к гр. Владиславу Рагузинскому о подтверждении приказа прекратить незаконные поступки, Глухов, 1723 г., 1 арк.
37. Ф. 159. Спр. 1566 (1745). Прошение архимандрита Елецкого Тимофея гетману Д. Апостолу об утверждении прежних универсалов, 1732 г., 1 арк.
38. Ф. 159. Спр. 1594 (1773). Прошение Фотинии, игуменьи Черниговского женского Пятницкого монастыря, гетману Д. Апостолу о даче подтвердительного универсала на маестности, Чернигов, 1729 г., 1 арк.
39. Ульяновський В. І. Незавершені та маловідомі праці М. А. Маркевича / В. І. Ульяновський // Рукописна та книжкова спадщина України. – 1994. – Вип. 2. – С. 57.
40. Ф. 159. Спр. 1552 (1731). Прошение архимандрита Елецкого Черниговского Нила П. Полуботку о праве винокурения и шинкования, 1723 г., 1 арк.
41. Ф. 159. Спр. 1569 (1748). Прошение архимандрита Елецкого Тимофея кн. А. Шаховскому о противозаконном шинковании, 1739 г., 1 арк.
42. Ф. 159. Спр. 850 (956). Жалоба войскового канцеляриста Лисаневича гетману Д. Апостолу на архиепископа Иродиона, 1728 г., 1 арк.; Спр. 851 (957). Отзыв гетмана Д. Апостола к Иродиону, чтоб он прекратил разбойничать, 1728 г., 1 арк.; Спр. 854 (960). Реестр вещей, захваченных разбойнически Иродионом в доме Полуботков, 1734 г., 2 арк.; Спр. 855 (961). Свод жалоб гетману Д. Апостолу на Иродиона (за отнятие грунтов, имущества, за побои и пр. – всего 14 жалоб), 15 арк.; Спр. 860 (966). Кн. А. Шаховский в Генеральную канцелярию извещает об указе Православного Синода о высылке бывшего епископа Черниговского Иродиона в Киево-Межигорский монастырь, 1734 г., 2 арк.
43. Ф. 159. Спр. 245 (295). Письмо иеромонаха Иосифа Решилова к гетману Павлу Полуботку о раскольниках стародубских, 1723 г., 1 арк.
44. Ф. 159. Спр. 1158 (1267). Подписка владельцев подлинных маестностей по Черниговскому полку с 1724 по 1725 г., 15 арк.
45. Спр. 3072 (3329). Опись полковничьих маестностей полка Стародубского, 1722 г., 27 арк.
46. Ф. 159. Спр. 1176 (1285). Подписка владельцев подлинных маестностей полка Стародубского, 1724 г., 15 арк.
47. Ф. 159. Спр. 1701 (1884). О ценах на жизненные продукты на торгах и на ярмарках из полка Стародубского, сотни Новгородской, 1724 г., 10 арк.
48. Ф. 159. Спр. 1702 (1885). О ценах на жизненные продукты на торгах и на ярмарках по Черниговскому полку, 1725 г., 1 арк.; Спр. 1703 (1886). О ценах на жизненные продукты на торгах и на ярмарках по Черниговскому полку, 1725 г., 18 арк.
49. Ф. 159. Спр. 1722 (1905). Ведомость, сколько получено дохода казной от Черниговского полка, 1728 г., 5 арк.; Спр. 1725 (1908). Ведомость, сколько получено дохода

казной от Нежинского полка, 1728 г., 5 арк.; Спр. 1728 (1911). Ведомость, сколько получено дохода от Стародубского полка, 1728 г., 2 арк.

50. Ф. 159. Спр. 2056 (2244). Ведомость о количестве дворов в городах и сёлах по Стародубовскому полку, 1732 г., 4 арк.

51. Ф. 159. Спр. 2061 (2249). Ведомость о количестве дворов в городах и сёлах по Нежинскому полку, 1732 г., 15 арк.

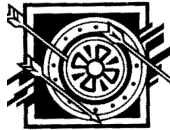
52. Спр. 2062 (2250). Ведомость о количестве дворов в городах и сёлах по Черниговскому полку, 1732 г., 15 арк.

53. Ульяновський В. І. Незавершені та маловідомі праці М. А. Маркевича / В. І. Ульяновський // Рукописна та книжкова спадщина України. – 1994. – Вип. 2. – С. 59.

В статье на основе актуализированного комплекса письменных источников, значительная часть которых впервые введена в научный оборот, проанализировано наследие одного из ведущих черниговских краеведов первой половины XIX в. Николая Маркевича.

Ключевые слова: развитие исторического краеведения, Черниговщина, документальная коллекция Н. Маркевича.

The article is based on a wide range of sources, much of which was first introduced to the scientific community. Heritage of Nikolai Markevich, who was one of the leading Chernihiv ethnographers in first half of the nineteenth century had analyzed.

ДЕРЖАВНА ВЛАДА І КООПЕРАЦІЯ. 1861 – 1917 (до постановки проблеми)

У статті розглядаються основні етапи ставлення держави до кооперації протягом 1861–1917 рр. У передмові підкреслюється актуальність та історичне значення кооперації для українського народу.

Ключові слова: кооперація, кооперативний рух, державна влада.

Сучасний етап розвитку ринкової економіки України, як ніколи, відчуває вплив світових тенденцій соціально-економічного сектора, в тому числі і необхідність використання кооперативних методів ведення господарства. Останнім часом у нашій державі відбувається трансформація сфери кооперативних кредитних спілок, системи споживчої кооперації, що зумовлена зростанням численних колективно-побутових утворень. Кооперативи в Україні набули неабиякої популярності та розвитку в усіх сферах людської діяльності і розглядаються як перспективні бізнес-моделі глобального суспільства.

Загальновідомо, що можливості розвитку кооперації, її місце і роль в економічному та соціальному житті суспільства в першу чергу визначаються характером державної політики кооперативного законодавства. Реформування української споживчої кооперації у 90-і рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. викликане переходом до ринкової економіки та економічною й політичною кризами в країні. Реформи спрямовані на забезпечення існування й розвитку споживчої кооперації в умовах значної втрати обігових коштів і відсутності справжньої конкуренції [1, с. 19].

Нова політична ситуація в Україні характеризується плюралізмом думок, вибухом демократії та розрізненістю дій прогресивних політичних сил. Незважаючи на те, що кооперація традиційно вважається політично нейтральною сферою діяльності, політичний фактор завжди негативно впливав на кооперативний рух. Для цього є об'єктивні умови: по-перше, розвинуте суспільство саме собою створює нові сприятливі умови для розширення кооперативної діяльності. По-друге, зростає роль кооперації як інституту громадянського суспільства [2, с. 36–37].

Так, чинне законодавство України часом не сприяє дотриманню кооперативних принципів, зокрема, не передбачає існування основоположного механізму роботи споживчих товариств в умовах вільного ринку. Економічні реалії сьогодення – низький рівень життя населення, спекуляції, фальсифікації товарів, відсутність доступу дрібних товаровиробників до ринку, говорять про неспроможність функціонуючої нині кооперативної системи розв'язувати ті народногосподарські проблеми, які вона покликана вирішувати [12, с. 5].

Така економічна ситуація потребує негайного вирішення: поширення і популяризації у суспільстві принципів та завдань кооперації, з одного боку, та підтримки держави кооперації на всіх рівнях – з іншого. Зорієнтована безпосередньо на внутрішній ринок, на щоденний попит і буденні потреби народних мас, кооперація, взаємодіючи з державною владою, здатна подолати соціально-економічні проблеми в країні. Спираючись на державну підтримку, вона має стати потужним інструментом подолання кризових явищ, розгортання виробничої, торговельної та культурно-масової діяльності серед широких верств населення [9, с. 60]. Усе це стає можливим за

© Ланько Оксана Вікторівна – здобувач кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

умови дослідження історії розвитку кооперації та її взаємодії з державною владою.

З огляду на значний рівень проблемності відносин сучасного кооперативного життя і державної влади набувають актуальності узагальнення та врахування досвіду взаємодії кооперації та держави на окремих етапах історичного розвитку впродовж 1861–1917 рр. Крім того, схематично або фрагментарно відображена взаємодія влади та кооперації у пореформений період на сторінках наукової літератури потребує подальших уточнень і доповнень.

Проблема ставлення держави до кооперації та кооперативного руху турбувала не одне покоління кооператорів як теоретиків, так і практиків. Проте в дореволюційній та радянській історіографії кооперативного руху ця проблема залишалася фактично не дослідженою. Причиною цього був насамперед характер державної кооперативної політики царського уряду, що спрямовувався на суцільний контроль, опіку та обмеження діяльності товариств та радянської політики одержавлення кооперації [5, с. 101].

Зважаючи на значні хронологічні межі – від першої половини 60-х рр., коли почали з'являтися перші кооперативні товариства, до жовтня 1917 р., або початку руйнації радянської системою існуючих усталених кооперативних структур, – доцільно розглядати проблему відносин кооперації і державної влади крізь призму послідовних етапів. На нашу думку, за хронологічним принципом слід виділити чотири етапи.

Перший етап відповідає зародженню та поширенню кооперативних утворень на теренах Російської імперії, до складу якої входили українські землі. Цей період охоплює початок 60-х рр. – першу половину 70-х рр. XIX ст. і характеризується діяльністю кооперативних товариств, що носили корпоративний характер і не виходили за межі суто внутрішніх матеріально організаційних питань, бо кооперативний рух очолювався, як правило, ліберальними, але цілком благонадійними поміщиками-земцями [5, с. 101].

Процес поширення кооперативних ідей в Україні проходив кількома шляхами, на кількох рівнях, відмінними методами роз'яснення їх різним верствам населення. На науковому та науково-популярному рівні у середовищі вищого чиновництва та університетських вчених це був, в основному, метод самостійного ознайомлення з оригінальною та перекладеною російською мовою спадщиною соціалістів-утопістів і їх послідовників [7, с. 50].

На прагматичному рівні в регіонах, у колах губернських і повітових чиновників, місцевої інтелігенції, дворян, підприємців, купців використовувався метод довільного роз'яснення або ділового інструктування їх губернською адміністрацією.

На спрощеному побутовому рівні – в середовищі міщан, дрібних підприємців, торговців, ремісників, селян – ця інформація надходила із розмов з поміщиками, місцевими чиновниками, земськими службовцями, інтелігентами, а також священнослужителями.

Царський уряд пильно стежив за цим процесом і прагнув впливати на нього, заохочуючи до критичного аналізу кооперативізму як утопічної і небезпечної соціалістичної ідеї. Але таке спрямування виявилось не тільки непереконливим, а у більшості випадків, навпаки, спонукало вчених до перевірки «утопічних ідей» на практиці [3, с. 3]. У 60-х і на початку 70-х рр. XIX ст. кооперативний рух мав своїх прихильників і всі умови для активного розвитку, переживаючи, як писав відомий дослідник кооперації М. Хейсін, «барський період» [7, с. 50].

Дослідники проблеми ставлення влади до кооперації вважають, що, незважаючи на всі перепони царизму, кооперативна думка поширювалася спочатку серед представників влади та інтелігенції на науковому і прагматичному рівнях. Якщо інтелігенція вбачала в кооперативному русі шлях до соціально-економічних реформ, а то й просто моду, то представники різних структур влади – переважно засіб боротьби проти прогресивних соціальних ідей, що загрожували пануючій системі [10, с. 25].

У зазначений період у діючих законах Російської імперії не було чіткого визначення «кооперативу чи кооперативного товариства». Це призводило до широкого тлумачення поняття «кооперація», яке включало «кредитні і позиковоощадні, спо-

живчі товариства, товариства по виробництву, спільній закупівлі, збуту, збереженню і переробці продуктів, страхові, земельні, будівельні, трудові і баржені артілі та подібні їм організації» [10, с. 26].

Як відомо, за 1866–1870 рр. у дев'яти українських губерніях виникло 32 споживчих кооперативи [13, с. 61]. Це свідчить про відносно високий рівень розвитку споживчої кооперації на українських землях. Центральна влада не стримувала процесу утворення нових кооперативів. У 1871 р. був створений особливий комітет ощадно-позикових і промислових товариств при Московському товаристві сільського господарства, а згодом – його Петербурзьке відділення. Вони виконували всю практичну роботу по популяризації кооперативних ідей та сприяли розвитку кооперації. Уряд широко фінансував кооперацію, разом з тим тримаючи її під постійною опікою та конт-ролем [8, с. 198].

У підпорядкуванні окремого державного відомства перебував кожен вид кооперації, наприклад, споживча кооперація була віднесена до благодійних товариств і перебувала у віданні Міністерства внутрішніх справ по відділу народного здоров'я і громадського притулку, кредитна – до Міністерства землевпорядкування і землеробства. У зв'язку з відсутністю загального кооперативного законодавства діяльність різних видів кооперації регламентувалася урядовими і відомчими актами [5, с. 101].

Другий етап, що розпочався в другій половині 70-х і тривав до початку 90-х рр. XIX ст., ознаменувався зміною ліберально-реформаційного настрою царського уряду на жорстку, реакційну політику по відношенню до прогресивних організацій вільної думки. Імперська влада бере під підозру кооперативний рух як небезпечний для існуючого ладу. В країні було введено систему «височайшого дозволу» при заснуванні кооперативів, досягти чого було важко, іноді доводилося чекати роками [10, с. 26].

Перші успіхи кооперації на початку 70-х рр. XIX ст. змінилися на невдачі. Більшість товариств, відкритих у 60-і рр., припинили діяльність. Закривалися вони через байдужість населення до кооперативної справи. Реакційна політика російського уряду в середині 70-х років, переслідування місцевої ініціативи в освітньому та економічному житті негативно вплинули на діяльність перших українських кооператорів. Протягом 20 років темпи кооперативного руху були надто низькими. З 1870-го по 1894 р. виникло тільки 31 споживче товариство [12, с. 95].

У цілому, впродовж другого етапу кооперативний рух мав паліативний характер, соціально-економічне становище населення через незначне поширення та законодавчу невизначеність правового статусу кооперативів практично не покращувалося [11, с. 26].

Змінилося відношення до кооперативних об'єднань і місцевої влади, яка пильно стежила за кооперативними товариствами, забороняла їх існування, при першій підозрі в нелояльності закривала, вживала інших заходів, щоб загальмувати розвиток кооперації. Колишні прихильники кооперативного руху в урядових колах і земствах почали приховувати свої симпатії до нього. Як свідчать матеріали, з початку 80-х рр. характерне не тільки втручання державної влади в справи кооперативного руху, а й порушення економічних основ, принципів кооперації. Практично з цього періоду кооперація потрапила під контроль державних органів влади, перебувала під впливом підприємців і залежала від капіталу та адміністрації, не маючи нічого спільного з соціалістичними ідеями, ідеалом яких були комуні Р. Оуена і фаланстери Ш. Фур'є. Контроль органів державної влади поширювався не тільки на відкриття кооперативних установ, а й на фінансові операції товариства, їх основний і оборотний капітал [7, с. 51].

З 90-х рр. XIX ст. розпочався третій період розвитку кооперативного руху на українських землях, який тривав до 1915 р. – період всеросійських кооперативних з'їздів. Він характеризувався значним збільшенням кооперативних товариств у регіоні, процес їх відкриття став інтенсивнішим. Цьому сприяли соціально-економічні умови розвитку країни у кінці XIX – на початку XX ст. Саме у цей час відбувалися швидкий розвиток промисловості на землях України, формування робітничого класу, збільшення кількості населення міст. Проблему забезпечення населення промислових

поселень продуктами та товарами першої необхідності адміністрація підприємств намагалася вирішити шляхом відкриття споживчих кооперативів.

Саме життя, високі темпи господарського розвитку, соціальних перетворень в Україні 90-х рр., як і в інших країнах світу, спонукали царських чиновників до пошуку засобів, що поліпшували б побут та умови простих людей. Починається впровадження кооперативних ідей на побутовому рівні: поширюються перші сільські громадські крамниці, створюються бібліотеки і читальні для кооперативної літератури [3, с. 5].

Не останнє місце у процесі збільшення кількості товариств відіграли голодні 1891-ий, 1897-ий роки, економічна криза 1900 – 1903 рр., ріст цін. За таких умов населення, здебільшого селяни, змушене було звертатися до послуг кредитної кооперації. В кооперативному будівництві виникли організації другого ступеня, утворилися кооперативні центри, почали скликатися кооперативні з'їзди [8].

На першому Всеросійському з'їзді споживчих товариств у Нижньому Новгороді обговорювався правовий стан кооперації. З'їзд проходив з 4 по 6 серпня 1896 р., на ньому були присутні 34 представники від 28 споживчих установ з різних кінців країни і 6 представників інших закладів. На з'їзді було обрано постійну комісію у справах споживчих товариств, яка склала і подала на затвердження Міністерству внутрішніх справ зразковий статут та проект кооперативного закону [5, с. 102].

У 1897 р. уряд затвердив Нормальний, або Зразковий статут для споживчих товариств, у 1898 р. – для сільськогосподарських кооперативів, а в 1895 р. було прийнято «Положення про заклади дрібного кредиту». Ці законодавчі акти визначали процес відкриття товариств, їхню внутрішню структуру, напрями діяльності. Згідно з Нормальним статутом, для відкриття кооперативу не потрібно було чекати дозволу Міністерства внутрішніх справ, достатньо було надати всі необхідні документи на розгляд адміністрації губернії. Це значно спростило процес відкриття товариств. Така форма у вигляді статутів проіснувала до жовтня 1917 р.

Питання про необхідність кооперативного закону розглядалося також на Всеросійському кооперативному з'їзді в Москві, що відбувся 16–21 квітня 1908 р. Тут були присутні 824 делегати, з них 326 – від споживчих товариств. З'їзд обговорив проблему відносин між різними видами кооперативів, затвердивши обов'язкове дотримання роцдельських принципів кооперативного будівництва [5, с. 102].

Більшість дослідників справедливо вказують, що революційні події 1905–1906 рр. послужили каталізатором поширення кооперативних ідей. Це, безперечно, так. Проте не слід вважати, що вони уже своєю появою призвели до прискорення в організації нових кооперативних форм. До кооперації звертаються опозиційні та революційні партії з метою використання її в боротьбі з царським урядом [3, с. 5].

Остаточний проект законоположення про кооперацію був прийнятий на Всеросійському з'їзді у м. Києві, який проходив з 1 по 7 серпня 1913 р. У роботі з'їзду брало участь 1400 делегатів від 900 кооперативних організацій. На з'їзді всебічно обговорювалися проблеми союзного будівництва, централізації і федералізації кооперативних об'єднань [5, с. 102–103].

З початком Першої світової війни кооперативний рух піднявся на новий ступінь: товариства взяли на себе заготівлю хліба, борошна, інших сільськогосподарських продуктів, представники кооперації працювали в державних хлібних бюро, постачали сільськогосподарські машини, знаряддя, розподіляли металовироби та речі домашнього вжитку [10, с. 28].

Проте діяльність кооперації в господарстві гальмувалася законоположеннями та правовими засадами держави. Цей тягар посилювався ще й тим, що загальних норм закону було недостатньо для нормування взаємозв'язків і діяльності кооперативів. У відповідності з особливостями економічного розвитку кооперативи потребували свого юридичного законодавства [5, с. 103].

Останній етап у розвитку відносин державної влади з кооперацією пов'язаний з підготовкою і впровадженням «Положення про кооперативні товариства та їх спілки» від 20 березня 1917 р. У серпні 1915 р. за підписом 75 депутатів проект загального кооперативного законодавства був унесений у Державну думу. Його

основні положення фактично дублювали вимоги кооперативних з'їздів. У зв'язку з тим, що в законодавстві ще не було визначено поняття «кооператив» і що це питання перебувало у стадії вирішення, проектувати заходи відносно нових організаційних кооперативних структур Державна дума визнала завчасним. Передбачалося заснувати не тимчасові, а постійнодіючі з'їзди. Аналізуючи окремі статті законопроекту, бачимо, що його автори намагалися якомога більше розширити вплив з'їздів, хотіли поставити їх у незалежне від уряду становище. Планувалося вилучити з відання органів державної влади відкриття навчальних закладів, курсів, місцевих відділів кооперативних установ, страхових та інших операцій [5, с. 104].

Отже, в законопроекті про з'їзди кооперативних установ з їх широкими повноваженнями і компетенціями було закладено бажання скасувати контроль з боку урядової влади. Кооперація отримала закон, за який боролася протягом дев'яти років лише після лютневої революції 1917 р. Менше ніж через місяць після повалення самодержавства Тимчасовий уряд 20 березня затвердив, а 31 березня опублікував «Положення про кооперативні товариства та їх союзи» з незначними змінами в тій редакції, в якій воно було підготовлене кооператорами і розглядалося в Державній думі. У законі давалося визначення кооперативного товариства, де пояснювалося, що, по-перше, воно має змінний склад членів, допускає вільний вступ і вихід, володіє змінним капіталом, якщо наявні пайові внески. По-друге, метою діяльності товариства було досягнення матеріального і духовного добробуту членів у виробництві та споживанні товарів шляхом спільної добровільної організації господарств [5, с. 104].

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що процес взаємодії державної влади і кооперації з 1861 по 1917 рр. пройшов чотири складні і суперечливі етапи. Спостерігалися спади і підйоми, визначені суспільно-історичними умовами, внутрішньою логікою самого кооперативного руху, гострою боротьбою угруповань, що змагалися в урядовій бюрократії, яка наклала свій відбиток як на форму, так і на зміст кооперативних законів і статутів. Етапи вироблення кооперативного законодавства не завжди відповідали основним етапам розвитку вітчизняної кооперації.

Отже, державна політика щодо кооперації часто була непослідовна і невиважена. Уряд спочатку надавав грошову підтримку кредитним товариствам, відкривав сільськогосподарські та споживчі товариства і тим самим сприяв соціально-економічному розвитку села, а згодом неухильно і послідовно відстоював систему адміністративного та поліцейського нагляду і контролю, обмежував заставні та посередницькі операції кооперативів, консервував феодальні пережитки. Третій етап став переломним для українських кооператорів. У цей час яскраво відчувалися опозиційні настрої правлячих кіл – прихована неприязнь і навіть пряма ворожість значної частини делегатів з'їздів. Уся державна політика у сфері кооперації до лютневої революції 1917 р. полягала в тому, щоб утримати кооперацію під своїм контролем.

1. Аліман М.В. Реформи у споживчій кооперації України та їх наслідки / М.В. Аліман // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Споживча кооперація XXI століття: уроки трансформаційних реформ і перспективи розвитку» 20-21 листопада 2008 р. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. – С. 17–20.

2. Бондаренко В.М. Зародження і розвиток кооперативного руху в Україні / В.М. Бондаренко // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Споживча кооперація XXI століття: уроки трансформаційних реформ і перспективи розвитку» 20–21 листопада 2008 р. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. – С. 36–39.

3. Кузіна Б.С. Історія споживчої кооперації Поділля 1861-1914 рр. / Б. С. Кузіна. – Хмельницький : Цюпак А. А., 2010. – 192 с.

4. Половець В.М. Державна влада і кооперативні установи / В. М. Половець // Сівер. літопис. – 2004. – № 4. – С. 22–30.

5. Половець В.М. Державна політика в галузі кооперативного законодавства (друга половина XIX – початок XX ст.) / В. М. Половець // Сівер. літопис. – 2003. – № 4. – С. 101–107.

6. Половець В.М. З історії державної політики в галузі кооперативного законодавства / В.М. Половець // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність: матеріали ювіл. конф., присвяч. 80-річчю ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка / відп. ред. О.Б. Коваленко, В.О. Дятлов [та ін.]; Черніг. держ. пед. ін-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 1996. – С. 61–63.

7. Половець В.М. З історії державної політики кооперативного будівництва / В. М. Половець // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1993. – Вип. 2. – С. 50–60.

8. Половець В.М. Історія кооперації Лівобережної України / В. М. Половець – Чернігів: Просвіта, 2002 р. – 266 с.

9. Половець В.М. Історична концепція розвитку кооперативного руху Лівобережної України / В. М. Половець // Сівер. літопис. – 2002. – № 4. – С. 60–67.

10. Половець В.М. Кооперація і державна влада / В. М. Половець // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1999. – Вип. 4. – С. 25–35

11. Супрун Н.А. Формування засад корпоратизму у практиці становлення вітчизняної кооперації (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Н. А. Супрун // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Споживча кооперація ХХІ століття: уроки трансформаційних реформ і перспективи розвитку» 20–21 листопада 2008 р. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. – С. 25–27.

12. Фареній І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття / І. А. Фареній; наук. ред. член-кор. НАН України О.П. Реєнт; Ін-т історії України НАН України. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.

13. Фареній І.А. Поширення ідей кооперації у Наддніпрянській Україні в пореформений період (1860-ті – початок 1890-х років) / І.А.Фареній // Наукові записки. Серія: історичні науки / Кіровоградський держ. пед. ун-т. – Кіровоград, 2007. – Вип. 10. – С. 215–221.

В статті розглядаються основні етапи відносин держави до кооперації в період 1861–1917 рр. В передмові підкреслюється актуальність і історичне значення кооперативного руху для українського народу.

Ключові слова: кооперація, кооперативний рух, державна влада.

The article outlines the main stages attitude of the state towards cooperation during 1861–1917. In the preface emphasizes the relevance and historical importance of the cooperative movement for Ukrainian people.

Keywords: cooperation, cooperative movement, state power.

Інна Демуз

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ТОВАРИСТВА УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.: ДОСВІД ІСТОРИОГРАФІЧНИХ НАПРАЦЮВАНЬ СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ НАУКИ

У статті здійснено огляд окремих публікацій сучасного періоду, що висвітлюють питання діяльності сільськогосподарських товариств України другої половини XIX – початку XX ст.; проаналізовано напрацювання істориків-аграрників і виділено перспективні напрямки для подальших досліджень проблеми.

Ключові слова: сільськогосподарські товариства, дослідна справа, аграрна тематика, регіональні дослідження, кооперативний рух, наукова діяльність, сільськогосподарські навчальні заклади.

Для істориків науки в останні десятиріччя актуальними стали теми, присвячені становленню та розвитку дослідної справи в Україні, у тому числі й сільськогосподарської. На сучасному етапі відроджується інтерес дослідників до проблематики, яка суперечила офіційному радянському погляду на становлення вітчизняних наукових закладів, розвитку науки у пореформений період тощо. Наявні історичні дослідження недостатньо мірою відтворюють тенденції й етапи розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки, зокрема проблему діяльності сільськогосподарських товариств другої половини XIX – початку XX ст. Зазначені угруповання можна розглядати як приклад галузевих об'єднань або особливу форму організації науки і просвітницької діяльності. Відомий український історик Н. Полонська-Василенко, досліджуючи діяльність зазначених угруповань на території України, відзначала, що «заслуги всіх цих товариств перед українською наукою колосальні» [25, с. 382].

В історіографії питання діяльності сільськогосподарських товариств виділяємо три етапи: I – дореволюційний (1861-1917 рр.), II – радянський (1918-1991 рр.), III – сучасний (з 1991 р. і донині). Кожен із них характеризується типовими особливостями у висвітленні теми: якщо перший період відзначався доволі об'єктивним, проте суто фактичним підходом, то за радянських часів оцінка ролі сільськогосподарських товариств була тісно пов'язана з ортодоксальним сталінізмом, а у наявній літературі конкретно не аналізувалося значення таких об'єднань для розвитку дослідної справи та фахової освіти. У сучасній вітчизняній науці почали з'являтися праці, присвячені різновекторному аналізу діяльності сільськогосподарських товариств.

Метою статті є огляд лише окремих, найгрунтовніших досліджень з історії сільськогосподарських товариств України другої половини XIX – початку XX ст. Наголосимо, що це далеко не повний анотований перелік сучасних напрацювань із даної проблематики, оскільки вона наразі розробляється як у столичних, так і в регіональних наукових центрах із вивчення аграрної тематики та може бути представлена великою кількістю розвідок.

© Демуз Інна Олександрівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

У незалежній Україні однією з перших комплексних робіт економічного спрямування про діяльність сільськогосподарських товариств зазначеного хронологічного відрізка стала дисертація А.О. Пантелеймоненка, захищена в 1994 р. Відзначимо, що у ході аналізу функціонування сільськогосподарських товариств варто чітко розрізнити кооперативний характер їхньої діяльності, спрямований на комерційні відносини (збут продукції), та науково-дослідний характер (створення дослідних станцій, лабораторій, полів і проведення там наукових дослідів). Так, характерним є те, що автор дисертаційного дослідження розкрив історію сільськогосподарських товариств у цілому, як єдину проблему в історії народного господарства України, ґрунтовно охарактеризувавши вищезазначені об'єднання: етапи формування, основні види роботи, форми організації, склад членів товариств, особливості, недоліки й переваги окремих об'єднань, їхнє місце та роль у системі кооперації дорадянської доби. У ході дослідження А.О. Пантелеймоненком з'ясовано, що дані товариства були одним із основних і універсальних видів сільськогосподарських кооперативів, мали широкий діапазон форм діяльності, спрямованих на поширення найновіших агроекономічних знань, передової техніки, обслуговування потреб селян і великих землевласників; рівень ефективності їхньої роботи залежав від співробітництва з іншими кооперативними об'єднаннями, допомоги з боку земств і частково держави [22, с. 5-6].

Як відзначив дослідник, сільськогосподарських товариств із кооперативною спрямованістю їхньої діяльності до кінця ХІХ ст. на території України нараховувалося усього 24 [22, с. 13], лише з початком ХХ ст. їхня кількість значно збільшилася: якщо у 1905 р. їх зареєстровано 73, у 1910 р. – 140, то вже у 1911 р. – 533 [22, с. 14]. А.О. Пантелеймоненко також приділив увагу вивченню просвітницької діяльності сільськогосподарських товариств, серед якої виділив організацію лекцій, читань, відкриття бібліотек, видання власних газет і журналів, популярної літератури, відкриття сільськогосподарських, кустарних і кооперативних курсів, агрономічних шкіл і шкіл-майстерень, проведення екскурсій, виставок, сільськогосподарських з'їздів, створення дослідних полів, ферм, господарств, селекційних і племінних станцій тощо.

Проте, на нашу думку, останні з перерахованих автором напрямів діяльності можна вважати науково-дослідною роботою сільськогосподарських товариств, яка у дослідженні А.О. Пантелеймоненка висвітлена досить слабо, що дало підґрунтя для подальших наукових розробок у даному напрямку.

Із середини 1990-х рр. почали друкуватися регіональні історично-наукові праці з вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. Проте це були дослідження загального характеру, у яких при розгляді становища сільського господарства певного регіону Російської імперії лише побіжно згадувалося про діяльність окремих сільськогосподарських товариств. До даної групи праць відносимо дослідження про Полтавщину в цілому та Полтавське товариство сільського господарства зокрема (роботи В.А. Вергунова, Н.П. Коваленко, О.В. Сайка, Г. Власової та ін.) [5-6; 8; 14], Галичину та Буковину [1; 3]. На жаль, у загальних працях, наприклад, у навчальному посібнику П.П. Панченка, взагалі не акцентовано увагу на важливості діяльності цих галузевих об'єднань [24].

Можемо констатувати, що з 2000-х рр. розпочався новий етап у вивченні даної тематики, пов'язаний із популярністю такого напрямку, як «Історія науки і техніки», в контексті якого активно розробляються і захищаються дисертаційні дослідження. Окрім того, новий концептуальний підхід до вивчення історії вітчизняної галузевої дослідної справи системно здійснюється на базі створеного у 2000 р. Центру історії аграрної науки при Державній науковій сільськогосподарській бібліотеці НААН, очолюваного членом-кореспондентом НААН, доктором сільськогосподарських наук В.А. Вергуновим – знавцем концепції розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки й освіти.

Із сучасних позицій проблеми становлення та функціонування мережі дослідних установ на Київщині висвітлила О.О. Завальнюк, яка вказала на первинну роль у науковій діяльності сільськогосподарських товариств регіону [11-13]. Дослідницею, зокрема, показаний вплив недержавної ініціативи (сільськогосподарських товариств

і земств) Київщини на формування і розвиток мережі сільськогосподарських дослідних установ регіону. На важливість дослідної діяльності сільськогосподарських товариств Харківщини вказано у роботах О.Ф. Глоби [7; 9-10]. До наукових досліджень, пов'язаних із діяльністю товариств Правобережної України, зверталися В.А. Вергунов і В.П. Баран [2; 4].

Цікавим вирішенням актуальної і не розробленої повною мірою проблематики стали дисертаційне дослідження і ряд статей Н.Г. Чайки про організаційно-наукову та просвітницьку діяльність сільськогосподарських товариств Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст. [28-37]. Так, Н.Г. Чайка відзначала, що на початок 1915 р. найбільше сільськогосподарських товариств було у Полтавській губернії – 345, а Південно-Західний край у цілому за кількістю сільськогосподарських товариств (159) посідав 12 місце серед 50 економічних регіонів європейської частини Росії. Дослідницею розроблено авторську класифікацію сільськогосподарських товариств краю за масштабом їхньої діяльності: загальноросійські (2); обласні (9) та місцеві (148); останні поділялися на губернські (16), повітові (24), волосні (20) та сільські (88). Крім того, нею представлені класифікації: 1) за основними напрямками діяльності – загальної дії та вузькогалузевої (спеціальні); 2) за переважаючими формами діяльності: науково-просвітницькі та комерційно-виробничі; 3) за майновим складом членів товариств останні поділялися на синдикати великих товаровиробників і кооперативні товариства дрібноземельного селянства; 4) за ініціаторами створення – за пропозицією поміщиків, різномочинної інтелігенції та селян; селянські товариства – за власною ініціативою та за ініціативи і сприяння земств; 5) за основними формами діяльності – організаційний, економічний та науково-освітній напрями [36, с. 8].

Дослідницею було з'ясовано, що засновані галузеві дослідні установи в регіоні належали фінансово незалежним товариствам Південно-Західного краю, до яких належали: київська агрономічна лабораторія Південно-Російського товариства заохочення землеробства і сільської промисловості та миронівська станція Всеросійського товариства цукрозаводчиків. Три товариства регіону – Південно-Російське товариство заохочення землеробства і сільської промисловості, Всеросійське товариство цукрозаводчиків та Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості – мали спеціальні ентомологічні станції. З 11 сільськогосподарських товариств Росії, які мали дослідні організації, що прирівнювалися Департаментом землеробства до дослідних станцій, три розміщались у Південно-Західному краї: дослідні організації Подільського, Київського та Умансько-Липовецького товариств. У 1915 р. в Південно-Західному краї 13 товариств мали по одному або мережу дослідних полів, зокрема, 4 товариства вели колективні досліді за рахунок тимчасових польових досліджень [36, с. 9].

Н.Г. Чайкою подано аналітичний огляд наукових здобутків окремих учених, що працювали у дослідних закладах товариств Південно-Західного краю (С.М. Ходецький, С.М. Богданов, Д.І. Піхно, С.Л. Франкфурт, О.І. Душечкін, С.М. Тулайков, О.Ф. Несторов, О.К. Филиповський, В.П. Поспелов, Є.М. Васильєв та ін.), згадано про вплив діяльності товариств на розвиток фахової освіти: у Правобережній Україні завдяки товариствам були відкриті чотири навчальні заклади (сільськогосподарські курси Київського товариства сільського господарства, Боярська школа бджільництва I розряду, Гуменська практична школа садівництва й сільського господарства та Житомирська школа садових робітників), доведено, що просвітницький напрям позашкільної освіти здійснювався товариствами через такі заходи, як організація галузевих з'їздів і виставок, курсів для фахівців і читань серед широких верств населення. Авторкою також висвітлено видавничу справу як яскравий приклад започаткування регіональної місцевої аграрної літератури.

Треба віддати належне комплексному дослідженню становлення та функціонування мережі дослідних установ Полтавщини наприкінці XIX – на початку XX ст., здійснене О.В. Сайком [26], а також проблемам розвитку сільськогосподарської освіти даного регіону, проведене О.І. Михайлюк [21].

О.В. Корзун охарактеризувала діяльність сільськогосподарських дослідних

установ Подільської губернії, визначила їх внесок у розвиток вітчизняної аграрної науки [15-17]. В одному з підрозділів дисертаційного дослідження [17] автор наголосила на тому, що передові подільські господарі, прагнучи до згуртування громадських зусиль на ниві агрономії та позбавлені змоги створити місцеве галузеве громадське об'єднання, ініціювали активне співробітництво із загальноімперськими сільськогосподарськими товариствами, об'єднаннями природознавців і технічними товариствами. До них О.В. Корзун віднесла Вільне економічне товариство, Імператорське Московське товариство сільського господарства, Імператорське товариство сільського господарства південної Росії, Київське й Подільське товариства природознавців, Імператорське Російське технічне товариство (Київське та Одеське відділення), вважаючи, що саме ці об'єднання стали «піонерами» у виданні перших часописів у країні, ініціювали спеціальні природознавчі дослідження, організували з'їзди та виставки.

Дослідниця переконана, що напрацювання цих об'єднань, контакти з їхніми членами дали змогу накопичити певний досвід у справі гуртування передової громадськості у місцеві галузеві товариства, зокрема, Київське (1876 р.), Подільське (1896 р.), Умансько-Липовецьке (1901 р.) товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, Київське агрономічне товариство (1909 р.). Місцеві сільськогосподарські товариства та земські установи презентовані О.В. Корзун головною рушійною силою в організації мережі галузевих дослідних установ Подільської губернії.

Предметом дослідження Т.В. Хоменко стали науково-організаційні та концептуальні основи діяльності Київського товариства західних земств, що спеціалізувалося у галузі механізації сільського господарства України на початку ХХ ст. У даному контексті висвітлено передумови виникнення сільськогосподарських товариств науково-технічного профілю в Україні у кінці ХІХ – на початку ХХ ст., доведено, що саме кооперативний рух був одним із основних чинників створення таких товариств, метою та завданнями яких стало надання можливості селянам користуватися вдосконаленою сільськогосподарською технікою за реально можливими низькими цінами та створення наукового інформаційно-аналітичного забезпечення в галузі агропромислового виробництва, що давало змогу раціоналізувати використання техніки, а також зменшити витрати на механізацію виробничих процесів і збільшити урожайність основних сільськогосподарських культур [27].

М.В. Костюк розглянула розвиток сільськогосподарських освітніх закладів на Черкащині та дослідну діяльність одного з галузевих товариств – Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства [18-20].

Таким чином, сучасні історики аграрної науки досить серйозно підходять до напрацювань попередників. Їхні роботи відрізняються новою методологією, спрямованою на звільнення від застарілих стереотипів, що стосується, у першу чергу, перенесення центру уваги з центральноімперських товариств на регіональні, пошуку національних відмінностей у діяльності галузевих об'єднань. Висунуті українськими дослідниками концепції розширюють уявлення про місце сільськогосподарських товариств у розвитку аграрної науки, освіти та видавничої справи у пореформені часи. Історики-аграрники головну увагу зосередили на характеристиці політики уряду, якісних змінах в аграрному секторі, показі просвітницької і науково-дослідної діяльності окремих сільськогосподарських товариств.

Проте поза дослідницькою увагою залишився ряд нез'ясованих питань і не розроблених на сьогодні тем: науковий доробок і велика публіцистична та монографічна спадщина членів сільськогосподарських товариств, заходи щодо залучення державних капіталів на розвиток сільськогосподарської науки та дослідної справи. Окрім того, у спеціальній літературі остаточно не визначено періодизацію розвитку сільськогосподарських товариств, не запропоновано чітких критеріїв класифікації даних об'єднань. На наш погляд, актуальним залишається створення ґрунтовних довідкових видань з історії сільськогосподарських товариств України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Відкритим є питання щодо дослідження усіх форм діяльності даних угруповань за регіональним принципом. Вивчення сільськогосподарських товариств у губерніях Російської імперії є досить нерівномірним. Так, якщо на сьогодні у науковий обіг уже введені розробки про окремі товариства Харківської (О.Ф. Глоба), Київської (О.О. Завальнюк, М.В. Костюк, Т.В. Хоменко), Полтавської губерній (Н.П. Коваленко, О.І. Михайлюк, О.В. Сайко), Поділля (О.В. Корзун) і Південно-Західного краю (Н.Г. Чайка), то, наприклад, досліджень з історії сільськогосподарських товариств Катеринославської, Таврійської, Херсонської та Чернігівської губерній немає. За підрахунками А.О. Пантелеймоненка, такі товариства були у кожній губернії, зокрема, 12 – у Волинській, 53 – у Катеринославській, 30 – у Київській, 13 – у Подільській, 224 – у Полтавській, 37 – у Таврійській, 53 – у Харківській, 56 – у Херсонській, 55 – у Чернігівській [23, с. 65, 169]. Дана дослідницька прогалина спонукає до створення регіональних праць з усебічним і компаративним аналізом губернських товариств Російської імперії.

Функціонування найбільших сільськогосподарських товариств України заслуговує окремих досліджень, оскільки кожне з них має власну історію створення, генезу та форми і методи діяльності, документальну базу, яка, на жаль, розпорошена у різних архівних фондах, що ускладнює їх вивчення і створення фундаментальних наукових розробок.

1. Балабушевич Т.А. Аграрна історія Галичини другої половини XVII ст. / Т.А. Балабушевич; АН України. Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 1993. – 140 с.

2. Баран В.П. Дещо з історії забутого товариства / В.П. Баран // Бюлетень ЦНСГБ УААН. – К., 2001. – Вип. 2 (2). – С. 86-90.

3. Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (др. пол. XIX – початок XX ст.) / В.М. Ботушанський. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 337 с.

4. Вергунов В.А. Перші Всеросійські та місцеві з'їзди діячів сільськогосподарської справи: організація, напрямки роботи, значення / В.А. Вергунов // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О.Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 18-22.

5. Вергунов В.А. Перші кроки на шляху до інституту (До 100-річчя заснування Інституту землеробства Української академії аграрних наук) / В.А. Вергунов, В.П. Баран // Зб. наук. праць Ордена Трудового Червоного Прапора Ін-ту землеробства УААН. – К.: Нора-принт, 2000. – Вип. 3-4. – С. 121-127.

6. Вергунов В.А. Розвиток сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпацтва / В.А. Вергунов, Н.П. Коваленко, О.В. Сайко; за ред. В.А. Вергунова. – К., 1998. – 143 с.

7. Вергунов В.А. Харківська наукова школа з селекції і насінництва: становлення та розвиток: Навч. посібник / В.А. Вергунов, О.Ф. Глоба; за ред. В.А. Вергунова. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – 242 с.

8. Власова Г. Розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (кінець XIX – початок XX сторіччя) / Г. Власова // Наслідки наук. пошуків молодих вчених-агрономів в умовах реформування АПК. – Ч. 1. – Чабани, 1996. – С. 50-56.

9. Глоба О. Заснування та діяльність контрольної насінневої станції Харківського товариства сільського господарства в кінці XIX – на початку XX століття / Ольга Глоба // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 47-52.

10. Глоба О.Ф. Харківський сільськогосподарський науково-освітній центр з селекції і насінництва: становлення та діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук: 07.00.07 / Ольга Федорівна Глоба. – К., 2004. – 20 с.

11. Завальнюк О.О. Деякі відомості про діяльність мережі дослідних полів Всеросійського Товариства Цукрозаводчиків на Київщині // Бюлетень Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН. – Вип.2(2) / Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН. – К., 2001 – С. 95–103.

12. Завальнюк О.О. Зародження і розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Київщині під впливом соціально-економічних та політичних чинників / О.О. Завальнюк // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О.Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 75-82.
13. Завальнюк О.О. Формування мережі та діяльність сільськогосподарських дослідних установ на Київщині (кінець XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / Олена Олексіївна Завальнюк; УААН. Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека, Центр історії аграрної науки. – К., 2003. – 228 арк.
14. Коваленко Н.П. Історичний досвід реформування галузі землеробства Полтавщини (на прикладі реформи 1861 року): Автореф. дис. ...канд. с.-г. наук / Н.П. Коваленко. – К., 1997. – 16 с.
15. Корзун О.В. Дослідна справа в межах діяльності Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (1896–1917 рр.) / О. В. Корзун // Історичні записки : зб. наук. пр. / Східно-укр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2008. – Вип. 19. – Ч.1. – С. 108-117.
16. Корзун О.В. Особливості формування мережі дослідних установ Подільської губернії кінця XIX – початку XX ст. для потреб сільського господарства : з історії становлення та діяльності / О. В. Корзун // Питання історії науки і техніки. – 2009. – № 3. – С. 23-29.
17. Корзун О.В. Становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / Олена Вікторівна Корзун; НААН України; Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2010. – 286 арк.
18. Костюк М.В. Діяльність Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства з популяризації сільськогосподарських знань позашкільним шляхом (початок XX ст.) / М.В. Костюк // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2006. – Вип. 10. – С. 140 – 143.
19. Костюк М.В. Дослідницька організація Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства початку XX ст. / М.В. Костюк // Аграрна наука і освіта ХХІ століття: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Умань, 2006. – С. 146 – 148.
20. Костюк М.В. Становлення та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів та дослідної справи Черкащини (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.07 / Майя Володимирівна Костюк; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2007.
21. Михайлюк О.І. Формування мережі і розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Полтавщини в XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / Олена Ігорівна Михайлюк; Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН. – К., 2001. – 183 арк.
22. Пантелеймоненко А.О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.01.04 / Андрій Олексійович Пантелеймоненко; Київський університет ім. Тараса Шевченка. – К., 1994. – 20 с.
23. Пантелеймоненко А.О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. екон. наук: 08.01.04 / Андрій Олексійович Пантелеймоненко; Полтавський сільськогосподарський інститут. – Полтава, 1994. – 200 с.
24. Панченко П.П. Аграрна історія України: Навч. посібник для студентів і викладачів с.-г. закладів освіти III-IV рівнів акредитації / П.П. Панченко, В.П. Славов, В.А. Шмарчук. – К.: Просвіта, 1996. – 360 с.
25. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2 т. – [3-є вид.] / Н.Д. Полонська-Василенко. – Т. 2.: Від середини XVII ст. до 1923 р. – К.: Либідь, 1995. – 606 с.
26. Сайко О.В. Сільськогосподарська дослідна справа на Полтавщині наприкінці XIX – початку XX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / Олег Вікторович Сайко; Інститут землеробства УААН України. – К., 2000. – 169 арк.
27. Хоменко Т.В. Київське товариство західних земств (1912-1919): науково-ор-

ганізаційні та концептуальні основи функціонування в галузі механізації сільського господарства: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / Тетяна Володимирівна Хоменко; УАН. Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2005. – 215 арк.

28. Чайка Н.Г. Видавнича справа сільськогосподарських товариств Південно-Західного краю / Н.Г. Чайка // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Я. Пилипчук. – К., 2003. – Вип. 13. – С. 190-200.

29. Чайка Н. Вплив діяльності сільськогосподарських товариств на розвиток техніки в Південно-Західному краї (кінець XIX – початок XX ст.) / Наталія Чайка // Матеріали 2-ї всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії техніки». – К.: Поліграфічне підприємство «ЕКМО», 2003. – С. 37-38.

30. Чайка Н. До започаткування та діяльності Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості / Наталія Чайка // Актуальні проблеми історії аграрної науки Півдня України (матеріали науково-практичного семінару) / УАН ЦНСГБ, М-во аграрної політики України, Луганський державний аграрний ун-т. – К., 2000 [2002]. – С. 25-26.

31. Чайка Н.Г. Наукова та організаційна діяльність професора С.М. Ходецького в Київському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип.8. – С. 232-237.

32. Чайка Н.Г. Основні напрями діяльності сільськогосподарських товариств на початку XX ст. / Н.Г. Чайка // Історія освіти, науки і техніки в Україні: Матеріали II конференції молодих вчених та спеціалістів (27-28 травня 2004 р., м. Київ). – К., 2004. – С. 207-208.

33. Чайка Н. Передумови створення Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості / Наталія Чайка // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 204-210.

34. Чайка Н.Г. Періодичні видання сільськогосподарських товариств Південно-західного краю / Н.Г. Чайка // Історичні записки: збірник наукових праць. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2004. – Вип. 3-4. – С. 144-152.

35. Чайка Н.Г. Сільськогосподарський музей та галузеві товариства Києва: минуле, перспективи на майбутнє // Науковий природничо-історичний музей Національного аграрного університету / Редкол.: О.П. Мельник (відп. ред.) та ін. – К.: ННЦ ІАЕ, 2004. – Вип. 1. – С. 251-257.

36. Чайка Н.Г. Становлення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.07 / Наталія Григорівна Чайка; УАН. Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2005. – 22 с.

37. Чайка Н.Г. Утворення та основні функції науково-просвітніх та сільськогосподарських товариств на Україні в XIX – на початку XX століття / Н.Г. Чайка // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – Полтава, 2004. – №2 (33). – С. 84-88.

В статье осуществлён обзор отдельных публикаций современного периода, которые освещают вопросы деятельности сельскохозяйственных обществ Украины второй половины XIX – начала XX ст.; проанализированы работы историков-аграрников и выделены перспективные направления для последующих исследований проблемы.

Ключевые слова: сельскохозяйственные общества, опытное дело, аграрная тематика, региональные исследования, кооперативное движение, научная деятельность, сельскохозяйственные учебные заведения.

The paper carried out a review of selected publications of the modern period, which highlight the issues of the agricultural societies of Ukraine in the second half of the XIX-th – early XX-th century; historians of agrarian developments have been analyzed, perspective directions of future research of the problem have been identified.

Key-words: agricultural societies, research work (transaction), agricultural themes, regional studies, cooperative movement, scientific activity, agricultural educational establishments.

Володимир Гаврилов

СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ КОЛЕКТИВІЗОВАНОГО СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ ДЕСЯТИРІЧЧЯ: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

Стаття присвячена огляду історіографічної спадщини з різних аспектів соціального становища селянства у перші десятиліття після фашистської окупації. Дослідження згруповані за хронологічним принципом. Зроблений аналіз дав змогу виявити прогалини в проблематиці, що досліджувалась, зробити акценти на необхідності змін у підходах до вивчення багатьох з них, наголосити на важливості комплексного підходу до вивчення проблем сільського соціуму.

Ключові слова: історіографія, колективізоване селянство, дослідження, література, монографія, стаття.

Перші десятиріччя після Другої світової війни – один з найскладніших періодів в історії українського селянства ХХ ст. Післявоєнна відбудова була однією з головних тем у дослідженнях істориків. Загалом праці, присвячені цьому періодові, можна поділити на дві великі групи: перша – дослідження радянського періоду, а друга – новітня історіографія.

Інтерес радянської історіографії до селянства визначався переважно економічними питаннями відбудови та подальшого розвитку сільського господарства. Значно менше уваги приділялося проблемам підвищення матеріального добробуту та соціального становища селян. Водночас переважна більшість досліджень носила відповідне ідеологічне навантаження.

У радянській історіографії з досліджуваної проблематики можна виокремити три періоди: перший – друга половина 40-х – середина 50-х рр.; другий – середина 50-х – 70-і рр.; третій – 80-і рр. ХХ ст. Кожен з них відрізняється рівнем дослідження порушених проблем, широтою залучення джерельної бази, зробленими акцентами та висновками.

Перший період характеризується насамперед накопиченням первинних матеріалів, головним чином про трудові досягнення колгоспного села, передовиків виробництва та керівну роль партійних структур у відбудові сільського господарства. Найбільше такого матеріалу міститься, як правило, у періодичних виданнях. Варто наголосити, що переважна більшість публікацій мала пропагандистський характер та політичну заостреність. Відповідно, фактичний матеріал підбирався тенденційно, а інформація часом умисно фальсифікувалась. Разом з тим монографії М. Анісімова [1], П. Безнадежних [2], П. Нагорного [3], С. Радомського [4] і нині становлять певний дослідницький інтерес. Зазначимо, що висвітлення життя села у них відбувалося винятково крізь призму виконання показників народногосподарських планів відбудови і не відтворювало всіх соціально-економічних процесів, що відбувалися, а висновки

© Гаврилов Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

не відповідали реальному стану справ у сільському господарстві й оминали питання соціальних процесів на селі.

Зміна політичної кон'юнктури після XX з'їзду КПРС, визнання невдач відбудови у сільському господарстві, значного відставання його від потреб часу хоч і викликали певні новачі у висвітленні аграрної історії, але концептуальні засади залишалися без зміни. Упродовж другого періоду (середина 50-х–70-і рр.) радянської історіографії вийшли друком колективні праці загального характеру. Економічне становище села, умови відбудови висвітлено у ряді фундаментальних досліджень: «Історія селянства Української РСР», «Розвиток народного господарства Української РСР: 1917–1967», «Советское крестьянство: Краткий очерк истории», «Советская деревня в первые послевоенные годы», «История советского крестьянства», «Історія Української РСР» (у 8-ми т., 10 кн.) [5]. Незважаючи на моноконцептуальність, вони становлять значний науковий інтерес і для сучасних дослідників, насамперед через накопичення та систематизацію значного масиву фактичного і статистичного матеріалу.

У більшості цих праць акцентується увага на великих матеріальних втратах, що їх зазнала від війни економіка України, у тому числі її сільське господарство. Так, автори «Історії Української РСР» наголошують, що «за роки війни зменшилися посівні площі й поголів'я тваринництва, знизилась урожайність сільськогосподарських культур і продуктивність худоби» [6]. У згаданих колективних працях в основному зосереджується увага на освоєнні посівних площ, відбудові підприємств тракторобудування, а ще більше на відновленні діяльності машинно-тракторних станцій (МТС) та інших складових процесу відновлення матеріально-технічної бази сільського господарства. Статистика про перевищення в 1950 р. тракторного парку на 13% проти показників 1940 р. виглядає як незаперечний позитив та досягнення у відбудові. Водночас здійснений аналіз діяльності МТС свідчить, що від моменту свого створення у 1928 р. і до ліквідації у 1958 р. вони були виключно державними структурами і виконували роль реквізиторів продукції сільського господарства. Вивчення структури видатків у колгоспах дає змогу стверджувати, що натуроплата робіт МТС разом з обов'язковими поставками сільськогосподарської продукції становила левову частку затрат колгоспів.

У «Історії селянства Української РСР» наголошується також на проведеному організаційно-господарському зміцненні колгоспів після війни, особливо на усуненні порушень статуту сільгоспартілі в колгоспах, визначених у постанові Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 р. Головна увага при її реалізації приділялася поверненню до колгоспного фонду земельних надлишків, що були у користуванні селян. Розширені під час війни земельні площі робили індивідуальні селянські господарства менш залежними від колгоспів та заробітків у них. Зібраний урожай забезпечував селянську родину продуктами харчування і фінансовими надходженнями завдяки базарній торгівлі. Влада не могла погодитися зі зміною статусу присадибного господарства з підсобного на головне джерело прибутків селянської родини. Але цілком зрозуміло, що висвітлення цих процесів у радянській історіографії відбувалось винятково з точки зору державних інтересів, а не селянських.

У названих колективних працях лише побіжно згадуються посуха і неврожай 1946 р. і зовсім нічого не говориться про тотальну хлібозаготівельну кампанію та подальший голод. Натомість широко популяризується стахановський рух на селі, показові індивідуальні та бригадні досягнення працівників сільського господарства, моральна стимуляція їхньої праці – державні нагороди орденами та медалями. «История советского крестьянства» оглядово висвітлює поліпшення матеріальних умов життя селян. Знову робиться акцент на позитиві реалізації указу «Про ліквідацію порушень статуту сільгоспартілі» в частині впорядкування оплати праці колгоспників та зміні в принципах і нарахуванні заробітної плати, але замовчується збереження після війни запровадженого у 1942 р. підвищеного обов'язкового мінімуму трудоднів та значне зростання у 1947 р. і наступних роках норм виробітку при повільному зростанні рівня оплати праці в колгоспах. Лише зазначається, що рівень оплати праці колгоспників, особливо грошова частина, залишалися нижче рівня 1940 р. Наголошується на зростанні доходів населення внаслідок введення пільгового опо-

даткування родин загиблих воїнів та демобілізованих, а також звільненні від сплати прибуткового податку пенсіонерів та інвалідів першої і другої груп, але обходиться стороною тема постійних фінансових мобілізацій на селі через державні позики та велику кількість податків.

При висвітленні житлових умов усього населення та селян зокрема автори «Історії Української РСР» усе ж таки визнають, що «житлова проблема в республіці і на кінець четвертої п'ятирічки залишалась надзвичайно гострою» [7]. На практиці це означало проживання в землянках, погребях, хлівах. Крім того, твердження про відновлення на початок 1946 р. 90% довоєнної кількості лікарняних ліжок у медичних установах республіки видається доволі проблематичним, оскільки «лікарняне ліжко» передбачає наявність не лише ліжка як такого, а й інфраструктури забезпечення його роботи – наявності кадрів, устаткування, препаратів і, зрештою, якості роботи медичних установ, особливо в сільських населених пунктах.

До праць комплексного характеру відноситься і багатотомна «Історія міст і сіл УРСР». Не заперечуючи загальний позитив появи такого видання, варто вказати на шаблонність загальноісторичних довідок, що подаються на початку кожного тому. У них, наприклад, міститься стандартизована інформація про обсяг капіталовкладень, відновлення МТС, освоєння посівних площ, розвиток тваринництва [8]. Всупереч цьому, жовтневий пленум ЦК КП(б)У 1953 р. визнав значне відставання сільського господарства в республіці, особливо його тваринницької галузі [9]. Також не відповідає реальному становищу, наприклад, інформація, що «трудящі Сумщини в 1946–1950 рр. швидко відбудували й перевершили довоєнний рівень розвитку народного господарства» [10]. Вказівки на зростання добробуту населення через зростання купівельної спроможності та різке збільшення товарообігу в свою чергу нівелюються архівними даними про виконання планів товарообігу у межах 60% [11].

Важливе місце у розгляді діяльності закладів соціальної інфраструктури посідають галузеві дослідження. Великий масив літератури стосується роботи медичних установ. Так, «Історія медицини СРСР» наголошує на доволі специфічних умовах для медицини після війни – наявності великих контингентів інвалідів, інфікованих, а також особливостях їхнього лікування [12]. В «Історії медицини» С.А. Верхратського вдало висвітлюються зміни в організаційній структурі та управлінні закладів охорони здоров'я, у забезпеченості кадрами лікувальних закладів [13]. Тривалий час після війни актуальною залишалася проблема боротьби з інфекційними захворюваннями. Вона знайшла відображення в дослідженнях та відповідних публікаціях [14]. У більшості з них акцентується на складному епідеміологічному становищі, але, на наш погляд, використання медичної статистики обмежене і вибіркоче. Крім того, недостатня увага приділяється аналізу причин спалахів інфекційних хвороб і методів їх подолання. Стан здоров'я населення Чернігівської області досліджувався в дисертації М. Кононенка [15]. Але автор зосередився лише на кількісних показниках відновлення медичної галузі. Натомість дані про якість відновлення та функціонування установ охорони здоров'я не знайшли свого вивчення. Важливого питанню присвячена робота А. Сольського про акушерську допомогу на селі [16]. Допологовий нагляд, пологодопоміжні заходи, післяпологовий догляд були вкрай важливими як для конкретних матерів, так і загалом для держави, зважаючи на тяжкі демографічні наслідки війни. Втім, на наш погляд, автор перебільшує значення колгоспних рододопоміжних закладів у становленні акушерської справи в сільській місцевості. Стан та розвиток системи медичного обслуговування, мережі фармацевтичних закладів, забезпеченості кадрами системи охорони здоров'я проаналізовано у статті Р. Худяка [17]. Разом з тим звернемо увагу, що цей аналіз проведено під кутом зору виконання завдань п'ятирічних планів. Наведена інформація про суми загальнодержавних асигнувань на відновлення та розвиток медичної галузі вражає своїми розмірами, але якісно не характеризує діяльність закладів по охороні здоров'я населення.

Однією з найменш досліджених у радянській історіографії є проблема забезпеченості селян після війни власним житлом. Вона не була розв'язана всупереч планам і на початок 50-х рр., хоча В. Фединський, В. Рябов, Л. Лунц пишуть навіть про дотримання гігієнічних норм при будівництві та чітке планування забудов [18].

Вивчення джерел свідчить, що з цим не можна погодитися, оскільки на партійних зібраннях критикувалась недостатня робота відповідних структур, серед інших – і у цьому напрямку [19]. Проаналізовані публікації дозволяють зробити висновок про одностороннє ставлення держави до розбудови житлового фонду. Так, Л. Вітрук зазначає, що: «Особливого розмаху набрало житлове будівництво у промислових районах УРСР, зокрема у Сталінській, Ворошиловградській, Дніпропетровській, Харківській областях» [20]. У той же час житлове будівництво на селі перебувало у крайній занедбаній стані.

Ряд досліджень присвячений ще одній кампанії, важливій як з точки зору відбудови, так і з позиції її наслідків для соціальних процесів на селі. Це питання організації робочої сили до промислових регіонів та мобілізації сільської молоді до навчальних закладів системи трудових резервів, більш відомих як ремісничі училища та школи ФЗН. Дане питання висвітлюють автори як уже згаданих праць загального плану, так і окремих досліджень [21]. У них наголошується на всенародному характері відбудови Донецького басейну, шефстві колгоспів над окремими підприємствами та шахтами регіону. Проте, як показав аналіз, замовчувалися негативні наслідки мобілізації для розвитку села. Загалом дослідження радянського періоду обходили незручні теми, пов'язані з відбудовою, серед них і проблему поглиблення деформації структури сільського населення після війни. Головним чинником, що її зумовлював, називалась тільки війна [22]. Це було так, але він суттєво доповнювався іншими причинами, перш за все масовими мобілізаціями молоді. Трудові мобілізації, зазначає Є. Талан, були головною складовою соціальних змін у середовищі колгоспного селянства [23].

Радянські історики твердили про економічне піднесення села і покращення добробуту селян у процесі відбудови. Не знаходили свого відображення або висвітлювалися тенденційно такі питання, як зернопоставка, податкова політика, оплата праці колгоспників, питання землекористування, повністю замовчувалася тема голоду. Зернопоставки висвітлювалися лише під кутом зору їхнього зростання внаслідок збільшення виробництва зерна в колгоспах, як відповідь на значні капіталовкладення держави в цей сектор економіки [24]. Аналіз наведеної у виданні «Советское крестьянство: Краткий очерк истории 1917–1969» статистики дає змогу стверджувати про фіскальний характер хлібозаготівель [25]. Економічні характеристики колгоспів перших повоєнних років рясніють вказівками про повне відновлення тваринницьких ділянок, але при вивченні цієї проблеми з'ясувалося, що це було наслідком примусових контрактаційних заходів по вилученню молодняка в індивідуальних господарствах колгоспників. Такої думки дотримується і В. Юрчук [26], вона підтверджується наявними архівними матеріалами. Податкове законодавство та його реалізація вивчається у роботах Г. Марьяхіна [27]. Хоча порушені в них проблеми і розглядалися з позицій функціонування соціалістичної економіки, вони дозволяють зробити висновки про руйнівний характер тотального оподаткування та негативний його вплив як на колгоспи, так і на індивідуальні селянські господарства.

Формування радянської історіографії у третьому періоді (80-і рр. ХХ ст.) відбувалося паралельно з наростанням кризових явищ у економіці держави загалом і в сільському господарстві зокрема. Хоча соціальні аспекти села все частіше ставали на порядку денному, принципові підходи до вивчення історії селянства не змінювалися. Важливих аспектів життя повоєнного села торкається тритомна «Історія народного господарства УРСР». Поряд з економічними значна увага тут приділяється і соціальним проблемам. Разом з тим аналіз фактичних даних показує, що стовідсоткового забезпечення житлом селян, які мешкали в землянках з часів війни, на кінець першої повоєнної п'ятирічки не було досягнуто [28]. Це ж саме видання дозволяє зробити висновок і про відставання у розвитку сільської торговельної мережі, що на 1950 р. досягла 51% довоєнної кількості торгових точок [29]. Вивчення проблем, порушуваних у виданні, також дає уявлення про систему оплати праці в колгоспах і право наголосити на її значних недоліках. Не можна погодитись і з П. Симушем, який при аналізі економічної категорії трудодня наголошує на його винятковій ролі в економічному зростанні колгоспів [30].

У цей же період була опублікована «История советского крестьянства» [31]. Тут

знову зустрічаємо стандартні викладки про зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів, поставки техніки, підготовку кадрів, соціалістичне змагання, поліпшення матеріального стану селянства. Водночас з'являються роботи, де міститься часткове переосмислення ролі трудових мобілізацій на відбудову та промислове виробництво. Так, Б. Казанцев пише, що «наявність таких (мобілізованих і, як правило, некваліфікованих) робітників знижувало заплановані темпи зростання продуктивності праці» [32]. Але в загальному контексті проблем села демографічні дослідження не називають мобілізації суттєвим чинником впливу на сільське населення [33]. Варто відзначити в дослідженнях цього періоду появу критичних зауважень щодо значного відставання від потреб часу питань планування та забудови сільських населених пунктів у перше повоєнне десятиліття, як це робить М. Мироненко [34]. Спроби вивчити соціальні процеси на селі спостерігаємо у дослідженні А. Алексеєва [35]. Автор наголошує на значному відставанні у розвитку багатьох складових соціальної інфраструктури села. На незадовільному рівні оплати праці, відсталих формах ведення господарства, застосуванні занижених норм виробітку в колгоспах і, як наслідок, зростанні ролі підсобного господарства акцентує увагу М. Коваль [36]. І. Кожукало та Ю. Шаповал наголошують на органічній притаманності адміністративно-командної системи вирішувати господарські проблеми методами примусу [37]. Державна соціальна політика на зламі 80–90-х рр. ХХ ст. стає окремим предметом вивчення в історичних дослідженнях [38].

Новий етап у історіографії пов'язаний зі здобуттям Україною незалежності. Це відкрило можливість по-новому підійти до вивчення становища сільського господарства та населення сіл України післявоєнної доби. Для широкого кола дослідників стали доступними раніше засекречені матеріали діяльності органів влади. Було започатковано ряд нових напрямків досліджень аграрної історії. Стали можливими об'єктивні, справді наукові дослідження. Змістилися їхні акценти в бік гуманізації. Об'єктом наукових інтересів істориків стають соціальні, побутові та ментальні проблеми селян, як це висвітлюється в «Історії українського селянства» [39].

У працях загального характеру, які вносять концептуальні зміни у висвітлення історії українського селянства [40], зазначається, що «селянство, як і раніше, залишалось найбільш ущемленою категорією тодішнього суспільства. Колгоспник був відчужений від засобів виробництва, від розподілу створеного ним продукту. Вироблена колгоспами продукція державою не закуповувалась, а фактично вилучалась методом продрозкладки» [41]. Жахливим наслідком такої політики став новий голод 1946–1947 рр., що теж знайшов своє висвітлення у новітній українській історіографії [42]. Темі повоєнного голодомору присвячено значний масив історичних праць сучасної доби. Автори досліджень акцентують увагу на штучній природі голоду, тяжких його наслідках для українського села. Детальному вивченню в них піддаються причини, які привели до появи такого вкрай антисоціального явища, аналізуються партійні та радянські документи всіх рівнів, публікуються свідчення очевидців трагедії. Досліджуючи причини голоду, автори акцентують увагу на примусовому вилученні з колективних та індивідуальних господарств виробленої продукції [43]. У працях О. Веселової зроблено висновок: «На селі при тотальній ідеологізації існувало кріпосництво в найбільш жорстокій формі» [44].

Під кутом зору обмеження господарської ініціативи в новітніх дослідженнях висвітлюються питання ліквідації осередків незалежного господарювання селян на хуторах, переселення їхніх мешканців до колгоспних сіл, інших господарських зон держави, як це робиться у виданні «Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії» [45]. Ширше подаються демографічні процеси в українському селі. У «Нарисі історії України ХХ століття» зроблено наголос не лише на тяжких наслідках війни, але й на домінуючій ролі в демографічних змінах організованого переселення сільського населення [46]. Такого ж висновку доходить Ф. Заставний [47]. С. Кульчицький наголошує, що екстенсивний характер командної економіки зумовлював використання під час відбудови примусової праці [48]. Окрім згаданих досліджень, демографія українського села є і предметом досліджень М. Бугая, А. Перковського та С. Пирожкова, І. Винниченка [49]. Автори акцентують на волюнтаристському харак-

тері заходів та їхньому негативному впливі на народонаселення сільських регіонів. Так, І. Винниченко стверджує, що саме небажання селян працювати в колгоспах за мізерну оплату було головною причиною подальших виселень [50]. Ю. Шаповал у своїх роботах також концентрує увагу на негативному впливі примусових переселень та виселень, часто необґрунтованих, на демографічне становище села [51]. З позиції наслідків для виробничих можливостей села в сучасній історіографії робиться аналіз мобілізаційних заходів держави на відбудову та навчання до ФЗН, що також суттєво деформували статеву-вікову структуру села [52]. У краєзнавчому дослідженні С. Павленка звернуто увагу на примусові міграції, які значно напружували соціальну обстановку в регіоні [53].

Розгляд демографічних процесів у історіографії в даному контексті перетинається ще з однією важливою соціальною проблемою села – землезабезпеченням селянських родин. З метою отримання додаткових ділянок селяни вдавалися до різних методів – від звичайного самозахоплення до фіктивного поділу родин [54]. Незаконне розширення земельної площі в індивідуальному користуванні трактувалось як порушення Статуту сільгоспартілі і, як правило, викликало каральні заходи держави, зазначає І. Волков [55]. Г. Сургай підкреслює, що справжньою метою держави була повна ліквідація цієї форми господарювання на селі [56].

Крім окреслених тем, у сучасній українській історіографії своє продовження знайшли дослідження соціального та побутового становища селян [57]. Діяльність закладів охорони здоров'я Чернігівської області висвітлена у дослідженні А. Груші та М. Дулі [58]. Робота мережі аптечних установ висвітлена М. Сятинею [59] та в «Історії фармації України» [60]. Загальномедичні проблеми порушуються у дослідженні Т. Вронської [61].

Війна та окупація значно погіршили становище дітей – однієї з малозахищених суспільних груп. Його вивченню присвячена робота О. Шеремети [62]. Соціальні питання, пов'язані з облаштуванням демобілізованих солдатів та їхніх родин, висвітлюються у праці В. Барана та В. Даниленка [63]. На абсолютному безправ'ї селян, неможливості для них вільно пересуватися по території країни наголошують автори статті про радянську паспортну систему Т. Вронська та С. Кульчицький [64]. У роботах О. Нікілева розглядаються як загальні питання розвитку сільського господарства, так і його окремі напрямки [65]. У монографії І. Романюка досліджуються соціально-економічні та культурні процеси в українському селі в 1950-і – першій половині 60-х рр. Особлива увага приділена політиці реформування села, аналізу змін в організації сільського господарства. Розкриваються актуальні проблеми соціально-культурної сфери села, трансформації шкільної освіти і церковно-релігійного життя [66].

На виняткову увагу заслуговує колективна монографія – «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)» [67]. У ній висвітлюється широке коло проблем соціальної історії України періоду пізнього сталінізму. На основі оригінальних джерел, більшість з яких уперше введені до обігу, автори аналізують основні параметри соціальної стратифікації українського радянського соціуму, динаміку соціальних процесів і трансформацій усередині різних соціальних груп. Предметна увага надається методологічному та історіографічному підґрунтю вивчення соціальної історії України.

Варто відзначити роботу по вивченню історії українського села Науково-дослідного інституту селянства, створеного Інститутом історії НАН України та Черкаським державним університетом. Її результати публікуються на шпальтах журналу «Український селянин» та в окремих збірниках.

У дослідженнях російських істориків також спостерігаємо нові підходи до вивчення історії повоєнного селянства. Це роботи О. Вербицької [68], В. Зими [69], І. Волкова [70], В. Попова [71], О. Зубкової [72]. Переважна більшість з них ставлять за мету вивчення післявоєнного голоду, його причин та наслідків для суспільства, а також спроб реформ у аграрному секторі економіки [73]. У цьому контексті звертає на себе увагу також з'ясування демографічних процесів у державі та факторів впливу на них [74]. Важливою з точки зору вивчення пасивного опору селян державі є дослідження М. Безніна та Т. Дімоні [75].

Загалом, як показало вивчення визначеної проблеми, можна констатувати, що масив історичної літератури про селянство повоєнної доби досить потужний і багатограний. Разом з тим підкреслимо обмеження радянської історіографії економічною складовою життя села. При цьому обминалися елементи соціальної історії. Крім того, моноконцептуальний підхід до вивчення збіднював надбання історичної науки і робив історіографію засобом фальсифікації історії.

Значно розширили спектр досліджуваної проблематики новітні дослідження, в яких методологічні принципи та методичні підходи до вивчення аграрної історії і соціальних процесів на селі складають пріоритетний напрямок. Свого висвітлення дочекалися абсолютно закриті раніше теми, але багато аспектів життя повоєнного села ще не досліджується. Недостатньо вивченими залишаються питання соціальної історії селянського середовища у повоєнний час. Відсутні роботи із застосуванням комплексного підходу до вивчення проблем аграрної історії та сільського соціуму в органічному взаємозв'язку. Особливо обмежене коло регіональних досліджень, які б створювали передумови для підготовки узагальнюючих праць, дозволяли глибше вивчити специфіку відбудови та соціальних процесів на селі.

1. Анисимов Н.И. Советское крестьянство / Н.И. Анисимов – М., 1945. – 174 с., його ж Развитие сельского хозяйства в первой послевоенной пятилетке / Н.И. Анисимов. – М., 1952. – 126 с., його ж Развитие сельского хозяйства в пятой пятилетке / Н.И. Анисимов. – М., 1953. – 158 с.

2. Безнадежных П. Как восстанавливается хозяйство в районах, освобождённых от немецкой оккупации / П. Безнадежных. – М., 1945. – 82 с.

3. Розвиток сільського господарства УРСР за 30 років Радянської влади. – К., 1947.

4. Радомський С.В. В боротьбі за організаційно-господарське зміцнення колгоспів / С.В. Радомський. – К., 1953. – 94 с.

5. Історія селянства Української РСР: [у 2 т.]. – К., 1967, Розвиток народного господарства Української РСР. 1917 – 1967: [у 2 т.]. – К., 1967, Советское крестьянство: Краткий очерк истории [ред. В. П. Данилов, М. П. Ким, Н.В. Тропкин]. – М., 1973. – 508 с., Советская деревня в первые послевоенные годы. – М., 1978. – 511 с., Історія Української РСР: [у 8 т., 10 кн.] / гол. ред. Ю.Ю. Кондуфор. Т.8. Кн.1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945 – 1950-ті роки). – К.: Наук. думка, 1979. – 390 с.

6. Історія Української РСР: [у 8 т., 10 кн.] / гол. ред. Ю.Ю. Кондуфор. Т.8. Кн.1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945–1950-ті роки). – К.: Наук. думка, 1979. – С.52.

7. Там само. – С.103.

8. Історія міст і сіл УРСР: [у 26 т.]. Чернігівська область. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1972. – С. 74 – 75, Історія міст і сіл УРСР: [у 26 т.]. Сумська область. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1973. – С. 75 – 76.

9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф.1, оп. 1, спр.1162, арк. 3.

10. Історія міст і сіл УРСР: [у 26 т.]. Сумська область. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1973. – С. 77.

11. ЦДАГО України, ф.1, оп. 23, спр.6004, арк. 96.

12. История медицины СССР [под ред. Б. Д. Петрова]. – М., 1964. – С. 243.

13. Верхратський С.А. Історія медицини [Текст]: посіб. для студ. мед. ін-тів / С.А. Верхратський. – 3-є вид., переробл. і доп. – К.: Вища шк., 1983. – 382 с. – С. 307.

14. Фаворова Л.А. О проблеме ликвидации инфекционных заболеваний / Л.А. Фаворова. – М., 1955. Руднев Г.П. Зоонозы / Г.П. Руднев. – М., 1959, Бароян О.В. Итоги полувековой борьбы с инфекциями в СССР и некоторые актуальные вопросы современной эпидемиологии / О.В. Бароян. – М., 1968, Мельник Н.М. Борьба с правцем в Украинской РСР / Н.М. Мельник, Л.О. Чорна, Л.Г. Ковтунович, О.С. Сокол. – К., 1972.

15. Кононенко Н.Ф. Развитие здравоохранения и состояние здоровья населения

Черниговской области: Автореферат на соискание учёной степени кандидата медицинских наук / Н.Ф. Кононеко. – К., 1968.

16. Сольський А.П. Акушерська допомога на селі / А.П. Сольський. – К., 1971.

17. Худяк Р.А. Охорона здоров'я трудящих Української РСР (1946–1958 рр.) / Р.А. Худяк // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – 1978. – Вип. 4. – С.63.

18. Федьинский В.И. Гигиена колхозного села / В.И. Федьинский, В.Н. Рябов, Л.В. Лунц. – М., 1952. – С.92, Благоустрій колгоспного села [за ред. О.М. Марзєєва]. – К., 1952. – С.10, Рябов В.Н. Благоустроенное трудовое село / В.Н. Рябов. – М., 1952. – С.16.

19. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: [у 2-х т.]. – Т.2. – К.: Політвидав України, 1977. – С.248.

20. Вітрук Л.Д. Поліпшення побутових умов населення Української РСР (1946–1958 рр.) / Л.Д. Вітрук // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1978. – Вип. 4. – С.49.

21. Хорошайлов М. Всенародна допомога у відбудові Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни / М. Хорошайлов // Український історичний журнал. – 1966. – №11. – С.113, Його ж. На відбудові. З історії відбудови Донбасу. – Донецьк, 1966, Буцько М. Донбас відбудовувала вся країна / М. Буцько // Архіви України. – 1974. – №1. – С.24, Його ж. Коммунистическая партия – организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны / М. Буцко. – К., 1962.

22. Проблемы миграции населения и трудовых ресурсов [сборник статей / ред. Д.И. Валентей]. – М., 1970.

23. Талан Є.П. Соціальні зміни у колгоспному селянстві Української РСР (1946 – 1958 рр.) / Є.П. Талан // Український історичний журнал. – 1974 – №3. – С.25.

24. Історія Української РСР: [у 8 т., 10 кн.] / гол. ред. Ю.Ю. Кондуфор. Т.8. Кн.1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945–1950-ті роки). – К.: Наук. думка, 1979., Історія міст і сіл УРСР: [у 26 т.]. Чернігівська область. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1972. – С. 75; Історія міст і сіл УРСР: [у 26 т.]. Сумська область. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1973. – С. 76

25. Советское крестьянство: Краткий очерк истории [ред. В.П. Данилов, М.П. Ким, Н.В. Тропкин]. – М., 1973. – 508 с. – С.341.

26. Юрчук В. Боротьба Компартії України за відбудову і розвиток народного господарства в 1945 – 1952 рр. – К.: Політвидав України, 1965. – С.105.

27. Марьяхин Г. Платежи кооперативных организаций и колхозов в госбюджет / Г. Марьяхин. – М., 1960; Його ж. Очерки истории налогов с населения в СССР / Г. Марьяхин. – М., 1964.

28. Історія народного господарства Української РСР [Текст]: у 3 т., 4-х кн. / АН УРСР. Ін-т економіки; гол. ред. І.І. Лукинов. – К.: Наук. думка, 1987.– Т. 3: Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938–80-ті роки), Кн. 1: Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938–1960 рр.) / Т.І. Дерев'янкін [та ін.]; відп. ред. Т.І. Дерев'янкін. – 1985. – 463 с. – С.278.

29. Там само. – С.265.

30. Симуш П.И. Социальный портрет советского крестьянства / П.И. Симуш. – М., 1976. – С. 81.

31. История советского крестьянства [Текст]: [в 5 т.]. – Т. 4. Крестьянство в годы упрочения и развития социалистического общества. 1945 – конец 50-х годов / ред. И.М. Волков. – М.: Наука, 1988. – 395 с.

32. Казанцев Б.Н. Восстановление и развитие чёрной металлургии СССР 1945 / Б.Н. Казанцев. – 1950. – М., 1984.

33. Население СССР за 70 лет [под ред. Л.Л. Рыбаковского]. – М., 1988; Воспроизводство населения и демографическая политика в СССР [Текст] / [В.А. Борисов, Г.П. Киселева, Ю.М. Лукашук, А.Б. Синельников]: отв. ред. Л.Л. Рыбаковский, – М.: Наука, 1987.

34. Мироненко М.А. Гигиенические основы планирования сельских населенных мест / М.А. Мироненко. – М., 1981. – С.16.

35. Алексеев А.И. Многоликая деревня (население и территория) / А.И. Алексеев. – М., 1990.
36. Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945–1955 рр.) // Український історичний журнал. – 1990. – №4. – С. 81.
37. Кожукало І.П. У ті важкі повоєнні роки / І.П. Кожукало, Ю.І. Шаповал // Про минуле – заради майбутнього. – К., 1989. – С.146.
38. Соловьев А.И. Социальная политика партии: достижения, противоречия, проблемы / А.И. Соловьев. – М., 1988. – 52 с., Загвоздкин Г.Г. Социальная политика ВКП(б) и Советского государства в годы Великой Отечественной войны: Автореф. дис. ... доктора ист. наук. – Л., 1991. – 43 с.
39. Історія українського селянства: Нариси в 2 т. [відп. ред. В.А. Смолій]. – К., 2006.
40. Історія України: нове бачення. У 2 т. Т. 2. [Текст] : научно-популярна література / [В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, В.М. Даниленко : ред. В.А. Смолій]. – К.: Україна, 1996. – 494 с. Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-рр.) [Текст] / В.К. Баран; В.М. Даниленко [за заг. ред. В.А. Смолія]. – К.: Альтернативи, 1999. – 303 с. (серія Україна кризь віки).
41. Історія України: нове бачення. У 2 т. Т. 2. [Текст] : научно-популярна література / [В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, В.М. Даниленко : ред. В.А. Смолій]. – К.: Україна, 1996. – С.332.
42. Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали / [упор. О.М. Веселова, гол. ред. кол. В.А. Смолій]. – К.: Нью-Йорк, 1996. – 375 с., Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки : Міжнар. наук. конф., Київ, 27 трав, 1997 р.: матеріали / [редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1998., Веселова О.М. Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу [Текст] / О.М. Веселова [та ін.]; Асоціація дослідників голодомору в Україні, Інститут історії України НАН України. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. – 274 с.
43. Кожукало І.П. 1946–1947: Невідомий голод / І.П. Кожукало // Маршрутами історії. – К., 1990. – С.260, Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Згадка на сумні роковини / О.С. Рубльов, Ю.А. Черченко. – К., 1990. – (препринт АН України, Ін-т історії України; №10), Хандрос Б. Голодомор 1947 р. / Б. Хандрос // Україна. – 1993. – №24, Із архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1994. – №1. – С.160. Веселова О. Ще одна трагічна сторінка історії України / О. Веселова, П. Панченко // Український історичний журнал. – 1995. – №6. – С.113, Панченко П. Запотаємнений голод сорокових / П. Панченко // Неопалима купина. – 1995. – №5-6, Голод в Україні 1946–1947: Підбірка документів // Український історичний журнал. – 1996. – №1, Кульчицький С. Українська трагедія 1946–1947 рр. / С. Кульчицький // Історія України. – 1997. – №37, Брунь С. Чорна книга голодомору / С. Брунь // Українське слово. – 1997. – 27 лютого, Веселова О.М. Сумщина у голодні 1946–1947 роки / О.М. Веселова // Історія України: Маловідомі імена, події, факти [збірник статей / гол. ред. П.Т. Тронько]. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 7, Веселова О. Геноцид голодомором 1946–1947 років в Україні / О. Веселова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць [гол. ред. С.В. Кульчицький], вип. 7: спеціальний. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С.384, Калініченко В. До питання про хронологічні рамки повоєнного голоду в Україні / В. Калініченко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць [гол. ред. С.В. Кульчицький], вип. 7: спеціальний. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 430, Його ж. Повоєнний голод в Україні (друга половина 40-х років ХХ ст.): автореф. дис. ... к.іст.наук / Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2001, Веселова О. Побратимство: допомога населення західних областей голодуючим східних регіонів України в 1946–1947 рр. / О. Веселова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць [гол. ред. С.В. Кульчицький], вип. 8. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 369.
44. Веселова О. Україна під ідеологічним пресингом сталінщини (1945 – 1953) / О. Веселова // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Київ-Луцьк, 1993. – С.295.

45. Україна: друга половина XX століття: Нариси історії / П.П. Панченко, М.Р. Плющ, Л.А. Шевченко та ін. – К. : Либідь, 1997. – 352 с. – С. 92.
46. Нарис історії України XX століття / [за заг. ред акад. В.А. Смолія]. – Київ, 2002. – С.195.
47. Заставний Ф.Д. Географія України. – Львів : Світ, 1994.
48. Кульчицький С.В. Новітня історія України / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1991. – №10. – С.12.
49. Бугай М. Депортації населення з України в 30–50-ті роки / М. Бугай // Український історичний журнал. – 1990. – №11, Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. / А.Л. Перковський, С.І. Пирожков // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С. 28, Винниченко І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання / І. Винниченко. – К., 1994.
50. Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання / І. Винниченко. – К., 1994. – С. 72
51. Шаповал Ю. Сталінізм і Україна / Ю. Шаповал // Український історичний журнал. – 1992. – №9. – С.16, його ж. Україна 20-50-х: сторінки ненаписаної історії / Ю. Шаповал. – К., 1993 – С.264.
52. Кульчицький С.В. Новітня історія України. Кульчицький С.В. // Український історичний журнал. – 1991. – №10, Кравченко Э.Л. Обеспечение рабочей силой угольных предприятий Донецкой области (1943 – 1945) / Э.Л. Кравченко // Новые страницы в истории Донбасса: Статьи. – Кн.4. – Донецк, 1995. – С. 127, Шеремета О.В. Деякі аспекти профспілкової роботи в робітничих колективах підприємств України в роки першої повоєнної п'ятирічки (1946-1950 рр.) / О.В. Шеремета // Історія України: маловідомі імена, події, факти / [збірник статей / гол. ред. П.Т. Тронько]. – Випуск 2. – К., 1997 – С. 106.
53. Павленко С. Опозиція на Чернігівщині 1944–1990 / С. Павленко. – Чернігів, 1995. – С.7.
54. Рубльов О.С. Згадка на сумні роковини / О.С. Рубльов, Ю.А. Черченко. – К., 1990. – С.18.
55. Волков І.М. Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х рр. І.М. Волков // Український історичний журнал. – 1993. – №7-8.
56. Сургай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс / Г.І. Сургай. – К., 1991. – С. 73.
57. Рибак І. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946–1950) / І. Рибак // Український історичний журнал. – 1991. – №1.
58. Груша А.М. З історії медицини Чернігівщини / А.М. Груша, М.М. Дуля. – Чернігів, 1999.
59. Сятиня М.Л. Фармацевтична справа в Україні: минуле, сьогодення, день прийдешній / М.Л. Сятиня. – К., 1998.
60. Історія фармації України [Текст] / Р.В. Богатирьова [та ін.]. – Х. : Прапор : Вид-во УкрФА, 1999. – 799 с.
61. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). – К., 1995.
62. Шеремета О.В. До питання про становище дітей в Україні в перші повоєнні роки (1946–1950 рр.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти [збірник статей / гол. ред. П.Т. Тронько]. – Випуск 3. – К. : Рідний край. – К., 1998. – С. 70.
63. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) – К., 1999. – С.27.
64. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.) / Вронська Т.В. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 83 с. – С.33.
65. Нікілев О. Сільське господарство повоєнної України в контексті аграрної політики держави / О. Нікілев // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 6. – К. : Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 457, його ж Кадрова політика тоталітарної держави в українському селі як прояв інтелектуального геноциду (середина 40-х – перша половина 50-х років XX ст.) / О. Нікілев // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:

Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 7 : спеціальний. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 436, його ж Антропогенне забезпечення організаційно-структурних трансформацій у сільському господарстві першої половини 50-х – середини 80-х років ХХ ст.: шляхи, форми, результати / О. Нікілев // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 8. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 418.

66. Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття / Іван Миронович Романюк. – Вінниця : Книга-Вега, 2005. – 256 с.

67. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В.М. Даниленко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с. (Серія «3 історії повсякденного життя в Україні»).

68. Вербицкая О.М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву. Середина 40-х – начало 60-х годов / О.М. Вербицкая. – М., 1992. – 224 с.

69. Зима В.Ф. Голод в СССР 1946 – 1947 годов: происхождение и последствия / В.Ф. Зима. – Москва, 1996. – 265 с., його ж. «Второе раскулачивание» (Аграрная политика конца 40-х – начала 50-х годов) / В.Ф. Зима // Отечественная история. – 1994. – №3. – С.122, його ж. Голод в России / В.Ф. Зима // Отечественная история. – 1993. – №1. – С.36.

70. Волков И.М. Засуха и голод 1946–1947 / И.М. Волков // История СССР. – 1991. – №4. – С.11, його ж. Деревня СССР в 1945–1953 гг. в новейших исследованиях историков (конец 1980-х – 1990-е годы) / И.М. Волков // Отечественная история. – 2000. – №6.

71. Попов В.П. Хлеб как объект государственной политики в СССР в 1940-е годы // Отечественная история / В.П. Попов. – 2000. – №2. – С. 49 – 66.

72. Зубкова Е.Ю. Мир мнений советского человека. 1945–1948 гг.: по материалам ЦК ВКП(б) / Е.Ю. Зубкова // Отечественная история. – 1998. – №3. – С.26, її ж. Общество и реформы: 1945–1964 / Е.Ю. Зубкова. – М., 1993. – 200 с.

73. Голод и государственная политика (1946–1947) // Отечественные архивы. – 1992. – №6.

74. Демографические процессы в СССР в 40-е гг. (по документам «особой папки» Сталина) // Отечественные архивы. – 1996. – №2. – С.27.

75. Бензин М.А., Димони Т.М Социальный протест колхозного крестьянства (вторая половина 40-х – 60-е гг.) / М.А. Безнин, Т.М Димони // Отечественная история. – 1999. – №3. – С.85.

Статья посвящена обзору историографического наследия по разным аспектам социального положения крестьянства в первые десятилетия после фашистской оккупации. Исследования сгруппированы за хронологическим принципом. Сделанный анализ дал возможность определить пробелы в исследуемой проблематике, сделать акценты на необходимости изменений в подходах к изучению многих из них, указать на важности комплексного подхода к изучению проблем сельского социума.

Ключевые слова: историография, коллективизированное крестьянство, исследование, литература, монография, статья.

The article is dedicated to the survey of the historiographic legacy as for different aspects of peasantry's social state during the first years after the fascist occupation. The results are grouped according to the chronological principle. The analysis gave an opportunity to show the gaps in the problems under investigation, to emphasize upon the necessity to change the approaches as for studying the most of them and to make a stress upon the importance of the complex approach as for studying the problems of the village community.

Key words: historiography, collectivized peasantry, research, literature, monograph, article.

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ТА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

У статті аналізуються процеси зародження та розвитку соціалістичного і соціал-демократичного руху в Україні з другої половини XIX ст. Особлива увага приділяється діяльності українських соціалістів та їх лідерів у період національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. та за часів незалежності України 1991 – 2011 рр., порівняльному аналізу невдач соціалістичних та соціал-демократичних партій на різних етапах української історії.

Ключові слова: соціалістичний, соціал-демократичний, громада, соціалісти, СПУ, марксизм, марксизм-ленінізм, ліві, праві, Соцінтерн, фракція, політичний блок, демократичний соціалізм.

Історія соціалістичного і соціал-демократичного руху в Україні не стала, за невеликим винятком [1,4,8,9,19,20,34,40,41], предметом глибоких історичних досліджень. Станом же цього руху на початок XXI ст. в основному переймаються політики, політологи та вузьке коло науковців, котрі працюють за партійним замовленням [30,32,36]. Між тим проблема соціалістичного та соціал-демократичного руху, як протипага лібералізму, займає все більше місця у громадській свідомості. У зв'язку з цим слід звернути увагу на одну особливість: обидві пов'язані між собою течії фактично досі репрезентує одна партія – Соціалістична, котра еволюціонувала від комуністичної до соціалістичної ідеології з елементами соціал-демократії. Зважаючи на те, що соціалістичні ідеї з національною специфікою зародилися в Україні ще в середині XIX ст., а у визвольних змаганнях 1917-1921 рр. чільне місце посідали партії соціалістичного гатунку, цей феномен потребує окремого розгляду. Тим більше, що, як і в роки національно-визвольної революції, соціалісти сьогодні програють своїм суперникам. Тільки тоді більшовикам, а сьогодні – партіям ліберального характеру. Системно проаналізувати в хронологічному порядку зародження, розвиток, причини невдач соціалістів та соціал-демократів на теренах України і є завданням запропонованої статті.

Соціалістичний рух в Україні зародився й отримав розвиток під впливом західно-європейських ідей та в безпосередньому зв'язку з політичними подіями в Росії. Разом з тим історичною передумовою формування соціалістичних ідей у нашому краї перш за все була боротьба за соціальне і національне визволення, корені якої сягали історії запорозького козацтва та гайдамаччини. У XIX ст. ці особливості були відображені в діяльності Кирило-Мефодіївського братства, на ідеологію якого впливали ідеї християнського соціалізму і творчості Т. Г. Шевченка.

Різноманітність суспільно-політичних течій в Україні з кінця 50-х років XIX ст. об'єднувало селянське питання. На цьому ґрунті починають з'являтися українські громади, навколо яких об'єднується прогресивна інтелігенція. З піднесенням революційно-народницького руху, поширенням соціалістичних ідей багато громадівців вимушені були переглянути ідейну спрямованість своєї

діяльності. Одні з них, незадоволені культурницькою роботою, перейшли до народників, інші в межах старих громад утворили фракції, які отримали назву «молодих громад» [16, с.845].

Після Емського указу 1876 р., котрий увів заборону на українське друковане слово, ідейним центром українського руху стає часопис «Громада» з його фундатором М. Драгомановим. Його широкий європейський світогляд дав можливість надати українському суспільно-політичному руху певної соціалістичної орієнтації.

У 1881 р. у часопису була надрукована програма українських громадівців «Вільна спілка», яка містила всі головні пункти драгоманівських поглядів на соціалізм: вимога рівного права для всіх, свобода слова, друку, зборів, повна самостійність для вільної спілки (федерації) громад в усій Україні. В останньому знайшли свій прояв погляди М. Драгоманова на те, що «... в нас справа соціалізму мусить йти поруч із справою врятування своєї породи, з новим народженням національним» [32, с.12].

Чималий розмах отримав в Україні у 60 – 70-х рр. ХІХ ст. загальноросійський рух, який за своїм характером був цілковито революційно-соціалістичним. Основою його стають ідеї П. Лаврова, М. Бакуніна і П. Ткачова. Особлива увага приділялася селянській общині, в якій бачився носій комуністичних ідеалів.

З 80-х рр. у результаті промислового перевороту швидкими темпами відбувається індустріалізація України як однієї зі складових частин Російської імперії, а відтак і зростання ролі у революційному русі нового класу – пролетаріату, який за своєю суттю є явищем не стільки національним, скільки інтернаціональним.

Під впливом глобальних змін посилюються більш радикальні елементи і в національному русі. В 1893-1894 рр. соціалістично налаштована частина української інтелігенції, серед якої були і члени «молодих громад», об'єдналася в марксистський гурток на чолі з І. Стешенком, куди ввійшли Л. Українка, М. Коцюбинський, М. Кривенюк, П. Тучапський та інші. Одночасно на Київщині постала українська селянська організація «Група сільських робітників соціал-демократів Київської губернії», а трохи пізніше, у 1897 р., – «Київський союз боротьби робітничого класу» [32, с. 14].

Поширення соціалістичних ідей викликало суперечливу реакцію в українському суспільстві. Поряд із захопленням соціалістичними принципами рівності і всесвітнього братерства, свободи від експлуатації серед значної частини української інтелігенції лунали застереження, що науковий соціалізм Маркса та Енгельса являє собою загрозу для українського національного руху тим, що він є явищем позанаціональним, космополітичним, що для нього, за висловом І. Франка, «любво до народу нічого не значить» [8, с.98].

У лютому 1900 р. націонал-радикальна та соціалістично налаштована українська молодь об'єдналася у першу на Наддніпрянщині Революційну українську партію (РУП). Заснували її відомі представники соціалістичної течії українського громадівського руху, члени харківської громади Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич, Б. Камінський та деякі інші. Пізніше на її основі сформувалася ціла низка політичних партій. [14, с. 56].

РУП установила тісні контакти з місцевими комітетами Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), допомагала їй у розповсюдженні газети «Искра». Цим зв'язкам сприяла до деякої міри спільність ідейних установок: обидві проголошували вірність марксистським позиціям. Розходження торкалися лише різних підходів до вирішення національного питання. РСДРП твердо стояла на інтернаціональному принципі об'єднання пролетаріату. Більшість же членів РУП мала з цього приводу іншу точку зору. Так, наприклад, М. Порш доводив, що національна справа не може бути байдужою пролетаріатові. «Національний гніт... – казав він, – в основі є спинення розвитку продукційних сил нації, гальмування її культурного розвитку. ...Пролетаріат мусить подумати над здобуттям собі таких політичних форм, котрі гарантували б йому відсутність національного гніту і широку класову самодіяльність» [5, с. 132].

Непорозуміння всередині партії, розбіжності ідейного та організаційного характеру врешті-решт призвели до розколу РУП. На її основі виникли Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), до складу якої ввійшли такі відомі українські суспільні діячі, як М. Порш, В. Винниченко, С. Петлюра, Л. Юркевич, Д. Донцов, М. Шаповал, та Соціал-демократична «Спілка» на чолі з М. Меленевським, П. Канівцем, В. Мазуренком [15, с.229; 34, с. 45].

Майже паралельно з РУП у Наддніпрянській Україні народилася ще одна партія соціал-демократичного зразка – Українська соціалістична партія (УСП). Фактично вона не мала жодних програмних та ідеологічних розбіжностей з РУП. У своїй програмі соціалісти наголошували на необхідності подолання національного та соціального гніту з боку «чужого деспота» та створення Української республіки.

Що ж стосується Української соціал-демократичної спілки (УСДС), то її провідні теоретики Л. Українка та М. Меленевський бачили місію «Спілки» в очолюванні справді пролетарського про шарку, оскільки ідеологія РУП «не мала в собі пролетарської ідеї» [17, с. 121]. Головним своїм завданням члени організації вважали привести до лав УСДС тих робітників, які ще почували себе українцями. В 1905 році вона приєдналася до РСДРП на правах автономної організації зі своїм статутом [34, с. 59].

У програмних документах Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) наголошувалося, що партія «вважає теоретичну програму німецької соціал-демократії, вироблену в 1891 році на з'їзді в Ерфурті, за найкращий вияв теоретичних поглядів інтернаціональної революційної соціал-демократії» [14, с. 66].

Початок ХХ ст. взагалі відзначався загальним захопленням соціалізмом. Тому усі політичні партії, які виникли на українському ґрунті, орієнтувалися на той чи інший варіант соціалізму. В тій ситуації навіть звернення Української народної партії (УНП) до цієї ідеології було цілком зрозумілим. «УНП, – відзначалося в програмі, – визнає соціалістичний ідеал, як єдиний, котрий може остаточно задовольнити український та інші народи, знищити визиск, безправ'я, сучасний устрій, збудований на насиллі, примусі, нерівності і пануванні» [9, с. 35].

Правда, соціалізм УНП різко відрізнявся від соціалізму російських більшовиків та меншовиків і навіть українських соціал-демократів. По-перше, він не поривав з ідеєю самостійності України, був з нею органічно пов'язаний. По-друге, це був еволюційний соціалізм, який відкидав необхідність соціально-економічного перевороту. Необхідною передумовою глибоких соціально-економічних перетворень у суспільстві, а в кінцевому рахунку і досягнення соціалістичного ідеалу, програма УНП вважала здобуття вільної, непідлеглої, самостійної української держави – республіки українських трудящих [20, с. 89].

Широкого поширення набули соціалістичні ідеї і на західноукраїнських землях, де головна опора соціалістичного руху – промисловий пролетаріат почав формуватися з другої половини ХІХ ст.

Проте зародження справжньої соціалістичної ідеології в українському середовищі відбулося не серед робітників, а серед студентської молоді. Більшість учених пояснюють це явище відсутністю належної соціальної структури українського народу в Австро-Угорщині та загальною неграмотністю і забитістю місцевого робітництва.

Формування перших соціал-демократичних гуртків проходило під безпосереднім ідейним та інтелектуальним впливом вихідця із Східної України Михайла Драгоманова. Під його впливом до керівництва віденським студентським товариством «Січ» прийшов соціаліст О. Терлецький, а львівську «Академічну громаду» очолили І. Франко та М. Павлик [19, с.70]. Саме останнім двом діячам судилося відіграти ключову роль у формуванні перших загальних рис західно-української соціал-демократії, вони перші почали активну та послідовну роботу серед українського робітництва краю, а також розгорнули боротьбу за створення чітких партійних структур на місцях.

У 1880 р. Іван Франко разом з польськими соціалістами Червенським та Інлендером склав першу програму «Галицьких соціалістів», що мала стати базою для формування в коронному краї Галичини інтернаціональної польської, української та єврейської робітничої партії [41, с. 201]. Програма була синтезом марксизму та лассальянства, в ній йшлося про необхідність використати всі мирні способи переходу від капіталізму до соціалізму, відкидався революційний метод боротьби, водночас наголошувалося на необхідності докорінної зміни суспільного ладу в епоху соціалізму, скасування державних інституцій і перехід до так званої «вільної федерації» країв, общин, громад тощо [8, с. 38-39].

У 1890 році соціалістичний рух в Австро-Угорській імперії отримав деяке полегшення з точки зору переслідування його офіційною владою. Польські соціалісти створили Соціал-демократичну партію Галичини, а українці, на протиположність їм – Русько-українську радикальну партію (РУРП) на чолі з Франком та Павликом [3, с. 79]. До новоутвореної партії увійшло багато прогресивно мислячих українських діячів різної ідеологічної орієнтації, що в майбутньому помітно відбилися на програмі та ідейній монолітності партії.

У вересні 1896 року у Львові відбувся з'їзд українських робітничих товариств, на яких було вирішено створити окрему українську соціал-демократичну партію. Відозву про створення окремої партії підписали Франко, Павлик, Левицький, Гнаткевич, а також десятки українських робітників [19, с. 23].

На жаль, історія УСДП була недовгою, організація не змогла уладнати конфлікту поколінь. У березні 1897 року її ряди покинули старші радикали на чолі з Франком, Павликом та Левицьким, а невдовзі через брак коштів та передплатників перестала виходити й партійна преса [19, с. 67].

17 вересня 1899 року у Львові відбулася установча конференція нової УСДП. Її організатори визнали за основу своєї програми програмну діяльність австрійської соціал-демократії, викладену в Гайнфельдській програмі. Вони також поставили весті боротьбу з іншими, не соціалістичними українськими партіями та австрійським урядом [19, с. 75].

У 1901 році на восьмому з'їзді Австрійської соціал-демократичної партії, в якому взяли участь п'ятеро делегатів від УСДП, було сформовано нові ідеологічні позиції, беззаперечно прийняті українськими соціал-демократами: досягнення кінцевої мети партії – побудови соціалізму – лише правовими методами без застосування недозволеного законом насильства. Відхід української соціал-демократії від радикального марксизму був складовою загального, масштабного процесу оформлення своєрідної поміркованої течії західноєвропейського соціалізму, відомого вченим під назвою австромарксизм [19, с. 97].

Значного піднесення набуває соціалістичний рух у часи національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр.

Українська соціал-демократична робітничая партія (УСДРП) поновила свою активну діяльність на відновлюючому з'їзді 17-18 квітня 1917 р. [23, с.18] Програмні завдання партії втілювалися через Центральну Раду та Генеральний Секретаріат, який очолював Володимир Винниченко. Правда, після проголошення незалежності Української Народної Республіки четвертим універсалом Центральної Ради соціал-демократи змушені були майже повністю передати владу популярнішим серед революційно налаштованих мас есерам, зберігши за собою лише двох представників в уряді – Д. Антоновича та М. Ткаченка [11, с. 91].

З відновленням Української народної республіки представники партії тричі очолювали уряди УНР – В. Чехівський, Б. Мартос, І. Мазепа, а також брали участь в інших урядах [23, с. 23], котрі, на жаль, мінялися мало не щомісяця.

На IV з'їзді УСДРП (12 – 14 січня 1919 р.) розгорнулися гострі дискусії навколо питання примирення з Радянською Росією чи продовження війни. Результатом дискусій став розкол партії на дві фракції: праву – «офіційну соціал-демократію» (зайняли безкомпромісну антибільшовицьку позицію) та ліву – «незалежну соціал-демократію» (виступали за перехід УНР на радянську форму народовладдя і проголошення України радянською республікою) [37, с. 11].

Ліві, «незалежні» соціал-демократи утворили в січні 1920 р. Українську комуністичну партію (УКП), яка стояла на позиціях незалежності Радянської України. Згодом вона змушена була влитися до складу КП(б)У, а всіх незгодних репресували.

На початку 20-х рр. провідні члени УСДРП в еміграції І. Мазепа, П. Феденко, О. Козловський, О. Бочковський, Б. Матюшенко, В. Старосольський, Й. Безпалко заснували у Празі «Закордонну делегацію УСДРП», яка входила до Соціалістичного інтернаціоналу, перших урядів УНР в екзилі, а після Другої світової війни, у 1950 р., об'єдналася з іншими українськими партіями в одну Українську соціалістичну партію.

Можна констатувати, що українська соціал-демократія в російській Україні зіткнулася з такими явищами, як незавершеність у структуризації суспільства, несформованість українського пролетаріату, ідейна невизначеність інтелігенції, з чим Україна вступила в період революції та боротьби за свою державність. Ці та інші причини призвели до втрати реального шансу очолити державотворчі процеси в країні і закріпитися при владі.

У не менш складних, ніж у Східній Україні, умовах, опинилися в період революційних подій прихильники соціалістичних ідей на західноукраїнських землях.

Після проголошення у листопаді 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) керівники Української соціал-демократичної партії (УСДП) були обрані до Національної ради. В першому уряді ЗУНР УСДП мала свого представника А. Чернецького – державного секретаря праці й суспільної опіки, але у грудні 1918 року вийшла з коаліції і перейшла до опозиції [19, с. 159]. У 1919-20 роках УСДП входила до складу уряду УНР (В. Темницький, Й. Безпалко, В. Старосольський) [33, с. 23]. З 1921 року під враженням програної війни за незалежність УСДП перейшла на радянську платформу.

Незважаючи на те, що партія була членом Соціалістичного інтернаціоналу, її вплив на життя західноукраїнських земель під владою Польщі був незначним, вона не мала своїх представників у Сеймі, а першість на лівому спектрі політичного життя віддала КПЗУ.

З огляду на встановлення та панування у Радянському Союзі однопартійної комуністичної системи говорити про будь-які соціалістичні рухи в 20 – 80-х рр. ХХ ст. не доводиться. Їх відродження розпочинається із заборони діяльності Компартії України після спроби державного перевороту в СРСР та проголошення Акта незалежності України.

Установчий з'їзд нової партії відбувся 26 жовтня 1991 р. в Києві, прийняв декларацію про створення Соціалістичної партії України, програмну заяву, статут СПУ, низку документів з поточних питань. Делегати, що представляли у переважній більшості колишніх партійних функціонерів, головою політради СПУ обрали Олександра Мороза, заступником – Володимира Кізіму [39, с. 129].

Акценти у промові лідера соціалістів на з'їзді свідчать, що на початку своєї історії СПУ фактично стояла на позиціях марксизму-ленінізму та, як і комуністи, шанувала В. Леніна. Про соціал-демократію, як видається, сказано з метою запуснути пробний камінь. Враховуючи реальні світоглядні позиції переважної більшості комуністів того часу, з яких склався кістяк нової партії (90%) [39, с. 13, 16], на інше розраховувати не доводилося.

Хоча О. Мороз виступив проти того, щоб СПУ визнавала себе спадкоємицею Компартії, з'їзд прийняв заяву «Про антиконституційність заборони Компартії України». Варто зазначити, що зацікавленість комуністів у швидкій організації СПУ сприяла версії, нібито утворення Соцпартії було тактичним кроком, аби допомогти відновленню КПУ. Пізніше лідер українських комуністів П. Симоненко наголосив на тому, що «СПУ – це похідна від КПУ». «У Києві ще ніхто й не думав про СПУ, а ми вже започаткували рух, що комуністи переходять під іншу назву, якраз соціалістичну партію, ведуть боротьбу за відродження КПУ і повертаються в компартію», – сказав він [30, с. 98].

Протягом 1991–1992 рр. завершився процес створення обласних партійних організацій. Завершальним етапом у створенні СПУ став II з'їзд партії, який відбувся 28–29 листопада 1992 р.

У прийнятій програмі вперше у документах пострадянського періоду було проаналізовано причини розвалу СРСР, дано оцінку стану українського суспільства на початку 90-х рр. і обґрунтовано його подальший рух – через народно-демократичну систему до соціалістичного суспільства. «Соцпартія, – утверджувала програма, – є спадкоємицею кращих традицій ленінської партії комуністів» [24, с. 122].

На III з'їзді СПУ, який відбувся 18–19 грудня 1993 р., партія заявила про перехід в опозицію до існуючої виконавчої влади [39, с. 165]. Таке рішення було прийнято у відповідь на політику, яку проводили Президент Л. Кравчук і прем'єр-міністр Л. Кучма і яка вела країну до самоізоляції, підриву економіки, нав'язувала болочу для більшості населення політику «шокової» терапії.

Оскільки наступного року в Україні мали відбутися позачергові парламентські та президентські вибори, з'їзд затвердив передвиборчу платформу СПУ. Серед іншого, в ній містилося застереження щодо лібералізації і приватизації. СПУ пропонувала політику не відчуження трудящих від влади і власності, а створення необхідних умов для поєднання праці, власності та управління суспільством [39, с. 156].

До Верховної Ради II (XIII) скликання було обрано 14 членів СПУ: В. Бріта, Й. Вінського, Л. Камінського, С. Кіяшка, М. Лавриненка, В. Марченка, О. Мороза, В. Мухіна, С. Ніколаєнка, М. Степанова, В. Черепкова, І. Чиж, О. Чупахіна, В. Шибка. Пізніше було дообрано Н. Вітренко [32, с. 34].

Делегати IV позачергового з'їзду СПУ (16 квітня 1994 р.) підсумки виборів до Верховної Ради оцінили критично. У резолюції з цього приводу зазначалося, що СПУ виявилася недостатньо підготовленою до виборів і не домоглася тих результатів, на які могла реально розраховувати. Однією з причин, як зазначалося, був низький рівень організаційної роботи партії [39, с. 171].

На передвиборчому потенціалі СПУ негативно позначилася реєстрація 5 жовтня 1993 р. Комуністичної партії України, що спричинило перехід багатьох членів СПУ до КПУ. Разом з тим ця подія сприяла ідеологічному розмежуванню комуністів і соціалістів, прискоренню еволюції останніх у бік європейської соціал-демократії.

З'їзд також прийняв рішення про участь партії у дострокових президентських виборах і висунення кандидатом у Президенти України голови Політради СПУ О. Мороза [39, с. 178].

18 травня 1994 р. О. Мороза було обрано Головою Верховної Ради України. Це був результат тимчасового компромісу між представниками лівих сил (КПУ, СПУ і СелПУ), які не представляли більшості у Верховній Раді, і депутатами, котрі не входили до жодних партій. У той момент вони не могли запропонувати альтернативної кандидатури [32, с. 42].

«Що ж отримала Верховна Рада, поставивши себе під оруду О. Мороза, – писав пізніше помічник президента Л. Кучми Володимир Литвин. – Насамперед, шанс на розумні компроміси... в кращому розумінні бонапартиста, котрий у змозі стати точкою рівноваги політичних сил та приглушити накал пристрастей між ними... Рішучість іти саме у цьому напрямку – до згоди через діалог – новий Голова Верховної Ради заманіфестував однозначно, як і свою принципову позицію: незалежність України та побудова української держави» [30, с. 126].

Президентські вибори закінчилися перемогою Леоніда Кучми. Олександр Мороз посів третє місце. Його підтримали 3,5 млн. виборців.

У нових політичних умовах від СПУ вимагалось сформулювати й уточнити низку принципових питань як теоретичного, так і практичного характеру, від вирішення яких залежала ефективність її діяльності. Цим проблемам і був присвячений V з'їзд Соцпартії, який відбувся 29-30 жовтня 1994 р. [24, с. 188]

Як можна судити зі змісту теоретичної частини звітної доповіді, на середину 90-х рр. СПУ вже майже зреклася комуністичної ідеології, але ще не прийшла до ідеології соціал-демократичної. «Одні ставлять знак тотожності між соціалістами

і комуністами. Інші вважають, що СПУ – це партія соціал-демократії, – говорив доповідач Кіяшко. – Обидва ці підходи у корені неправильні. ...ми не утопісти, а реалісти. Ми бачимо шлях до соціалізму через народно-демократичну республіку, а отже, визнаємо багатоманіття форм власності... Ми... за поступальний, більшою мірою еволюційний розвиток і реформування суспільних відносин. З іншого боку, ми не партія угодовців, і в цьому СПУ не можна змішувати з соціал-демократами. Ми за пріоритет суспільних, колективних форм власності і державну владу трудящих» [24, с. 202-203].

Варто зазначити, що через 12 років після парламентських виборів 2006 року соціалісти все ж таки не встояли перед угодовською політикою свого лідера, котрий пішов на союз з олігархічною політичною силою, що коштувало партії не лише втрати довіри виборців, але й перекирило шлях до Соцінтерну.

У практичній площині для реалізації своїх парламентських можливостей соціалісти розробили документ під назвою «Основні положення і напрями становлення економіки України у кризовий період», який було винесено на розгляд Верховної Ради України як програму уряду. Пропозицію соціалістів підтримав парламент [32, с. 46].

Однак Верховна Рада, в т. ч. фракція СПУ, підтримали і положення доповіді президента Л. Кучми «На шляху радикальних економічних реформ», сподіваючись знайти розумний компроміс між двома документами. Проте виконавча влада не захотіла йти на співпрацю. І тоді у квітні наступного 1995 р. СПУ заявила про свою опозиційність до неї, заявивши, що така політика веде до повного знищення державної незалежності України.

Послідовна і цілеспрямована боротьба парламентської фракції соціалістів за інтереси людей найманої праці сприяла підвищенню її авторитету в парламенті та суспільстві. На початок 1995 р. її кількість за рахунок входження представників інших партій і позапартійних зросла до 29 депутатів. Серед них було три доктори і шість кандидатів наук. Усім відомою стала неупереджена оцінка діяльності фракції одним із журналістів з нелітими поглядами: «Що мені подобається в депутатах-соціалістах? Подобається те, що серед них немає дурнів» [24, с. 210].

Діяльність СПУ з демократизації суспільного життя викликала неоднозначну реакцію серед деяких членів Політради, особливо Н. Вітренко і В. Марченко, які стояли на лівацьких позиціях. Вони критикували діяльність О. Мороза на посаді Голови Верховної Ради і вимагали його самовідставки, що відповідало планам Адміністрації Президента. Марченко і Вітренко вийшли з фракції, а потім були виключені з партії і разом зі своїми однодумцями створили Прогресивну соціалістичну партію України (ПСПУ) [30, с. 156-157].

Друга половина 1996 р. була багата на події, які свідчили про початок нового етапу в розвитку СПУ як самостійної політичної сили. Важливою складовою цього процесу став перший етап VI з'їзду СПУ (21–22 грудня 1996 р.). Делегати підтвердили курс на професіоналізацію партійної роботи, прийняли програмну заяву «Україні – працю, соціальну справедливість, безпеку, демократичну державу, соціалізм!» [30, с. 166-168].

Спроби консолідації демократичних сил суспільства, переосмислення низки теоретичних положень, а також нова оцінка історії України (вперше дана О. Морозом на урочистому засіданні з нагоди 80-річчя жовтневої соціалістичної революції) свідчили, що в Соцпартії створилися умови для трансформації її на політичну організацію лівоцентристського типу.

На парламентських виборах 1998 р. блок СПУ–СелПУ здобув третє місце після КПУ та Руху і отримав 35 місць у Верховній Раді, утворив фракцію Соціалістичної і Селянської партій України «Лівий центр». Головою Верховної Ради обрано Олександра Ткаченка, члена блоку СПУ–СелПУ [32, с. 49], котрий на своїй посаді не тільки не зміг утримати ситуацію в парламенті, уберегти його від розколу, а й безпосередньо сприяв виходу частини членів СелПУ з фракції «Лівий центр».

13 червня 1998 р. відбувся третій, заключний, етап VI з'їзду СПУ. За нової політичної ситуації сформульовані загальні проблеми для СПУ і розглянуті шляхи їх вирішення, а саме: «Необхідність реалізації передвиборних положень, декларованих

нами, стикається сьогодні з реальною неможливістю робити це тільки тими силами, які ми провели до парламенту, навіть якщо врахувати всіх лівих депутатів». Як вихід, з'їзд визнав необхідність формування широкої коаліції прогресивних демократичних і патріотичних сил для збереження національного надбання та суверенітету України [30, с. 169].

З'їзд прийняв документ під назвою «Засади внутрішньої і зовнішньої політики України» як проект закону для розгляду Верховною Радою, що містив реальну альтернативу курсу існуючої виконавчої влади. Восени 1998 р. документ з ініціативи фракції «Лівий центр» було розглянуто в парламенті, однак він не набрав більшості під час голосування [30, с. 170-174].

Напередодні виборів президента України у 1999 р. перед лівими силами знову постало об'єктивне завдання – об'єднання своїх зусиль. Проте категорична позиція ЦК КПУ – претендент на кандидата від ймовірного блоку в своїй програмі має керуватися основоположними принципами марксизму-ленінізму про класову боротьбу і неможливістю використання для України будь-якої моделі західної демократії – зробили перспективу об'єднання примарною.

Тому соціалісти зініціювали створення народно-патріотичного об'єднання «Правда – проти сили», до якого увійшли СДПУ (голова Ю. Буздуган), кілька профспілкових об'єднань і СКМ (голова В. Місюра), і пішли на вибори під гаслом «Тільки О. Мороз може перемогти Л. Кучму».

І досі спірним залишається питання участі О. Мороза у так званій «канівській четвірці». Одні дослідники вважають це помилкою О. Мороза та його команди, інші схильні велику частину провини за її розвал перекласти на О. Ткаченка і Є. Марчука. Позитивним було те, що учасникам «четвірки», і насамперед О. Морозу, вдалося прорвати інформаційну блокаду. Зменшилася ймовірність прогнозованого блокування О. Ткаченка з Л. Кучмою. Негативним було те, що О. Мороз не врахував міри впливу існуючої в Україні системи виконавчої влади на всіх відомих політиків країни, у тому числі й на партнерів по «четвірці».

Після президентських виборів у партії створилася кризова ситуація, яка через виникнення у ній Соціалістичної платформи загрожувала призвести до розколу СПУ. Ініціаторами її виступили І. Чиж і В. Арестов, а також деякі інші члени політради. Характерно, що кожен з них висував свої претензії. Спільним було одне: не виправдалися надії платформістів на перемогу кандидата від СПУ на президентських виборах. Врешті-решт, 19 лютого 2000 р. організаторів платформи виключено з партії [30, с. 187].

Підсумки виборів, внаслідок яких партія влади і кланово-олігархічні угруповання зміцнилися, а також стан справ у самій СПУ настійно вимагали переосмислення її тактики і стратегії, деяких програмних положень. Тому після майже піврічного обговорення на VIII з'їзді партії 20 травня 2000 р. було прийнято програму СПУ в новій редакції.

Головною програмною метою проголошено демократичний соціалізм, основоположні соціальні цінності якого викладені у програмі-максимум.

Нову редакцію програми суттєво доповнено теоретичними висновками, в яких на основі критичного переусвідомлення досвіду будівництва соціалізму в СРСР зводилася соціальна база СПУ, а також відзначено основні критерії СПУ – лівоцентристської партії, яка прагне налагодити тісні контакти з політичними силами лівої, лівоцентристської і центристської орієнтації, Соцінтерном [30, с. 188-193].

Важливою політичною перемогою СПУ в той період було те, що зусиллями її фракції у Верховній Раді зірвалася спроба провести через парламент результати сфальсифікованого владою референдуму від 16 квітня 2000 р. Інший важливий політико-пропагандистський крок – виступ О. Мороза на сесії Верховної Ради із звинуваченням Л. Кучми та його близького оточення у зникненні відомого опозиційного журналіста Г. Гонгадзе, що потягло за собою так званий «касетний скандал» і масові протести під гаслом «За Україну без Кучми!»

Важливим етапом в біографії Соцпартії став Х з'їзд, який відбувся у червні 2002 р.

і поставив серед головних завдань реалізацію конституційної реформи, ідеї переходу до парламентсько-президентського правління, запровадження пропорційної виборчої системи на виборах до Верховної Ради та в органи місцевого самоврядування (крім сільських і селищних рад).

На 2004 рік обставини склалися так, що соціалісти, користуючись широкою підтримкою серед усіх верств населення як лівої, так і правої орієнтації, мали досить серйозні шанси на перемогу і реалізацію в Україні програми глибоких соціально-економічних перетворень у руслі європейських соціалістичних цінностей.

4 липня 2004 р. XI з'їзд СПУ підтвердив прогнози більшості політологів, що соціалісти підуть на президентські вибори зі своїм кандидатом. Ним став О. Мороз.

Після першого туру президентських виборів 31 жовтня 2004 р. політвиконком СПУ заявив про підтримку у другому турі В. Ющенко за умови, якщо він візьме на себе зобов'язання прийняти ключові положення програми кандидата від СПУ. Такі зобов'язання були взяті і зафіксовані в «Політичній Угоді єднання демократичних сил», підписаній В. Ющенком та О. Морозом 6 листопада 2004 р. [32, с. 51]

У ході самої виборчої кампанії, а також під час подій, які відбувалися до та після виборів Президента України, СПУ вдалося вирішити три основні завдання.

Перше. Відсторонено від влади Президента України Л. Кучму та його команду. Друге. Забезпечено внесення змін до Конституції України, які перетворюють її в парламентсько-президентську республіку, відкривають можливості для наступного реформування місцевого самоврядування, демократизації політичної системи. Третє. СПУ вперше за історію свого існування направила своїх представників у державні та місцеві органи виконавчої влади, отримала реальні важелі політичного та кадрового впливу на реалізацію соціально-економічної політики держави (Міністерство внутрішніх справ – Юрій Луценко, Міністерство науки та освіти – Станіслав Ніколаєнко, Міністерство аграрної політики – Олександр Баранівський, Фонд держмайна – Валентина Семенюк, Полтавська та Одеська обласні державні адміністрації – Степан Бульба та Василь Цушко). Немало соціалістів зайняли відповідальні посади на обласному та районних рівнях. Зокрема, на Чернігівщині це – заступник голови облдержадміністрації з гуманітарних питань Володимир Тандура, голови Варвинської та Ніжинської райдержадміністрацій Олександр Давиденко і Володимир Другаков, директор обласного Центру зайнятості Лідія Падалка та інші [32, с. 50-51].

На засіданні Політради СПУ 9 квітня 2005 р. О. Мороз заявив, що Соцпартія в перспективі може зайняти місце, яке у Великій Британії займають лейбористи, у Німеччині – соціал-демократи, стати рушійною силою для побудови української моделі соціалізму на зразок шведської. Наскільки такі прогнози виправдані, мали показати парламентські вибори та вибори до місцевих органів влади у 2006 р., участь у яких уперше за свою історію СПУ братиме як партія влади.

Станом на 1 січня 2006 р., чисельність СПУ досягла понад 250 тис. осіб [32, с. 57]. Серед тих, хто вступив до партії останнім часом, було багато керівників підприємств та установ, депутатів усіх рівнів, представників малого та середнього бізнесу, інтелігенції, молодих людей. Саме з таким потенціалом партія пішла самостійно на березневі вибори 2006 р. і збільшила своє представництво порівняно з попередніми виборами як у парламенті, так і в місцевих радах.

Завданням цієї статті не є аналіз причин кількомісячної «коаліціади», в результаті якої замість демократичної коаліції у складі «Нашої України», БЮТ і СПУ сформована антикризова коаліція у складі Партії регіонів, КПУ та СПУ. Такий результат у загальновідомій літературі розцінюється як результат зради О. Мороза. З нашої точки зору, провал переговорів щодо створення «помаранчевої» коаліції має значно глибші причини. Назвемо окремі з них. По-перше, вибори до Верховної Ради виграли партії, що представляють в основному крупну і середню буржуазію, тому, в принципі, ідеологічним союзником соціалістів не могла бути жодна з них. По-друге, паралельно з переговорами про створення коаліції демократичних сил у форматі «Наша Україна», БЮТ та СПУ інтенсивно велися переговори між «Нашою Україною» та Партією регіонів. Це логічно, виходячи з факту непримиримості БЮТ і НУ,

між якими тривала нещадна боротьба за електоральний вплив і лідерство. По-третє, створення антикризової коаліції – не причина, а наслідок незграбних дій Президента та уряду. В тих умовах О. Мороз просто виявився досвідченішим політиком, ніж В. Ющенко, і виграв у нього тактично один бій.

Проте стратегічно, з точки зору авторитету і впливу серед українських виборців, програв як О. Мороз зокрема, так і Соцпартія у цілому. Це підтвердили вже наступні дочасні парламентські вибори 2007 року, результати голосування за лідера соціалістів на президентських виборах 2010 року, нинішній стан СПУ. Навіть маючи у своєму розпорядженні розроблену під керівництвом колишнього міністра освіти і науки Станіслава Ніколаєнка переконливу програму «Справедлива України» [38], Соцпартія залишається у перманентному стані внутрішніх розбірок та ізоляції від суспільства.

Таким чином, соціалісти і соціал-демократи не змогли утримати владу в період визвольних змагань 1917-1921 рр., проявили недалекоглядність і програли в довірі виборців більшовикам з їхніми привабливішими на той час соціальними гаслами. Тому й робить висновок Володимир Винниченко у своїй знаменитій праці «Відродження нації»: «...чим «лівіший» буде соціально-політичний режим на Україні, тим більше він буде сприятливий для національного відродження нашого народу. Що повніше буде соціальне визволення, то необхідно тягтиму з собою й повне національне визволення» [6, ч. III, с. 499].

Можна погоджуватися чи не погоджуватися з точкою зору одного з лідерів української соціал-демократії початку ХХ ст. Але певні паралелі з нинішньою українською дійсністю напрошуються. Найперше, що варто відмітити – відсутність єдності серед лівих і лівоцентристських партій, певна схильність до угодовства. Цей синдром був характерним для соціалістів, що керували Українською Народною Республікою. Він же присутній у діях керівників нинішніх українських лівих і лівоцентристських партій, у першу чергу Соцпартії, котра свідомо вийшла з переговорного об'єднавчого процесу по створенню Української демократичної лівиці через владні амбіції О. Мороза. В результаті СДПУ і СДПУ(о), ряд інших менш відомих партій залишилися самі по собі. Колишні соціалісти, що згуртувалися навколо Станіслава Ніколаєнка та Івана Чижя у партії «Справедливість», інтегрувавши до себе партію «Народна влада», Українську селянську демократичну партію, Партію захисту селян та Всеукраїнське патріотичне об'єднання, створили нову партію – «Українські ліві та селяни». Соцпартія, поглинувши ряд маловідомих партій лівої орієнтації, але залишившись із попереднім лідером, фактично не змінила свого становища в суспільстві.

Напрошується загальний висновок: єдина партія в Україні, що пройшла еволюційний шлях від комуністичної до соціалістичної ідеології в європейському контексті і могла претендувати на роль серйозного суперника партіям ліберального гатунку, – Соціалістична партія України. Всі інші лівоцентристські за означенням партії або ж лише декларували свої соціалістичні чи соціал-демократичні погляди, або ж залишалися ідеологічно невизначеними, або ж не виходили за рамки клубно-гурткової роботи. В цілому ж перед парламентськими виборами 2012 року соціалістична і соціал-демократична ніша в політичному просторі України залишалася неосвоєною.

1. Адамович С. В. Еволюція ідейно-теоретичних поглядів наддніпрянської соціал-демократії в Австро-Угорщині (1908 – 1914) // Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Українська соціал-демократія в часі та просторі: постаті, ідеї, дії» (Львів, 12 червня 2004) // Наше гасло. – 2004. – №3. – С. 69 – 74

2. Бачинський Ю. Україна irredenta. – К.: Основні цінності, 2003. – 176 с. (Сер. «Спадщина». – Кн. 19)

3. Бегей І. Соціально-демократичний наголос у першій програмі Русько-української радикальної партії // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Соціал-демократія і соціальна політика: європейський досвід і українські перспективи» (Київ, 22-23 листопада 2003 р.) // Наше гасло. – 2004. – №1-3. – С. 78-82.

4. Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. – К.: Основні цінності, 2001. – 256 с. (Сер. «Спадщина». – Кн. 12).

5. Борисенко В. До питання про революційну українську партію // Наук. праці з питань політ. історії. – К.: Либідь, 1991. – Вип. 169. – С. 129-138
6. Винниченко В. Відродження нації – Ч. I-III. – Київ – Відень, 1920.
7. Винниченко Володимир. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991.
8. Возняк С. М. У пошуках суспільного ідеалу (І. Франко і соціалізм). – Івано-Франківськ, 2007.
9. Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. – Харків: Майдан, 1996. – 190 с.
10. Головченко В. Нескорена Україна (з історії визвольної боротьби 1905-1907 рр.) // 36. Харківського істор.-філолог. т-ва. – Харків: Око, 1995. – Т. 4
11. Гончарук М. А. Соціал-демократи в українських урядах 1917-1920 рр. Перебування Директорії УНР на Рівненщині // Наше гасло. – 2004. – №3(4). – С. 89-95
12. Гошовська В. А. Історичні паралелі: ризики та виклики соціал-демократії // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Соціал-демократія і соціальна політика: європейський досвід і українські перспективи» (Київ, 22-23 листопада 2003 р.) // Наше гасло. – 2004. – №1-3. – С. 40-42.
13. Грушевський Михайло Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.
14. Дорошенко В. Революційна українська партія (РУП). 1900-1905 рр.: Нарис з історії української соціал-демократичної партії. – Львів, К.: Видання ЦК УСДРП, 1921.
15. Дорошенко В. РУП і УСДРП // Календар «Вперед». – Львів, 1920. – С. 225-236.
16. Дорошенко Д. Украинская социал-демократия // Украинский вестник. – 1906. – №12. – С. 843-851.
17. Диба А. Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів. – К.: Основні цінності. – 173 с. (Сер. «Спадщина». – Кн. 22).
18. Жерноклеєв О., Райківський І. Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні портрети. – К.: Основні цінності, 2004. – 283 с. (Сер. «Спадщина». – Кн. 26).
19. Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: Нарис історії (1899 – 1918). – 2-е вид., доп. – К.: Основні цінності, 2000. – 168 с. (Сер. «Спадщина». – Кн. 6).
20. Колесник В. Ф., Рафальський О. О., Тимошенко О. П. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. – К.: Стилос, 1998. – 226 с.
21. Коропатник М. Соціалістична трилогія. – Чернігів, 2004.
22. Коропатник М. Збудуємо Європу в Україні. Відверто про позицію соціалістів. – Чернігів, 2005
23. Лозицький В. С. Роль УСДРП та Володимира Винниченка у роботі Центральної Ради і уряду УНР. – Матеріали доповідей на всеукраїнській науковій конференції «Володимир Винниченко й українська соціал-демократія» (Кіровоград, 16 листопада 2002 р.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Філософія. Політологія. – 2003. – №43. – С. 16-25.
24. Матеріали I-V з'їздів Соціалістичної партії України. – Том перший. 1991 – 1994. – К., 1997.
25. Мороз Олександр. Пострадянські країни на історичному роздоріжжі: ліберальний чи соціальний шлях розвитку // Міжнародна науково-теоретична конференція «Перспективи демократичного соціалізму в контексті загальноєвропейських та світових тенденцій». – 17 жовтня 2008 р. – К., 2008.
26. Мороз О. Тема для роздумів. – К.: «Злагода». – 1995. – 238 с.
27. Мороз О. Хроніка одного злочину. Версії і факти. – К., 2001.
28. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993.
29. Новий курс України. – К., 1998.
30. Партія демократичного соціалізму. – К., 2006.
31. Петлюра Симон Народе український. – Харків: Лівий берег, 1992.
32. Пилипчук О., Коропатник М. Історія соціалістичних ідей в Україні. – Чернігів, 2006.
33. Райківський І. Галицька соціал-демократія в Українській революції 1917-1920 років // Галичина. – 1998. – №1 (2).

34. Риш А. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спілки». – Харьков, 1926.
35. Саква Александр. Ты рядом, даль... // 2000. – 2005, 13 мая.
36. Саква Олександр Нарком. Політичний портрет Йосипа Вінського. – Миколаїв, 2010.
37. Солдатенко В. Ф. Володимир Винниченко – лідер УСДРП, лідер національно-державного відродження // Матеріали доповідей на всеукраїнській науковій конференції «Володимир Винниченко й українська соціал-демократія» (Кіровоград, 16 листопада 2002 р.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Філософія. Політологія. – 2003. – №43. – С. 5-16.
38. Справедлива Україна. – К., 2008
39. Установчий з'їзд Соціалістичної партії України. – К., 2007.
40. Хейман С. Кістяківський. Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату: Пер. з англ. – К.: Основні цінності, 2000. – 304 с. – (Сер. «Спадщина». – Кн. 9).
41. Химка Дж.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860-1890). – К.: Основні цінності, 2002. – 328 с. – (Сер. «Спадщина». – Кн. 16).
42. Газета «Товариш», 1992 – 2011 рр.

В статтє анализируются процессы зарождения и развития социалистического и социал-демократического движения в Украине со второй половины XIX века. Особое внимание уделяется деятельности украинских социалистов в период национально-освободительной борьбы 1917 – 1921 гг. и во время независимости Украины 1991 – 2011 гг., сравнительному анализу неудач социалистических и социал-демократических партий на разных этапах украинской истории.

Ключевые слова: социалистический, социал-демократический, громада, социалисты, СПУ, марксизм, марксизм-ленинизм, левые, правые, Социнтерн, фракция, политический блок, демократический социализм.

Analyzed in the article are the processes of the origin and development of socialist and social-democratic movement in Ukraine beginning with the second half of the XIX century. Special attention is paid to the activities of Ukrainian socialists during the national liberation struggle in 1917-1921 and during Ukraine's independence in 1991-2011. Special attention is also paid to the comparative analysis of failures of socialist and social-democratic parties in different periods of Ukrainian history.

Key words: socialist, social-democratic, society, socialist, SPU, Marxism, Marxism-Leninism, the left and right wing politicians, Socintern, fraction, political block, democratic socialism.

Олександр Рахно

ДО БІОГРАФІЇ Ю. О. РУСОВА

У нововиявленій автобіографії відомого громадського діяча й ученого Ю. О. Русова (1895–1961) відображено основні етапи його наукового становлення.

Ключові слова: Юрій Русов, зоологія, іхтіологія, біологічна станція.

Молодший син діячів українського національного відродження другої половини XIX – початку XX ст. подружжя Олександра (1847–1915) та Софії Русових (1856–1940), брат засновника Револуційної української партії Михайла Русова (1876–1909), Юрій Олександрович Русов (1895–1961) залишив помітний слід у науковому та громадському житті України, ряду європейських країн та Канади. Втім, його життєвий шлях, громадська та наукова діяльність ще не знайшли належного висвітлення у науковій літературі. У даній публікації подається його автобіографія, яка дозволяє дещо уточнити його життєпис.

Юрій Русов народився 8 січня 1895 р. у Харкові¹, у складний час перебування батьків під слідством, пов'язаним з діяльністю Братства тарасівців. Його мати перебувала під арештом у в'язниці, заміненім незадовго до пологів на домашній арешт. Його хрещеними батьками були донька відомого харківського земця О. Є. Гордієнко та член української Громади, тюремний лікар Ф. В. Піснячевський².

Початкову освіту Ю. О. Русов здобув удома, а потім, оскільки родина мешкала у Петербурзі, у 1908–1909 навчальному році навчався у 4 класі престижної Петербурзької приватної гімназії Карла Мая. У зв'язку з переїздом батька до Києва, де О. О. Русов з вересня 1908 р. став викладати статистику у щойно створеному Київському комерційному інституті, Юрій разом з матір'ю після закінчення навчального року перебрався також до Києва. Його було зараховано до 5-го класу приватної гімназії В. П. Науменка, яку Ю. О. Русов закінчив у 1913 р.

8 червня 1912 р. 65-річний О. О. Русов, подаючи канцелярії Київського комерційного інституту свій «послужной список», повідомив таку інформацію про сімейний стан: «Женат, имеет сына 17 лет (родился 8 января 1895 года), замужнюю дочь, живущую в Москве и родившуюся 19 февраля 1880 года, и внучку – 6-летнюю дочь умершего сына; при нем живут первый и последняя. Все вероисповедания православного. Женат на дворянке Черниговской губернии Софье Федоровне, урожденной Линдфорс»³.

У 1913 р. Ю. О. Русов вступив на природничо-математичний факультет Київського університету Св. Володимира. Під час Першої світової війни у зв'язку з німецько-австрійським наступом 1915 р. у Києві було оголошено евакуацію. Комерційний інститут на початку жовтня переїхав до Саратова. 67-річний О. О. Русов, незважаючи на кепський стан здоров'я та прохання родини перечекати скруту в с. Олешня, не зміг залишити своїх колег у важкі часи. Ранком 5 жовтня потяг привіз його разом з дружиною, сином Юрієм та онукою Олею (дочкою померлого Михайла) в Саратов. Їх розмістили разом з родинами кількох професорів у центрі міста у брудному і смердючому готелі. Там уночі з 7 на 8 жовтня він помер від чергового нападу астми⁴.

Після смерті О. О. Русова родина опинилася у скрутному становищі. Але на допо-

---

© Рахно Олександр Якович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та археології України, заступник директора з навчальної роботи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

могу прийшло керівництво Київського комерційного інституту. Попечительська рада інституту вже на засіданні 18 жовтня 1915 р. обговорювала питання про допомогу сім'ї О. О. Русова. Згідно з протоколом засідання ради, було ухвалено рішення видати з коштів інституту сім'ї покійного допомогу в розмірі 2000 крб., «з вдячністю прийняти пожертви з тією ж метою у розмірі 1000 крб., по 500 крб. кожного, від Л. І. Бродського та С. С. Могилевцева» та порушити клопотання перед Міністерством торгівлі й промисловості про надання «одноразової допомоги на користь сім'ї О.О.Русова»⁵. Усі витрати на похорон Комерційний інститут також узяв на себе. Тіло небіжчика потягом було привезено до Києва і поховано на Байковому цвинтарі⁶.

Не залишилося осторонь трагедії родини і Чернігівське губернське земство, яке допомогло Ю. О. Русову продовжити навчання в університеті. На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 5 лютого 1916 р. була прийнята ухвала: «В пам'ять скончавшогося А. А. Русова, бывшего земским гласным и статистиком, собранием назначена стипендия в размере 300 р. в год, сыну А. А. Русова, студенту университета Г. А. Русову»⁷.

Під час революційних подій 1917 р. його було обрано делегатом від Київської студентської громади до Центральної Ради⁸. Закінчивши у 1918 р. Київський університет Св. Володимира, з 1 січня 1919 р. Ю. О. Русов працював молодшим асистентом кафедри зоології Кам'янець-Подільського державного українського університету⁹.

Згодом Ю. О. Русов служив санітаром у війську Директорії, а потім перебрався до Відня. Відомий діяч українського національно-визвольного руху Є. Х. Чикаленко у листі до батька, датованому 22 березня 1920 р., зокрема, писав: «Тут є Юра Русов – служить у «Воли» – місяць як приїхав з Кам'янця вже з жінкою... Вони тут часто мають листи з Кам'янця од пані Русової, яка живе там у сватів, бо жінка Юри сама з Кам'янця – з міста»¹⁰.

У 1920–1923 рр. він навчався у Віденському університеті, де здобув ступінь доктора філософії. У 1920-х рр. Ю. О. Русов викладав у вищих школах Чехословаччини, потім у 1930–1941 рр. очолював кафедру іхтіології у Національному зоологічному інституті в Бухаресті¹¹. Його наукові праці друкувались у румунських, італійських, французьких та чеських фахових часописах. У 1941 р. Ю. О. Русов перебрався до Німеччини. Він мешкав у Берліні й був одним з лідерів українського гетьманського руху. Потім перебрався до Чехії, де працював керівником відділу Рибоводного інституту¹².

Після Другої світової війни, у 1946 р., Ю. О. Русов емігрував до США, а потім до Канади. У 1948–1949 рр. він мешкав у Торонто і працював редактором тижневика «Український робітник» – органу Союзу гетьманців-державників у Канаді. Перебравшись до Монреаля, Ю. О. Русов став науковим співробітником Монреальського університету та його Дослідної станції у Національному парку Монт-Тамблан. До того ж він став одним із засновників кафедри слов'янознавства у вищезазваному університеті і викладав курси з української цивілізації та філософії¹³.

Вивчаючи іхтіологію, Ю. О. Русов постійно перебував у наукових експедиціях на півночі Канади, звідки привозив цікаві наукові матеріали, які публікував у фахових часописах. Він був дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка, автором близько 30 наукових розвідок у галузі іхтіології, праць на філософсько-літературні теми¹⁴, цікавих спогадів про батьків¹⁵.

Ю. О. Русов помер раптово 2 серпня 1961 р., зайнятий науковою працею на Канадській державній біологічній станції в Лорентійських горах за 70 миль від Монреаля. Покійний залишив у смутку дружину Наталію з роду Теркан-де-Лаваль¹⁶.

Автобіографія Ю. О. Русова, яка потрапила до України з пражських архівів після закінчення Другої світової війни, публікується без будь-яких скорочень мовою оригіналу, згідно з сучасними правописними нормами, зі збереженням усіх лексичних та стилістичних особливостей авторського тексту. Скорочені слова доповнено у квадратних дужках. У примітках наведено відомості про події та осіб, які згадуються в життєписі.

1. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 118, арк. 64.
2. Русова С. Мемуари. Щоденник / Софія Русова. – К., 2004. – С. 123–124.
3. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 643, арк. 10 зв.
4. Русова С. Мемуари. Щоденник. – С. 174.
5. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1129, арк. 2 зв.
6. Киевская мысль. – 1915. – № 286. – 14 октября. – С. 2.
7. Киселевич Ф. Я. Черниговское очередное губернское земское собрание / Ф. Я. Киселевич // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 7. – 12 февраля. – С. 9.
8. Проф. д-р Юрій А. Русов помер в Канаді // Свобода. – 1961. – Число 149. – 9 серпня. – С. 1.
9. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.) / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 419.
10. Чикаленко Є. Щоденник (1919–1920) / Євген Чикаленко. – К., 2011. – С. 339.
11. Русов Юрій // Енциклопедія українознавства. У 10-х томах / Головний редактор Володимир Кубійович. – Париж; Нью-Йорк, 1954–1989. – Т. 7. – С. 2650.
12. Rusov, Yurii // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto-Buffalo-London, 1993. – Vol. IV. – p. 447.
13. Логуш Марія. Пам'яті проф. д-ра Ю. Русова / Марія Логуш // Свобода. – 1961. – Число 158. – 22 серпня. – С. 3.
14. Русов Ю. Душа народу і дух нації. – Philadelphia: Видання «Америка», 1948. – 154 с.
15. Русов Ю. Дещо про батька / Юрій Русов // Відбитка із Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів, 1938. – Т. V. – 3 с.; Русов Ю. Кілька спогадів про Софію Русову / Ю. Русов // Визвольний шлях. – 1956. – Кн. 10. – С. 1172–1182.
16. Логуш Марія. Пам'яті проф. д-ра Ю. Русова // Свобода. – 1961. – Число 158. – 22 серпня. – С. 3.

Curriculum vitae¹

Доцента Української господарської академії в Подєбрадах² Доктора Юрія Русова

Народився 8 січня 1895-го року у Харкові. В році 1908-ім вступив до 4-ої класи гімназії Мая³ в Петербурзі, а у 1909-м перевівся до 5-ої класи гімназії В. П. Науменка в Київ⁴, яку і скінчив у 1913-м році.

В тім же 1913-ім році вступив до університету Св. Володимира у Києві на природничо-математичний факультет. У 1916-ім році дістав командіровку як практикант на Уральську біологічну станцію по розведенні осетрових, да і працював ціле літо спочатку під керівництвом проф. Бородіна⁵, а потім як виконуючий обов'язки завідувачого згаданої станції.

У 1916–17 учебнім році працював по бранхіомерії⁶ риб в Києві у Зоологічній кабінеті під керівництвом проф. Воскобойнікова⁷.

Абсолювавши в 1918–19-ім році Університет Св. Володимира, був запрошений до Кам'янець-Подільського університету до виконання обов'язків асистента по кафедрі зоології у проф. Бучинського⁸. У Кам'янці ж Подільському працював як лектор в Народнім Університеті і на педагогічних курсах, викладаючи зоологію.

В році 1920 вступив до Віденського університету, який абсолював у 1923-ім році і в тім же році був промован доктором філософії. За цей час їздив до України, де продовжував свою асистентську працю і зібрав колекцію риб, опис яких дав мені матеріал для дисертації «Матеріали до іхтіології України. Риби Кам'янець-Подільського району».

В році 1923 після приложення праці і вступної лекції був обраний доцентом Української Господарської академії, де і працюю нині по зоології та ентомології. В тім же році був обраний доцентом Українського Педагогічного Інституту в Празі⁹, де і працюю нині викладачем зоології.

В 1926-ім році був запрошений до Української Студії Пластичного мистецтва¹⁰ для викладів пластичної анатомії, де і працюю досі.

За роки 1924–1928 їздив до Італії, де працював на зоологічній станції (Акваріумі), до Воднян в Чехах, де слухав літні курси по рибівництву, і до Роскави у Франції, де працював на біологічній станції.

З моїх наукових праць згадаю наступні:

1. Опис і малюнок осетра персідського (втрачено оригінал).
2. «Матеріали до іхтіології України» – передано до друку в Збірнику Українського Педагогічного Інституту.
3. До анатомії *Gobius platygostris*¹¹ РМ. – надруковано у Математ[ично]-Природн[иче]-Медичному Віснику Т-ва ім. Шевченка у Львові в р. 1927.
4. Бокова мускулатура *Zeus faber*¹² – надруковано у Збірнику Української Господарської Академії. Т. I, 1927 рік.

5. Бокова мускулатура компреси формних і др. риб – друкується у Природниче-Математичному-Медичному Віснику Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

6. До вивчення риб Поділля з метою використання малих річок Каменецького повіту – здано в друк до Збірника Української Господарської Академії в Подєбрадах.

З підручників мною написано наступні: (літографовано у В[видавництві] при Укр[аїнській] Госп[одарській] Академії і у В[видавництві] «Січ» при Укр[аїнському] Пед[агогічному] Інституті):

1. Зоологічний poradnik до збирання і консервування колекцій.
2. Конспект по зоології.
3. Курс ентомології.
4. Рибівництво.
5. Зоологія безхребетних.

Під моїм керуванням і за моєю редакцією складено визначники: жуків, метеликів, ос і мух.

Подєбради
1928 р.
15/V.

Dr. Юрій Русов

**Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління,
ф. 4437с, оп. 1. спр. 12, 2 арк. Автограф.**

Примітки

1. *Curriculum vitae* (з лат. – хід життя) – короткий опис життя та професійних навичок.

2. Українська господарська академія в Подєбрадах – вища українська технічна школа в Чехо-Словаччині, заснована 1922 р. Українським громадським комітетом у Празі на чолі з М. Шаповалом при фінансовій допомозі Міністерства закордонних справ Чехо-Словаччини у курортному чеському місті Подєбрадах у Полабській низовині на березі ріки Ельби, за 50 км від Праги.

3. Йдеться про найстаріший і найкращий приватний навчальний заклад Петербурга, заснований у 1856 р. педагогом Карлом Івановичем Маєм (1820–1895).

4. Йдеться про приватну гімназію, яку відкрив у Києві в 1905 р. Володимир Павлович Науменко (1852–1919) – український журналіст, філолог, педагог, громадський діяч.

5. Йдеться про Бородіна Миколу Андрійовича (1861–1937) – російського статистика, іхтіолога, громадського діяча.

6. Бранхіомерія (від грец. *branchia* – зябра, *meros* – частина) – метамерія зябрових щілин та зябрових кишень тварин. Йдеться про вивчення сегментації зябрових щілин і зябрових кишень риб.

7. Воскобойніков Михайло Михайлович (1873–1942) – професор кафедри зоології Київського університету, доктор біологічних наук, фундатор київської наукової школи функціональної морфології.

8. Професор Бучинський Петро Миколайович (1852–1927) – український учений-природознавець, зоолог, біолог, педагог, голова Товариства подільських природодослідників (1911–1916), з 1918 р. – декан новоствореного Кам'янець-Подільського державного українського університету, автор близько 100 праць.

9. Йдеться про Український високий педагогічний інститут імені Михайла Драгоманова (1923–1933) – вищу педагогічну школу в Празі, створену з ініціативи Українського громадського комітету при фінансовій допомозі чехословацького уряду.

10. Українська студія пластичного мистецтва заснована в Празі 1923 р. Українським товариством пластичного мистецтва на чолі з Д. Антоновичем, який став її директором і професором. Курс навчання тривав чотири роки, випускники діставали диплом магістрів мистецтв.

11. Бичок-губан (*Gobius platyrostris*) – риба родини бичкових.

12. Сонцевик звичайний (*Zeus faber*) – риба родини зеусові. В Україні зустрічається біля чорноморських берегів Криму і в північно-західній частині Чорного моря.

В нововьявленной автобиографии известного общественного деятеля и ученого Ю. А. Русова (1895–1961) отражены основные этапы его научного становления.

Ключевые слова: Юрий Русов, зоология, ихтиология, биологическая станция.

New found autobiography of the known public figure and the scientist Yu. O. Rusov (1895–1961) reflects the main stages of his scientific formation.

Key words: Yuriy Rusov, zoology, ichthyology, biological station.

ПРОЯВИ БАНДИТИЗМУ ТА АНТИРАДЯНСЬКІ АКЦІЇ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ (1943–поч. 1950-х рр.)

У статті вперше зроблено спробу розкрити маловідомі сторінки історії Чернігівщини періоду Другої світової війни – подолання правоохоронними органами проявів бандитизму та антирадянських акцій на визволеній від окупантів території області.

Ключові слова: бандитизм, кримінальна злочинність, місцеве населення, УПА, НКВС, МВС-МДБ.

До кінця вересня 1943 року на території Чернігівської області тривали кровопролитні визвольні бої. На 20 вересня 1943 року Червона Армія визволила 24 райони Чернігівщини. Серед міст – Бахмач, Ніжин і Прилуки. 21 вересня радянські війська оволоділи Черніговом. 24 вересня 1943 року Військова рада 13-ої армії, підрозділи якої визволяли обласний центр та інші міста і села, ухвалила постанову, спрямовану на здійснення безпеки цивільного населення, боротьбу зі шпигунами, диверсантами та порушниками військової дисципліни. Населенню пропонувалося рити укриття, аби рятуватись у разі бомбардувань ворожої авіації. У нічний час неодмінно виконувати правила світломаскування у будинках. На вулицях або в полі не розводити багаття. Цивільним громадянам з настанням вечора і до світанку заборонялося пересуватися як у населених пунктах, так і поза ними. Військові частини повинні були надавати селянам всебічну допомогу під час збирання врожаю і проведення осінньої сівби¹. Господарями порядку стали війська охорони тилу і добровільні формування. В населених пунктах прифронтової смуги Чернігівської області було введено режим воєнного часу.

27 вересня 1943 року на Чернігівщину прибув тридцятидев'ятирічний секретар Чернігівського обкому Компартії України Михайло Георгійович Кузнецов. У листі секретарю ЦК КП(б)У Д.С. Коротченку від 30 вересня 1943 року він писав (цитуються мовою оригіналу): *«Вообще, Демьян Сергеевич, хуже всего, как мы и ожидали, пострадал областной центр Чернигов – центральная часть представляет собой груды развалин, почти нет ни одного дома какой бы не пострадал от взрывов, бомбежки и пожаров, окраины кое-как сохранились, но и их эти мерзавцы, немцы, ежедневно бомбят. Жители г. Чернигова разбежались – живут в ближайших селах. Последнее время мы их начинаем собирать обратно в город. Целый ряд районных центров тоже поголовно разрушены, как например, Березна, Куликовка, Прилуки и т.д. Меньше пострадал Нежин. В связи с этим мы приняли решение на несколько дней разместить областные организации в Нежине, где имеется полная возможность, одновременно послали людей в Чернигов для подыскания помещений в городе или же в ближайших селах. Жду Вашей санкции, думаю, что в Нежине мы будем до 5.X. – 43 г.»².*

Михайло Кузнецов з першого дня перебування на Чернігівщині відчув неабиякий дефіцит кадрів. Тому відкликав із партизанського загону «За Батьківщину» (коман-

---

© Студьонова Людмила Валентинівна – член Національної спілки краєзнавців України (м. Чернігів).

дир Іван Бовкун) весь партійно-радянський актив, приблизно 60 людей. Окрім них, 40 найкращих партизанів були направлені в органи НКВС.

Почали надходити тривожні повідомлення щодо кримінально-терористичних дій на селі. Таку характеристику, наприклад, було дано випадку, що стався 24 жовтня 1943 року в колгоспі ім. Щорса Блиствівської сільради Менського району. Вночі тут було підпалено бригадну конюшню, де живцем згоріло 18 із 21 усупільнених коней, які тимчасово перебували у колгоспників³.

8 січня 1944 року секретар Чернігівського обкому КП(б)У генерал-майор М.Г.Кузнецов, начальник УНКВС по Чернігівській області П.М.Аксёнов та обласний військком Кучмистий підписали директиву начальника райвідділів НКВС, секретарям райкомів КП(б)У та райвійськкоматам області, якою зобов'язали їх провести перевірку документів⁴. За даними УНКВС по Чернігівській області, зазначалося в документі, на території краю живе велика кількість нелегалів. Це колишні активні німецькі посібники з числа бургомістрів, старост, поліцейських, шпигунів і диверсантів. До нелегалів належать також дезертири, які ухиляються від військової служби, а також різноманітний кримінальний елемент. Активізувалися вони головним чином при настанні сутінків і рано-вранці. *«Эти враги Родины, – читаємо в директиві, – за последние месяцы 1943 года на территории области произвели ряд террористических и диверсионных актов. Другая часть перешла на путь разбоя, грабежа, скотокрадства. Нет качественного и количественного аппарата, способного разрабатывать и вскрывать бандформирования и других нелегалов. Начальники РО НКВД и райвоенкоматы к активным мерам борьбы, как-то: обходы, облавы, засады, массовые проверки документов – прибегают от случая к случаю»*⁵. Пропонувалося 20 січня 1944 року провести по районах і містах Чернігівської області одночасну масову операцію з перевірки документів у осіб, які проходили і проїжджали центральними, польовими дорогами та стежинами, проживали у квартирах і власних будинках. Наполягалось на ретельній перевірці будинків і квартир за конкретними матеріалами відділу карного розшуку. Важливо було не обминати дзоти, бліндажі, землянки, окопи, погребі, руїни, що залишилися на полях боїв і в лісах. Перевірки підлягали радгоспи, МТС, залізничні станції, покинуті будівлі, копиці соломки на полях, горища тощо. Наявні дороги і стежки необхідно закрити контрольними постами, для перевірки документів створити групи з трьох людей під керівництвом досвідченого оперативника. Передбачити місце концентрації затриманих осіб і створити там фільтраційний пункт. Коротка цитата з директиви: *«... необходимо немедленно предварительно обыскать задержанное лицо на предмет обнаружения и изъятия огнестрельного оружия, а также всяких документов, переписки и других предметов, могущих изобличить задержанного в шпионской, диверсионной или другой вражеской деятельности. ...массовую операцию во всех районах области одновременно начать в ночь с 20 на 21-е января 1944 года в 22 часа»*⁶. Загальне керівництво операцією покладалось на начальників РВ НКВС і військових комісарів.

Рівно о 24.00 20 січня 1944 року розпочалась одночасна масова перевірка документів по всій Чернігівській області як у населення, так і у військовослужбовців. В операції брали участь 17975 людей – працівників НКВС, міліції, військовослужбовців, представників радянського партактиву, бійців винищувальних батальйонів, працівників міських військкоматів. Перевірялися населені пункти (657 чол.), домоволодіння (137858), особи, які проходили або проїжджали (61 653 чол.), урвища (5), бліндажі (162), копиці соломки (1481), погребі (18113), кинуті будівлі (1732), землянки (874). Було затримано 1866 людей. З них 4 поліцаї на нелегальному становищі, 2 підозрюваних у шпигунстві, 659 дезертирів із Червоної Армії тощо. Заарештовано 82 людини, випущено на волю 179 людей. До військових комендантів відправлено 995, до міських військкоматів – 610 людей. Під час операції, яка завершилась о 22 годині 21 січня 1944 р., виявлено 76 гвинтівок, 6 автоматів, 3 ящики мін, 10 обрізів, 7 револьверів⁷.

Повторну суцільну перевірку документів було здійснено з 24.00 25 лютого по 24.00 26 лютого 1944 р. В операції брали участь офіцери та бійці частин Червоної Армії, вій-

ськових гарнізонів, військкоматів, колгоспні і комсомольські активісти, працівники міліції та НКВС. Усього – 13214 людей⁸. Масово були перевірені порожні споруди, горища, погребі, сараї, землянки, окопи і бліндажі, залізничні станції і роз'їзди, копиці соломи і сіна, чагарники і лісові масиви. Затримали 1 людину, запідозрену у шпигунстві, дезертирів із Червоної Армії – 292, 157 людей, які ухилилися від мобілізації, порушників військового обліку – 149 людей, 3 людей, що співробітничали з окупантами. За десять місяців 1945 р. зареєстровано 2063 карних злочини. З них органами міліції було викрито 1844. У Чернігові, Прилуках, Ніжині притягнуто до судової відповідальності шістьох злісних порушників паспортного режиму.

Апарат обласного управління, а також районних відділів міліції значною мірою все ще залишався не укомплектований працівниками, особливо рядового складу. Органам НКВС, прокуратури і суду закидалось те, що вони не вживають рішучих заходів до наведення належного порядку і революційної законності⁹. Все це відображено у постанові бюро обкому КП(б)У «Про посилення боротьби з уголовним злочинством і хуліганством в Чернігівській області»¹⁰. Органи суду і прокуратури закликалися до найскорішого розгляду карних справ¹¹.

Не все гаразд було і в середовищі охоронців порядку. Так, деякі співробітники райвідділів міліції були помічені як порушники соціалістичної законності, за ними водилися аморальні вчинки. Наприклад, начальник Менського РВ МВС Дьомін узяв у громадянина Сокола мотоцикл, не провів його по документах райвідділу і незаконно використовував як свою власність. А начальник менської міліції Іщенко примусив громадянина Іванька, що перебував під слідством, дати йому 2400 рублів. Після втручання суду Іщенко здав ці гроші в касу. Міліцейські працівники пиячили, вчиняли дебоші, порушували дисципліну, а парторганізація закривала на це очі¹².

3 липня 1948 року на хуторі Овчарівка Менського району з'явилися озброєні люди і почали залякувати колгоспників, які в цей час займалися перенесенням будівель громадянина Овчаренка в селі Куковичі. На подію не відреагували ні начальник РВ МВС Дьомін, ні начальник РВ МДБ Федотов¹³. Бюро Чернігівського обкому компартії визнало дії Менського РВ МВС незаконними¹⁴.

За 1948 рік у Михайло-Коцюбинському районі залишилися не розкритими 7 грабежів, 5 вбивств і 8 підпалів. За чотири місяці 1949 року здійснено 2 грабежі, одне поранення і 3 підпали. Злочинців так і не знайшли. У ніч на перше травня 1949 року в колгоспі «Придніпровський партизан» села Жукотки згоріла свиноферма із свиноматкою і 7 поросятами. Райвідділ МВС дізнався про це лише третього травня, однак ніхто із відповідальних працівників Михайло-Коцюбинського району не виїхав у село¹⁵. Партійні органи звинуватили у скоєному начальника Михайло-Коцюбинського РВ МДБ Трубая, начальника МВС Касаткіна, районного прокурора Єрликіна. Розтрати і розкрадання великих сум грошей за перший квартал 1949 року були виявлені в системі райвідділів споживкооперації (150 тис. руб.), сільського господарства (16 тис. руб.), фінансів (11 тис. руб.) та інших організацій. У січні 1947 року в колгоспі «Шлях до кращого життя» села Жовідь Михайло-Коцюбинського району згоріли тваринницька ферма і 97 голів худоби. Цю справу прокуратура розслідувала півроку. Суд відправив її на дослідження в обласну прокуратуру, але районний прокурор припинив справу, і винні залишилися не покараними. Так само, як дільничні міліціонери Ющенко, Шапошників та інші, що пиячили і зловживали службовим становищем¹⁶.

На початку січня 1947 року обком Компартії отримав від служби безпеки інформацію про факти голодування населення, виявлену у перлюстрованій кореспонденції. Військовою цензурою управління держбезпеки по Київській області за період з 17 листопада по 17 грудня 1946 року прочитано 134185 листів чернігівців, відправлених військовослужбовцям Радянської Армії. На облік взято 4872 листи, в яких міститься інформація про продовольчі труднощі¹⁷.

Голод змушував людей красти. Так, у селах Верескуни, Бережівка, Гмирянка і Ряшки Іваницького району (тепер Іваниця і ці села перебувають на території Ічнянського

району) за період з 1 липня 1946 року по 25 листопада 1946 року правоохоронці зафіксували 25 крадіжок у колгоспах і у селян. До карної відповідальності притягнуто 51 особу. Міліція повернула людям украдені 353 кг картоплі, 554 кг жита, 83 кг проса, 62 кг тютюну, 105 кг цукрових буряків¹⁸.

Не залишались поза увагою люди, які викликали політичну недовіру. У доповідних записках районних парторганізацій на адресу Чернігівського обкому партії містилася інформація про перебування на керівних постах осіб, які донедавна співробітничали з окупантами¹⁹. Такі ж особи виявлялися і на підприємствах Чернігова. Особливу увагу чекісти звернули на керівників і бійців пожежної охорони ТЕЦ, Чернігівської фабрики первинної обробки вовни, технічних працівників заводу «Жовтневий молот», насосної станції, які під час німецької окупації обіймали різні посади на цих підприємствах. Деякі з них перебували у тісних стосунках з офіцерами німецької контррозвідки і СД. З їх провини траплялися аварійні ситуації на цих підприємствах у 1947 році.

Інформація про політичні настрої населення носила двоякий характер. З одного боку, все непогано, з іншого – «нездорове» ставлення до труднощів, у яких, на думку інформаторів, винні війна і засуха 1946 року. Так, дочка коноха Четвертака Любов Олексіївна Четвертак, учителька Іваницької неповної середньої школи, сказала дружині начальника міліції: *«При німцях жилося краще і легше, а коли прийшли червоні, не стало ні хліба і взагалі нічого»*. А сам начальник райвідділу МВС Малеев систематично бив селян і деяких громадян, які приїздили на допомогу колгоспникам району з Городні, Ічні, Чернігова і Прилук. Прикривав карні елементи в селах Ряшки, Баньківка, Іржавець Іваницького (нині Ічнянського району)²⁰.

Законність порушували і деякі колишні партизани. Вже в липні 1944 року стало відомо через заявників до Холминського райвідділу НКВС, і це підтвердилося перевіркою, що недавні народні месники протягом першої половини грудня 1943 року в селах Жукля, Чорний Ріг пограбували кілька сімей. «Конфіскували» мануфактуру, деякий верхній одяг, вбили і забрали свиню, побили жінок тощо. Як встановило слідство, до групи колишніх партизанів входили голова Жуклянської сільради Холминського (Корюківського) району Іван Мойсейович Прохоренко, директор Жуклянської школи Микола Ларіонович Шкраба, дружина завідувача райфінвідділу Катерина Семенівна Маложон, редактор райгазети комуніст Степан Самійлович Ярошенко, завідувач відділу Холминського райвиконкому і теж член компартії Володимир Калманович Непомнящий – усього вісім людей. Пояснення у них було одне: забирали майно у сімей колишніх поліцаїв і старост, хоча за законом не мали на це права. Насправді ж грабували колишні партизани головним чином сільських жителів, чоловіки і сини яких перебували у діючій Червоній Армії і ніколи не були на службі в окупантів²¹. Секретар Холминського райкому Гузяр на доповідь начальника райвідділу НКВС, старшого лейтенанта міліції Оськіна відреагував так: *«к ответственности я партизан привлечь не буду и арестовывать их не разрешу»*²².

Перші групи УПА з'явилися на чернігівській території весною та літом 1943 року, ведучи бої як з гітлерівцями, так і з радянськими партизанами²³. Влітку 1943 року командир одного із загонів військового об'єднання «Заграва» Еней (Петро Олійник. 1909-1946) дійшов через Коростень до Малинських лісів на Житомирщині, але з настанням пізньої осені за наказом командування повернувся на Волинь. Проте деякі відділення загону Енея перейшли Дніпро і оселилися в чернігівських лісах. За даними доктора історичних наук Івана Біласа, на 5 березня 1944 року в Чернігівській області виявлено 6 осередків і 45 учасників ОУН. З них 15 людей перебували у розробці²⁴.

12 серпня 1944 року начальник УНКВС по Чернігівській області полковник держбезпеки П.М.Аксьонов (1898-1972) надіслав першому секретарю обкому Компартії М.Г.Кузнецову доповідну записку про появу в кінці липня 1944 року на терені Ічнянського району групи УПА у кількості чотирьох людей – за неперевіреними даними. Цитата з документа мовою оригіналу: *«Для ликвидации командирован заместитель начальника ОББ УНКВД старший лейтенант госбезопасности тов. Гре-*

чина. Установлено: 6 или 7 июля в колхозе им. Ленина села Томашевка из птицефермы похищено 10 кур. Похитители 4 человека, вооруженные 3 винтовками и пулеметом Дегтярева. Неизвестные в 24 часа явились на колхозный двор, где предложили сторожу колхоза Подгайному вести их к птичнику. Взломав окно птичника, бандиты взяли 10 кур и ушли в неизвестном направлении, сказали, что вернуться. В то время, как трое неизвестных брали кур, четвертый с пулеметом расспрашивал у сторожа Подгайного о том, есть ли в колхозе крупа, в конторе колхоза деньги, предупреждая при этом, что их (бандитов) боятся нечего, так как они являются бандеровцами и борются за «самостійну Україну». Он заявил, что если колхозники будут молотить хлеб молотилкой, то они сожгут молотилку. В день кражи кур председатель колхоза Голубий в лесу на сенокосе видел одного неизвестного, одетого в полицейскую одежду и соломенную шляпу, который нес с сенокоса сено к шалашу, находящемуся в лесу»²⁵.

У документі міститься інформація і про 12 озброєних людей, які підходили до селян на сінокосі. Розмову вели спокійну, називали себе бандерівцями, борцями за самостійну Україну, закликали не боятися їх і не видавати владі. Незнайомці були одягнуті у рваний цивільний одяг, босі. Цікавились життям селян, запитували, як до них ставиться голова колгоспу і для кого вони возять сіно. А потім розповіли, що у Київській області колгоспів уже немає, селяни не виконують поставки м'яса, свиней ріжуть лише для себе. Запропонували робити те ж саме. Прощаючись, повідомили, що незабаром в Ічнянський район прибуде багато бандерівців.

Окрім крадіжок, групи УПА здійснювали розвідку. Їх помітили охоронці біля військового складу №1420 в селі Бурімка Ічнянського району. Зав'язалася перестрілка, в ході якої четверо незнайомих утекли через залізничну гілку. На місце події прибув представник відділу контррозвідки «Смерш» Київського військового округу. Далі уривок з доповідної Аксьонова: «Для разработки бандгруппы и подведения ее под оперативный удар нами в бандгруппу внедрен агент «Савченко» и спарованная с ним агент «Бойко». Через агентуру нами установлено, что в Ичнянском районе действуют две бандгруппы УПА. Одна бандгруппа в количестве 75 человек под руководством «Моряка» и вторая – в количестве 12 человек под руководством «Орла». Влившись в бандгруппу «Моряка» агент «Савченко» оказался его близким приятелем, они вместе учились в Нежинской полицейской школе. «Моряк» принял агента «Савченко» как близкого друга, выдал ему новую одежду и обувь, вооружил автоматом и в ночь на 5 августа в сопровождении 8 бандитов явился на квартиру к агенту «Савченко» ужинать, но долго в квартире не был, так как его беспокоил поднявшийся в селе лай собак»²⁶.

Агент «Савченко» встановив, що «Моряк» у період окупації служив старшим поліцаєм села Бурімка Ічнянського району. Його ім'я Олексій Йосипович Савченко. Загін останнього складався із 75 людей колишніх поліцаїв Ічнянського, Ніжинського і Чернігівського районів, Брянська і Гомеля. Під час наступу Червоної Армії вони евакуювалися з німцями. Опинилися у західних областях України, де вступили в УПА. Місце дислокації загону «Моряка» – ліс урочища Ясковець. З дня на день очікувалася поява на Ічнянщині підкріплення з 4-х куренів по 400 людей у кожному з метою організації повстання. На допомогу агенту «Савченку» в групу УПА введено агента «Катю».

Про керівника іншої групи за кличкою «Орел» конкретних даних чекістам не вдалося зібрати, тому сюди направлено агента «Горова». Для агентурно-оперативних заходів створено групу з трьох оперативних працівників під керівництвом заступника начальника ВББ УНКВС Гречини. П'ять оперативників мали сидіти в засадах, секретах, вести спостереження в місцях появи бандерівців. Неодноразово в Ічнянський район виїздив начальник ВББ УНКВС майор держбезпеки Гордієнко. Всі агентурно-оперативні заходи він узгоджував з представником відділу контррозвідки «Смерш» Київського особового військового округу, який прибув у район. Чекісти вербували інформаторів з числа лісників та осіб, які тією чи іншою мірою стикалися з бандерівцями.

У травні 1945 року керівництво бандерівських груп уже знало, що «істребительні батальйони НКВД ведуть сильну акцію проти УПА в Чернігівських лісах»²⁷. У березні

1948 року в селі Мартинівка Бахмацького району група УПА виконала винесений нею вирок щодо колгоспного завгоспа, члена Компартії, який, за їхніми даними, знущався над односельцями²⁸. 28 липня 1948 року в цьому ж селі був ліквідований партійний голова колгоспу, звинувачений бандерівцями у переслідуванні та експлуатації колгоспників²⁹.

За спогадами майора держбезпеки Івана Андрійовича Єгорова³⁰, якого на початку 1945 року затвердили на посаді заступника начальника управління внутрішніх справ по Чернігівській області, тоді ж було виявлено бандерівську групу Кременя в кількості 60 людей, яка діяла в Козелецькому, Любецькому та Остерському районах і складалася також з місцевих жителів Київської, Житомирської, Чернігівської областей – колишніх поліцаїв, учасників бойових дій проти партизанів. Кременівці, як пише Єгоров, вбивали сільських активістів, гвалтували жінок, підпалили міст через річку Остер, по-звірячому вбили начальника Козелецького райвідділу МВС старшого лейтенанта Макарова, коли він перебував у справах у селі Красульки. Після проведених оперативних заходів з розшуку були арештовані 50 людей, у тому числі і Кремень. Слідство цікавило, яким чином бандерівцям вдалося налагодити широкий зв'язок з населенням указаних районів, що за методи вербування вони використовували і чому їх підтримали мешканці Чернігівщини. На допитах Кремень поведився зухвало, жодних показань не давав. Під час чергового допиту вночі, коли слідчий Бондаренко оформлював протокол, Кремень вдарив його табуреткою по голові і втік з третього поверху через вікно. Майора Єгорова підняли телефонним дзвінком о третій годині ночі. За його наказом оточили місто. Чернігів усе ще був суцільною руїною. Втікача ніде не знаходили. Коли піднялося сонце, один з міліцейських оперативників виявив Кременя у димоході, який сиротливо стирчав на руїнах будинку. Втікач почав давати показання, назвав багатьох своїх членів групи. У допитах брав участь перший секретар обкому Михайло Кузнецов.

Ріпкинський район став територією дій угруповання Рака і Козла в кількості 30 людей – колишніх поліцаїв і старост, озброєних німецькими автоматами, кулеметами і гранатами. Ховались у торфяному болоті, розташованому на межі Чернігівської і Гомельської областей. По ночах грабували магазини, сільради, поштові відділення, вбивали представників влади. Серед них – начальник Ріпкинського райвідділу МВС майор Зелянов. Тривалий час збройне формування Рака і Козла вдало ховалося. Засланий до них оперативник встановив, що колишні поліцаї і старости обжили партизанські землянки. Там їх і схопили... На день пізніше були заарештовані ватажки Рак і Козел.

4 травня 1945 року вночі невідомі люди налетіли на село Блистову Менського району. Вбили парторга, забрали з колгоспної каси гроші, підпалили приміщення сільради, розклеїли антирадянські листівки і сховалися у лісі. Коли Єгоров прибув у район, начальник райвідділу МВС лейтенант Дьомін доповів йому, що то «банда Ведмеда», яка через Холминські ліси прибула із Брянської області. Озброєні двома ручними кулеметами, автоматами і гранатами. П'ять діб працівники міліції обстежували лісові масиви, болота і чагарники, вивчали можливі зв'язки зайд, але все виявилось марним. І все-таки їх знайшли на невеликому острівному болоті, у замаскованій землянці. На світанку 9 травня 1945 року прибульців затримали. Троєх із них було вбито, чотирьох – тяжко поранено. Оперативник Царьов також отримав поранення. На шляху до Чернігова учасники операції дізналися, що закінчилася війна.

У 1946 році знешкоджено групу «Клубок» у кількості 50 людей, озброєних трофейною зброєю. Їм я ватажка Шахов, колишній начальник поліції. Ними здійснено низку терактів і вбивств на території Михайло-Коцюбинського району. На рахунок цього загону – смерть дільничного міліціонера Петрова і голови сільради. Під час допитів ватажок розкрив свої зв'язки з бандерівцями. Саме за їх завданням він створив загін, сів паніку серед населення розмовами про неминучу війну із США. Серед помічників опинилися начальник поштового відділення села Кархівка Приходько і голова місцевого колгоспу Власенко.

У роки окупації німці створили у Понорницькому районі* значні поліцейські формування, які після визволення області від окупантів склали кістяк банд. Начальник райвідділу МВС лейтенант Агапов протягом 1945-1947 рр. здійснив проти них низку чекістських операцій, був відзначений орденом Червоної Зірки. А потім у районі почало діяти збройне угруповання Шакала. За спогадами І.А.Єгорова, останній належав до бандерівців. Шакал полював на Агапова. Організовував засідки. Одного листопадового дня 1947 року Єгорову доповіли, що невідомі вбили лейтенанта, коли він перетинав міст через байрак. Оперативники на чолі з майором Колесниковим встановили, що з лісовиками дружить житель одного із сіл на прізвище Крошка. Носить їм їжу та інформацію. Чекісти запросили його до себе і він розповів, де ховається Шакал із своїми людьми. У ході операції було вбито двох, 7 арештовані без поранень. І тут з'ясувалось, що взяли не тих, які вбили Агапова. Шакала ліквідували пізніше.

На території Ічнянського району було ліквідовано групу УПА на чолі з колишнім начальником станової поліції Крикухою. Крім збройних формувань, які називалися місцевому населенню підрозділами УПА, на території Придесення діяло й чимало суто кримінальних банд. Навесні і влітку 1946 року знищені карні групи шахраїв Доценка в Прилуках, крадіїв Фесенка у Городнянському районі, Оладька в Тупичівському районі, дрібні банди в Щорському та Дмитрівському районах, які спеціалізувались на крадіжках одягу, сала, борошна, домашньої птиці та дрібної худоби.

У 1947 році на кордоні Іваницького і Срібнянського районів орудувала велика кримінальна банда місцевого жителя Котеленця, який утік із тюрми. Бандити грабували людей на дорогах, що вели до Прилук, знущались над жінками, фізично знищували радянський актив. Так, у Ладані вбили голову селищної ради. На допомогу прилуцьким міліціонерам прибула оперативна група із Чернігова, яка встановила, що бандити Котеленця – колишні поліцаї. Ховаються у повії і жінок, до яких пристали у приймі. Вдалося встановити контакт із жінкою ватажка банди. Спочатку затримали Котеленця, а потім решту його подільників. Затримання відбулося в одній із артілей, де шили одяг і взуття, коли бандити намагалися пограбувати приміщення.

У Куликівському і Носівському районах особливо зухвало «працювала» банда Кузнецова. І.А.Єгоров згадував: *«Бандиты прибыли из Каменец-Подольской области, где они длительное время скрывались в одном из совхозов под вымышленными фамилиями. В результате произведенной проверки было установлено, что Кузнецов во время немецкой оккупации служил у окупантов старшим полицейским Носовского района и принимал активное участие в карательных экспедициях района против советских партизан, а его сожительница Маруся в это время служила у немецкого коменданта переводчицей и принимала участие в расстрелах патриотов. Кузнецов и его банда, состоявшая из нескольких десятков головорезов, изменников и предателей Родины, скрываясь в лесах и болотах, продолжала совершать преступные действия, несмотря на предпринятые меры по ее ликвидации»*³¹.

Усі сили були кинуті на знищення цього угруповання. Адже про банду Кузнецова знали і в союзному ЦК компартії із повідомлень Чернігівського обкому, перший секретар якого був однофамільцем ватажка банди. Діяла вона у Носівському районі, де проживали родичі Михайла Кузнецова. В селі Шиптилівці цього району злочинці напали на будинок колгоспника Ягнюка. Вбили господаря, забрали продовольство, одяг, гроші та інші речі. Грабіжників помітили яструбки і намагалися їх затримати. Почалася перестрілка, і в ту ж мить бандити підпалили будинок Ягнюка. У вогні згоріли його мати і двоє дітей. Злочинці втекли до лісу. І.А.Єгоров згадував: *«Я выехал к месту происшествия. Оперативная группа МВД, находившаяся в это время в районном центре, выехала в село Шиптиловку и по селу организовала обыск и задержание бандитов. Бандиты, бежав в лес, рассыпались там по разным направлениям, однако значительная часть была задержана, несколько бандитов убито. Среди задержанных и убитых главаря и его сожительницы не оказалось»*³². Пошуки тривали місяць, коли надійшло повідомлення, що співмешканка Кузнецова Маруся ховається у селі Мрин Носівського району на горищі будинку громадянки

«Н». До неї приходять Кузнецов у супроводі двох-трьох охоронців. «Было решено, – пише Єгоров, – поговорить с гражданкой «Н» и воспользоваться ее помощью. Был разработан и утвержден руководством хорошо продуманный план операции. План предусматривал задержание бандитов непосредственно в доме гражданки «Н» в то время, когда они будут подниматься на чердак к Марусе. В доме «Н» организовали засаду во главе с лейтенантом Курдиковым. Открыв дверь и пропустив главаря банды Кузнецова в сени, хозяйка несколько задержалась у двери, а в это время лейтенант Курдиков, выйдя из своего укрытия, нанес бандиту удар каталкой по голове. Бандит вскрикнул и тут же опустился на землю. Находящиеся с наружной стороны дома в засаде младший лейтенант Бондарев и уполномоченный участковый милиции Ивашкин схватили других двух бандитов, прибывших с Кузнецовым в качестве личной охраны. Хотя вся эта операция прошла бесшумно, однако посторонний шорох насторожил Марусю. Она стала проявлять беспокойство и условным сигналом потребовала хозяина к себе. Зная о том, что Маруся имеет оружие, которое, не задумываясь, может применить, совместно с хозяйкой на чердак проник лейтенант Курдиков. Он обезоружил Марусю и предупредил ее самоубийство, которое она пыталась совершить при помощи быстродействующего яда. Удар главаря банды по голове только оглушил его. Он был в состоянии на следствии давать показания о своей преступной деятельности и деятельности своих сообщников»³³.

Такими є спогади І.А.Єгорова про банду Кузнецова і арешт самого ватажка. Однак документи з архіву управління СБУ по Чернігівській області фіксують, що «7 вересня 1949 року на території Куликівського району, Чернігівської області у лісовому масиві між селами Стодоли і Куликівка, під час зіткнення, був вбитий ватажок банди Кузнецов і важко поранена учасниця банди – його співмешканка»³⁴. В цьому ж архіві зберігається справа №9620-ОФ, в якій містяться дані про те, що на терені Олишівського, Носівського, Куликівського і Ніжинського районів тривалий час оперували озброєні банди на чолі з дезертиром Червоної Армії Анатолієм Кузнецовим і колишнім поліцаєм Федором Труханом, мешканцем Носівського району. Він утік з німцями, а в листопаді 1945 року повернувся додому і став нелегалом. Бандити здійснювали теракти над радянсько-партійним активом, грабували магазини сільпо, колгоспні склади, будинки приватних громадян, об'єкти державного і громадського сектора. У 1948 році і весною 1949 року були проведені відсутні оперативні заходи, в ході яких озброєна банда Трухана головним чином була ліквідована, а ватажка вбито 24 серпня 1948 року. Деяких членів банди вдалося затримати і притягнути до карної відповідальності. Кузнецов перейшов на нелегальне становище, але продовжував свою бандитську діяльність³⁵. Слідством встановлено, що з кінця 1945 року по червень 1948 року, діючи на території Олишівського, Носівського, Козелецького, Остерського, Куликівського, Ніжинського та Бобровицького районів, об'єднане озброєне бандитське угруповання Трухана і Кузнецова, яке налічувало до 17 колишніх поліцаїв і дезертирів Червоної Армії, скоїло 48 озброєних пограбувань, 7 крадіжок із квартир, 3 магазинів, кас сільрад, поштових відділень, 4 вбивства сільських активістів³⁶.

На особистому рахунку Кузнецова та членів його банди – вбивство голови колгоспу «Більшовик» Авдеєнка із села Лихачів Носівського району, лісника Трохима Михайленка із Хрещатого Олишівського району (його вбили в лісі урочища Немцево)³⁷. Ці два злочини були скоєні в ніч на 26 і 30 квітня 1946 року. В селі Стодоли Куликівського району бандити Кузнецова вдерлися в помешкання голови колгоспу імені Фрунзе Івана Слісаренка. Йому вдалося зробити постріл із гвинтівки і важко поранити одного із нападників. Бандити підпалили сарай і зникли в лісі. Там Кузнецов пристрелив пораненого бандита³⁸. Напад відбувся в ніч на 2 травня 1946 року. Після цього банда перебралася у Дроздівський ліс. 28 травня 1946 року злочинцями скоєно озброєне пограбування листоноші села Дроздівка Куликівського району. В їхніх руках опинилося 2008 карбованців кооперативних грошей. У жінок, які везли на підводі курячі яйця (поставка до колгоспу), бандити забрали два ящики яєць. Усього 400 штук.

Кузнецов видав селянкам розписку про те, що гроші і яйця забрані ніби для потреб УПА³⁹. В ніч на 1 липня 1946 року він і його подільники пограбували Дрімайлівську сільраду Ніжинського району. Із каси поштового відділення вкрали 5600 карбованців і револьвер системи наган⁴⁰. 27 серпня 1947 року банда Кузнецова увірвалася до хати Єлизавети Москаленко в селі Стодоли Куликівського району. Хазяйка вчинила опір. Кузнецов застрелив жінку з автомата і тяжко поранив її немовля⁴¹.

Звідки ж взявся цей кат? Звернемось до документів. Один із затриманих учасників банди Кузнецова розповів на допиті, що їхній ватажок народився в місті Калуга Російської Федерації. Дезертирував із Червоної Армії. За дружину має жінку в селі Колісники Ніжинського району⁴². Однак на допиті співмешканка Кузнецова показала, що його малою батьківщиною був Носівський район Чернігівської області.

Матеріали архівної кримінальної справи за №5677-СО по обвинуваченню Гінас Марії та інших осіб, які були пов'язані з бандою Кузнецова-Трухана, знаходяться на постійному зберіганні в архівному секторі режимно-секретного відділу УМВС України в Чернігівській області. Протоколи допиту обвинуваченої датовані вереснем 1949 року. Жінка дала свідчення в тому, що вона, Марія Гінас, народилася в місті Стокгольм 1923 року. За національністю шведка. У 1932 році з батьками переїхала на постійне проживання в село Старошведське Херсонської області, де шведи проживали з часів Катерини II. У 1937 році з невідомих причин арештований батько Марії, а в 1938-ому – мати. Дівчина залишилася сама. Влаштувалася на роботу в колгосп «Шведкомпартія», де працювала до 1941 року. Потім – війна. Старошведське окуповане німцями. Староста села – рідний дядько Марії. Дівчина вільно володіла німецькою мовою, тому він запропонував їй працювати перекладачкою. Вона відмовилась. Марію арештували і кинули у Херсонську в'язницю. У 1943 році дівчину вивезли до Німеччини. Там вона опинилася у тюрмі Гамбурга. У 1944 році Гінас вивозили союзні війська. Два роки вона провела у фільтраційному таборі. Навесні 1946 року пройшла перевірку і реєстрацію, після чого її відправили в село Старошведське, яке стало частиною села Зміївка Херсонської області. Саме тут Гінас знайшла собі місце у підсобному господарстві. То був час, коли відбудовувались шахти Донбасу. На одній із них у Ворошиловградській (нині Луганській) області опинилась і Марія. Нелюдські умови життя змусили дівчину тікати у пошуках нової роботи. Влітку 1947 року Гінас дісталася хутора Мирошній Львівської області, де був дім лісника на ім'я Федір. Він узяв дівчину хатньою робітницею. У нього вже був один постоялець – Анатолій Кузнецов. Ховався тут головним чином узимку. Шив взуття. На вигляд мав років 35-40. Обличчя – продовгувате, смагляве. Росту був вище середнього, міцної статури. Темно-русяве волосся зачісував назад. Через місяць Кузнецов запропонував дівчині поїхати з ним на його батьківщину, в Чернігівську область, і стати йому дружиною. Марія дала згоду.

У серпні 1947 року Гінас і Кузнецов приїхали у Носівський район Чернігівської області. Він сказав Марії, що йому необхідно зустрітись із друзями. Ця зустріч відбулася в лісі. Із розмови між чоловіками Гінас зрозуміла, що перед нею організована банда, яка займається збройним здириством і розбоєм. Ватажок банди Федір Трухан. Однак Марія разом із Кузнецовим приєдналась до цього угруповання. Федору Трухану дівчина дуже сподобалась, тому він сказав їй, що Кузнецов одружений, має дітей. Гінас посварилась із ним. Після сварки з Марією він покинув банду, а вона залишилась із Труханом. Приблизно через місяць Кузнецов повернувся в банду і налагодив відносини із Марією Гінас. До кінця жінка залишалася з ним.

27 вересня 1947 року Кузнецов і Гінас вийшли із банди Трухана. Це сталося після чергового пограбування в селі Колісники Ніжинського району. Обидва ватажки не змогли поділити пограбоване майно. Між ними виник конфлікт, який призвів до остаточного розриву дружби. З того часу Кузнецов і Гінас діяли автономно.

Витяг із документа архівного сектора режимно-секретного відділу УМВС України в Чернігівській області: *«07.09.1949 года при попытке вооруженного ограбления председателя Стодольского сельсовета, был убит Кузнецов и тяжело ранена Гинас.*

Она была арестована и направлена в тюрьму №1 г. Чернигова. В обвинительном заключении, предъявленном Гинас, указано, что она с июля 1947 года, в составе банды Кузнецова-Трухана непосредственно принимала участие в грабежах, на вооружении имела пистолет и охотничье ружье. Всего было ею совершено 50 грабежей, в том числе и краж на территории Носовского, Куликовского, Олишевского, Козелецкого и Нежинского районов Черниговской области.

По приговору Черниговского областного суда от 28-29 января 1950 года, Гинас Мария, обвиняемая по ст. 56-17 УК УССР и ст. 2 Указа от 04.06.1947 года «Об усилении охраны личной собственности граждан», приговорена к 25 годам исправительно-трудовых лагерей с конфискацией имущества и поражением в правах сроком на 5 лет. Совместно с Гинас, за соучастие, помощь и укрывательство банды Кузнецова-Трухана, осуждены еще 16 человек.

02.02.1950 года Гинас Мария подала кассационную жалобу в Верховный суд Украинской ССР, с просьбой смягчить меру наказания. Постановлением Верховного суда от 01.03.1950 года кассационная жалоба Гинас отклонена и приговор Черниговского областного суда от 28-29 января 1950 года оставлен без изменений.

У 1945-1955 роках південні райони області тероризувала добре озброєна банда Івана Шульги. З ним були колишні поліцаї – його брат Микола, Гапон та інші. У формі міліціонерів вони вдиралися до заможних людей і заявляли: «У нас є дані, що ви ховаєте бандитів Шульги і зберігаєте пограбоване. Будемо робити обшук». Один із злочинців у формі капітана сідав за стіл, аби писати протокол. Решта пакувала цінності і коштовні речі. Робили все чітко і дуже швидко. На прощання попереджали, щоб ніхто з дому не виходив, бо вони під наглядом, і в разі непокори їх розстріляють. Групи ВББ УМВС і УКДБ витратили багато сил і часу, аби вийти на слід бандитів. В одній із перестрілок чекісти вбили Миколу Шульгу і поранили в ногу Гапона. Його затримали. Після цього Іван Шульга затаївся. Банда перестала чинити безчинства. Правоохоронці знали, що Іван і Микола Шульги народилися і жили у Срібнянському районі. Були у них родичі на прізвище Шитченко, але жили на Сумщині. Затриманий Гапон, якого розстріляли за вироком суду, на слідстві не назвав місце переховування свого ватажка, бо не знав.

Про те, як все-таки Івана Шульгу знайшли і арештували, розповів у своїх рукописних спогадах підполковник держбезпеки Степан Романович Глушенко (1920-2012). Він працював у Чернігівській області протягом 1952-1973 рр. Рукопис споминів російською мовою за назвою «**Былое. Записки оперативного работника**» зберігають в архіві управління СБУ в Чернігівській області. Складається із одинадцяти частин. Кожна з них має окрему тему та назву. Розділ «Госпреступник №1» розкриває шляхи розшуку і арешту активного карателя Івана Шульги. Читаємо: «Я был в то время заместителем начальника периферийного отдела. Кроме других вопросов, «курировал» розыск государственных преступников. Из всех розыскных дел самым актуальным я выделил дело на активного карателя Ивана Шульгу и взял его в свое производство. Шульга был действительно госпреступником №1. Будучи полицейским т.н. «украинской полиции», он лично участвовал в сожжении в школе райцентра Серебряное 800 советских граждан. Лично выследил и застрелил партизана Яценко – 1-го секретаря Серебрянского райкома партии. Совершил много других преступлений. За усердие был награжден немцами. Бежал с ними в Германию. Я поднял из архива все три тома следственного дела и очень тщательно изучил их («от корки до корки»). «Изыюминка», реальная зацепка нашлась. На одном из допросов Гапон показал, что Шульга показывал паспорт, но фамилию, имя и отчество закрыл ладонью. Он не доверял даже своим бандитам. Из этого можно было предположить, что Шульга живет под другой фамилией. На другом допросе Гапон рассказал, что Шульга женат. Жена Лидка. Перед войной окончила пединститут. Затем была угнана (или уехала добровольно) в Германию. Возвратилась в СССР вместе с Шульгой. Были посланы запросы во все УКГБ, где имелись пединституты, с просьбой сообщить установочные данные на всех выпускниц 1941 года по имени Лидка, которые угонялись (или добровольно уезжали) в Германию,

а затем репатриировались в СССР. По Черниговскому и Нежинскому пединституту эту работу я провел сам. Лид оказалось не так уж и много. Меня заинтересовала Лида Шитченко, проживавшая в одном из сел Гайсинского района Винницкой области. При поездке в этот район установлено, что муж Лиды Шитченко по приметам очень похож на разыскиваемого. Осторожно в паспортном столе была взята фотография Шитченко. Через надежных опознавателей ... установлено, что это и есть Иван Шульга. Но прежде чем ехать в Киев к прокурору КВО генералу Бударгину за санкцией на арест, я решил провести опознание в натуре...

Шитченко работал тогда завторгом райпотребсоюза. Мы поставили «Газик» так, чтобы из заднего окна опознаватели видели всех, кто идет на работу в РПС. Шульга был твердо опознан. Как по «заказу», он задержался перед входом в здание РПС, разговаривал одну-две минуты с кем-то из знакомых. Наша машина стояла среди других, а черниговские номера (чтобы не спугнуть Шульгу) мы временно заменили на винницкие. Никому ... мы не представлялись. И очень правильно сделали (почему, будет видно в дальнейшем).

Получив санкцию на арест, ... заехали к райпрокурору, показали санкцию. Он был возмущен: «Это ошибка, вы нарушаете законность! Это – фальсификация! Мы хорошо знаем Шитченко, и давно. Это отличный работник!» Он позвонил 1-му секретарю райкома: «Тут приехали из Чернигова арестовывать Шитченко. Явная фальсификация...» Пришлось поехать к 1-му секретарю райкома. Он тоже принял нас недружелюбно, грозился позвонить в обком партии и облпрокурору, чтобы остановить «беззаконие». Делать было нечего. Мы поспешили в РПС, взяли Шульгу прямо с работы (он не сопротивлялся), надели на него наручники и повезли в тюрьму в Прилуках. По дороге и в ходе следствия Шульга нам откровенно рассказал о своих похождениях. Он «родился в сорочке». Как раз в это время Хрущев отменил смертную казнь. Шульга это знал, поэтому высшей меры не боялся. Решил завоевать наше доверие откровением. Вот его рассказ.

Отступив с немцами, он и другие полицейские работали в формированиях по тушению пожаров и расчистке завалов после бомбежек. Там хорошо кормили и давали обмундирование. Решение возвратиться в СССР он принял по настоянию сожительницы ... Она хотела домой.

Тогда же у него возникла идея присвоить себе фамилию и установочные данные двоюродного брата (по матери) Шитченко. Он был с ним хорошо знаком до войны и знал подробно его биографические данные. Шитченко по приметам (высокого роста, плотный и т.д.) был похож на Шульгу. Было сходство и по фотографии. Шитченко после школы окончил факультет пчеловодства Борзнянского сельхозтехникума. Затем был призван в Советскую Армию. Окончил Киевское артиллерийское училище в 1941 году и попал в полк недалеко от границы. В первые дни войны участвовал в боях и погиб смертью храбрых. Похоронка пришла до того, как немцы оккупировали Украину. Все это было известно Шульге.

Лиде он представился как Шитченко, попавший в плен по ранению. Он действительно был ранен в одной из перестрелок с партизанами в 1942 году. Это же он рассказал еще 2-3 таким же полицейским, скрывавшим свое прошлое. Договорились, что при проверке в фильтрационных лагерях они будут давать друг на друга «правдивые» показания, представляясь «мучениками» концлагеря «Заксенхаузен». Сумели добыть и документы (убив действительных узников концлагерей). Фильтрацию проходили по отдельности: Шульга в мужском отделении, а Лида – в женском. Она о нем потом рассказывала то, что знала, как о Шитченко.

Работники фильтрационного лагеря запросили из Управления кадров МО личное дело старшего лейтенанта Шитченко. К счастью Шульги, там не было данных о его гибели в бою. Сразу к нему стали относиться снисходительно и закончили фильтрацию досрочно (наспех), даже не сделав запроса по месту рождения Шитченко (в сельсовете знали, что он погиб в 1941 году). После этого Шульге вручили запечатанное личное дело (для военкомата) и он с Лидой поехал в ее село... С личным делом он прибыл

в райвоенкомат. Офицер по учету офицеров распечатал пакет, стал изучать дело. Как оказалось, он тоже окончил Киевское артиллеристское училище в 1941 году». Між офіцером і Шульгою відбувся діалог однополчан, який завершився випивкою і закускою. Гроші у Шульги водилися. Повернулися вони у райвійськкомат друзями. «В тот период, – згадує підполковник Глущенко, – паспорта видавали по справкам военкомата. Офицер позвонил в паспортный стол и попросил вне очереди выдать паспорт Шитченко, своему фронтовому товарищу, однополчанину. Выдал нужную справку. В личном деле был диплом об окончании Шитченко факультета пчеловодства в сельхозтехникума. Офицер позвонил председателю колхоза: «Пут стал на учет фронтовик, мой однополчанин Шитченко. У него диплом об окончании техникума пчеловодства. Устройте, пожалуйста, его по специальности (кстати, тот офицер не был никогда на фронте, служил в тылах – в военкоматах)».

Шульгу назначили заведующим пасекой, хотя в пчеловодстве он совершенно не разбирался. Однако два старика-пчеловода делали свое дело, а он только командовал. Стал бесплатно снабжать медом сначала офицера военкомата («однополчанина»), затем – военкома, прокурора и секретарей райкома партии. Поскольку дела на пасеке шли хорошо и без Шульги (и даже лучше в его отсутствие), он стал по командировке колхоза и сельпо ездить в Киев на 2-3 недели доставать, вышибать, выращивать все необходимое (чего нельзя было достать ни в районе, ни в области). Показал себя оборотистым коммерсантом. Это заметили в районе. Вскоре его избрали председателем сельпо, а потом забрали работать завторгом в райпотребсоюз. Он продолжал, как и раньше, ездить в столицу в командировки. В эти периоды он из Киева ездил в Бахмач, где базировалась его банда, и совершал грабежи местного населения (в форме милиционера). Был у него и специально сконструированный чемоданчик (без дна, с захватами внутри). Он в толпе на вокзале ловко накрывал им чей-то чемодан. К нему, как к милиционеру, обращался потерпевший и Шульга со своим чемоданом (внутри которого был украденный) бежал в отделение милиции, чтобы «поймать вора», а затем исчезал. Награбленное имущество распродавалось на толкучке в Киеве или в комиссионках.

Работая завторгом в РПС, Шульга оборудовал в чайной шикарный кабинет с дорогой мебелью (стол, диваны, кресла и т.д.), где регулярно за свои деньги спаивал и щедро угощал (не только водкой, закуской, но и девочками-официантками) районное начальство – прокурора, секретарей райкома партии и других. Не забывал и «фронтовика-однополчанина».

Шульга рассказал, что в Бахмаче (в отдельном кабинете ресторана, где он пьянствовал с бандой после удачного грабежа) один житель Сокиринец опознал его. Шульга предупредил последнего, что если тот разболтает, его застрелят. Так этот сигнал до нас не дошел. Хотя до Сокиринец было очень далеко (туда не было железнодорожной ветки), на бахмачском вокзале бандиты перестали пьянствовать. После разгрома банды Шульга прекратил заниматься грабежом. Деньги получал, «взимая дань» с председателей сельпо, заведующих чайными и т.д. Шульга был осужден к предельному сроку – 15 годам лишения свободы...»⁴³.

У підсумку виходить, що різкий сплеск збройного загострення ситуації на Чернігівщині значною мірою викликаний голодом 1946-1947 років. Частина збройних угруповань виступала проти радянської влади, знищуючи партійно-радянський актив. Саме ці обставини сприяли злиттю у багатьох випадках соціального бандитизму з антирадянським націоналістичним рухом, який намагалися налагодити групи УПА, закинуті на територію Чернігівської області. Відірваність від головного керівництва, відсутність відповідної військової дисципліни не привела ці підрозділи до організованого опору.

Оперативники та їх керівництво не розрізняли поняття «бандитизм» і «політичний бандитизм». Тому всі акції з того чи з іншого боку оцінювались ними як кримі-

нальні злочини. Лише з 1945 по 1949 рік МВС області арештовано, передано суду і засуджено 24493 затриманих⁴⁴.

На думку автора, драматичні події післявоєнних літ на терені Чернігівщини мають стати предметом найглибшого аналізу.

1. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) [Текст]: сб. док. и мат. – К., 1978. – С.314.
2. Реабілітовані історією [Текст]: Чернігівська область. – Чернігів, 2010. – Кн.2. – С.112-113.
3. Реабілітовані історією [Текст]: Чернігівська область. – Чернігів, 2010. – Кн.2. – С.115.
4. Там само, с.122-123.
5. Там само.
6. Там само.
7. Там само, с.125-127.
9. ДАЧО. – Ф.П – 470. – Оп. 6. – Спр. 8. – Арк. 56.
* Так в тексті оригіналу.
10. Там само.
11. ДАЧО. – Ф.П – 470. – Оп. 6. – Спр. 8. – Арк. 57-58.
12. ДАЧО. – Ф.П – 470. – Оп. 6. – Спр. 777. – Арк. 93.
13. Там само.
14. ДАЧО. – Ф.П – 470. – Оп. 6. – Спр. 777. – Арк. 94.
15. ДАЧО. – Ф.П – 470. – Оп. 7. – Спр. 29. – Арк. 42,43.
16. ДАЧО. – Ф.П – 470. – Оп. 7. – Спр. 29. – Арк. 43.
17. Реабілітовані історією [Текст]: Чернігівська область. – Чернігів, 2010. – Кн.2. – С.195-197.
18. Там само, с.181-182.
19. Там само, с.183-184.
20. Там само.
21. Там само, с.131.
22. Там само, с.132.
23. Літопис Української Повстанської Армії. – Т.19. – С.19.
24. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 : у 2-х кн. – К., 1994. – Кн.1. – С.367.
25. Реабілітовані історією [Текст]: Чернігівська область. – Чернігів, 2010. – Кн.2. – С. 132-133.
26. Там само, с.134-136.
27. Літопис Української Повстанської Армії. – Т.8. – С.146.
28. Там само. – Т.10. – Кн.3. – С.207.
29. Там само, с.251.
30. Егоров И.А. Некоторые эпизоды работы чекистов в Черниговской области в 40-50 гг. – Чернигов, 1978. – 97 с. – (Рукопис спогадів зберігається в музеї міліції в Чернігові).
* Понорницький район із центром у Понорниці існував 1923-1963 рр. Нині Понорниця є селищем міського типу Коропського району.
31. Там само, с.64.
32. Там само, с.67.
33. Там само, с.68.
34. АУСБУ по Чернігівській області. – Ф. №6. – Архівна кримінальна справа №7923-ОФ. – Т.1. – Арк. 23; Т.2. – Арк. 55.
35. АУСБУ по Чернігівській області. – Ф. №6. – Архівна кримінальна справа №9620-ОФ. – Т.2. – Арк. 55.

36. АУСБУ по Чернігівській області. – Ф. №6. – Архівна кримінальна справа №9620-ОФ. – Т.2. – Арк. 24; Т.1. – Арк. 3, 55-59.
37. АУСБУ по Чернігівській області. – Ф. №6. – Архівна кримінальна справа №9620-ОФ. – Т.1. – Арк. 37,38,65,126, 127; Т.2.- Арк.17.
38. Там само. – Т.1. – Арк. 38,39,66,129; Т.2. – Арк.17.
39. Там само. – Т.1. – Арк. 39,66,67,131-134; Т.2. – Арк. 17,18.
40. Там само. – Т.1. – Арк. 40,67,68,141,142; Т.2. – Арк. 18.
41. Там само. – Т.1. – Арк. 44,45,72,190-192; Т.2. – Арк. 21.
42. АУСБУ по Чернігівській області. – Ф. №6. – Архівна кримінальна справа №7923-ОФ. – Т.1. – Арк. 226.
43. АУСБУ по Чернігівській області. – Ф. №9. – Архівна справа №318. – Арк. 78-97.
44. Егоров И.А. Некоторые эпизоды работы чекистов в Черниговской области в 40-50 гг. – Чернигов, 1978. – С.76.

В статье впервые сделана попытка раскрыть малоизвестные страницы истории Черниговщины периода Второй мировой войны – преодоление правоохранительными органами проявлений бандитизма и антисоветских акций на освобожденной от оккупантов территории области.

Ключевые слова: бандитизм, криминальная преступность, местное население, УПА, НКВД, МВД-МГБ.

The article first attempt to uncover little known history pages of Chernihiv region during the World War II period – overcoming by law enforcement authorities the manifestations of banditry and criminal crime on the territory, liberated from occupation .

Анатолій Заліський

ОСВІТНІЙ ОКРУГ – ШЛЯХ ДО ЯКІСНОЇ ОСВІТИ

У статті піднімається проблема забезпечення якісної освіти в умовах сільського регіону, подається досвід діяльності освітнього округу, розкриваються головні напрямки в організації роботи опорної школи.

Ключові слова: освітній округ, опорний заклад, інноваційне мислення, творчі здібності.

Сучасна освіта як провідна галузь суспільства повинна відповідати міжнародним стандартам.

У національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті, стратегії розвитку національної освіти чітко визначено завдання щодо її радикальної модернізації, спрямованої «на забезпечення якості відповідно до найновіших досягнень вітчизняної і світової науки, культури, соціальної практики» (6). Якість освіти визначено національним пріоритетом і передумовою виконання положень міжнародного та національного законодавства щодо реалізації прав громадян на отримання освіти.

В указах Президента України «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні» та «Про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні» порушуються питання освітньої галузі та відмічається позитивна тенденція її розвитку. З метою подальшого реформування освіти постановою Кабінету Міністрів України №777 від 27 серпня 2010 року затверджено «Положення про освітній округ».

Сучасна психолого-педагогічна наука і практика вивчають, узагальнюють та поширюють здобутки проведених досліджень щодо розвитку системи освіти. Проблеми освіти в контексті загальноцивілізаційних викликів розглядаються вітчизняними діячами педагогічної науки В. Кременем, В. Мадзігоном, С. Ніколаєнком, В. Олійником, П. Полянським. Ними визначено, що одним із факторів забезпечення високого рівня життя є рівний доступ громадян до якісної освіти. Адже європейська інтеграція України потребує розширеної підготовки молоді, спроможної створювати і використовувати високі технології з формуванням міцних моральних засад, розширеної цивілізаційної культури, відповідальності і толерантності.

Головною метою сучасної освітньої політики Української держави, як відзначає О. Ляшенко, секретар відділення загальної середньої освіти національної АПН України, доктор педагогічних наук, є забезпечення рівного доступу до якісної освіти «усіх громадян, незалежно від майнового стану, соціального статусу, місця проживання чи інших факторів» (5).

О.Савченко, головний науковий співробітник Інституту педагогіки Національної АПН України, підкреслює, для того, щоб у реформуванні освіти прийшла «пора педагогічного реалізму», «необхідно звести мету освіти, вимоги держави і гарантії держави» (8) і розглядати їх як єдине ціле.

XXI століття – століття реформ в усіх галузях суспільного життя. В умовах інтеграції в Європейський простір відбувається загальна модернізація українського суспільства, яка безпосередньо торкається села з його фінансово-економічними та

© Заліський Анатолій Андрійович – кандидат філософських наук, начальник управління освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації.

демографічними проблемами. Однією з найважливіших – є збереження та модернізація шкіл із метою створення оптимальних умов для отримання дітьми повноцінної якісної освіти.

Останнім часом гострі дискусії ведуться з приводу організації повноцінного навчання саме сільських дітей. Висловлюються думки, що оптимізація мережі навчальних закладів може призвести до безповоротного зникнення значної кількості шкіл на селі. Саме такий підхід повторить ситуацію, яка виникла після закриття дитячих садочків (3). З особливою обережністю необхідно підходити до збереження шкіл у сільській місцевості (4). На даний момент в області спостерігається тенденція створення навчально-виховних комплексів.

Аналізуючи рівень надання освітніх послуг у сільських та міських школах Чернігівщини, встановлено, що можливості та потенціал навчальних закладів різні. Якість освіти залежить від ряду умов, у тому числі від стану матеріально-технічного забезпечення, рівня професійної компетентності вчителів, потенціалу учнів та інше.

Керівники загальноосвітніх шкіл максимум зусиль докладають до створення умов для гармонійного поєднання освіти, виховання, творчого і фізичного розвитку дітей, виховання конкурентоспроможного випускника, здатного до самореалізації.

«Інтеграція України у світовий простір потребує постійного вдосконалення національної системи загальної середньої освіти, пошуку ефективних шляхів підвищення якості освітніх послуг» (2). Керівники несуть відповідальність за якість освіти у навчальних закладах. Тому директори шкіл готові до реформування освіти на селі. З цією метою забезпечують поповнення навчальних кабінетів сучасним обладнанням, опікуються підвищенням кваліфікаційного рівня кожного педагога шляхом модернізації методичної роботи, активізації самоосвітньої діяльності вчителів і, звичайно, розвитком творчих здібностей учнів.

Поряд з цим на сучасному етапі функціонування сільських шкіл області спостерігаються кризові тенденції, зумовлені об'єктивними причинами:

- зміна в інфраструктурі села;
- демографічна ситуація на селі, що веде до різкого скорочення наповнюваності класів і, як наслідок, – призупинення діяльності чи закриття малочисельних шкіл;
- недостатнє матеріально-технічне і кадрове забезпечення сільських закладів освіти і відповідно якість надання освітніх послуг не забезпечується повною мірою.

Станом на січень 2012 року, в області налічується 490 сільських загальноосвітніх навчальних закладів. Із них I ступеня – 24 школи (230 учнів), I-II ступенів – 206 шкіл (6952 учні), I-III ступенів – 260 шкіл (23322 учні). Разом у школах області 30504 учні. За п'ять останніх років їх кількість зменшилась від 111401 до 94870.

Проте на утримання одного сільського школяра коштів виділяється майже удвічі більше, ніж у місті (за 9 місяців 2011 року – 8630,08 грн. – на селі, 4519,66 грн. – у місті).

В області збільшується кількість малочисельних шкіл. У 2011 році цей показник становив 52,2% від загальної кількості загальноосвітніх навчальних закладів. Із об'єктивних причин протягом попереднього навчального року в нашій області припинили своє функціонування 17 навчальних закладів. Загальноукраїнський показник шкіл із чисельністю до 40 учнів становить 27,6%, а по Чернігівській області – 67%. Цей факт створює проблеми, пов'язані з організацією навчально-виховного процесу, значним збільшенням вартості утримання одного учня, скороченням педагогічного навантаження вчителів, а головне – суттєво ускладнює надання якісних освітніх послуг.

Крім того, згідно з розрахунковою формулою, за якою здійснюється планування бюджетних видатків на одного учня, із збільшенням кількості шкіл з малою наповнюваністю 90% коштів спрямовується не на організацію навчального процесу, а на утримання мережі шкіл. Утримання одного учня в школі I-III ступенів (понад 100 учнів) становить 6800 грн., у школі I-II ступенів (до 40 учнів) – 15 000 грн. Скорочення чисельності учнів призводить до вивільнення приміщень, які стають додатковим тягарем для місцевого бюджету.

Не сприяє формуванню самодостатньої особистості й організація індивідуального навчання учнів у сільських школах.

Практика свідчить, що забезпечення якісної освіти учнів у сільській місцевості можливе за умови кооперування зусиль сусідніх шкіл в освітні округи. Відповідно, наказом управління освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації №88 від 19.02.2009 року «Про формування мережі опорних навчальних закладів освіти» в області створено 115 освітніх округів (105 – у сільській місцевості), визначено опорні навчальні заклади. Мета діяльності керівників і педагогічних колективів цих шкіл – забезпечення високого рівня освітніх послуг на основі формування ключової компетентності особистості, визначеної державними стандартами, через створення освітнього простору, навчання, розвитку та соціалізації особистості. Це можливо лише за умови координації зусиль усіх навчальних закладів – суб'єктів округу, установ культури та спорту, дошкільних та позашкільних установ, закладів охорони здоров'я, розташованих на даній території, а також упровадження в навчально-виховний процес сучасних навчальних та виховних технологій.

Директор школи – ключова фігура у закладі освіти. «Тільки особистість керівника загальноосвітнього навчального закладу з інноваційним способом мислення... створить умови для конкурентоспроможних переваг на вітчизняному та світовому ринку освітніх послуг» (1). Районні методичні кабінети, науково-методичні центри, обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені К.Д. Ушинського працюють над підвищенням професійного рівня керівників опорних шкіл. Для директорів організовано роботу постійно діючого семінару-практикуму, проведено курси підвищення кваліфікації з проблем «Опорна школа – центр освітнього округу», «Організація профільного навчання в опорній школі» з практичними заняттями на базі кращих опорних закладів області.

З метою виявлення, підтримки творчо працюючих директорів шкіл, педагогічних колективів, поширення їх здобутків щодо створення умов для здобуття громадянами якісної загальної середньої освіти, впровадження допрофільної підготовки і профільного навчання, забезпечення всебічного розвитку особистості проведено обласний конкурс на кращу модель опорного навчального закладу шкільного освітнього округу. Змістовні матеріали переможців та лауреатів конкурсу розкрили якісний склад педагогічних колективів, досвід організації навчально-виховного процесу на базі опорної школи, співпрацю з дочірніми навчальними закладами шляхом проведення засідань ради освітнього округу, педагогічних рад, учнівських та вчительських конкурсів, діяльність учнівського самоврядування та інше.

Управлінням освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації, Чернігівським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти імені К.Д.Ушинського у 2004 році проводилась експериментальна робота щодо апробації Примірною положення про шкільний освітній округ у Ріпкинському районі. Це один із найбільших районів області за площею та кількістю загальноосвітніх шкіл. У ході експерименту були виявлені переваги освітнього округу щодо забезпечення рівного доступу учнів до якісної освіти та проблеми, що виникали в процесі практичної роботи.

Які труднощі переживає опорна школа сьогодні?

По-перше, організація багатопрофільного навчання і професійної підготовки в опорному закладі здійснюється шляхом збільшення кількості годин за рахунок варіативної частини дочірніх шкіл (де відповідно зменшується педагогічне навантаження вчителів). Тому перерозподіл годин проходить складно. Проте у Ріпкинській загальноосвітній школі I-III ступенів №2 за рахунок суб'єктів округу акумульовано 76 годин, які використовуються для організації роботи міжшкільних факультативів, курсів за вибором, гуртків, консультативних пунктів, де працюють висококваліфіковані спеціалісти. Зрозуміло, що за таких умов можна забезпечити розвиток здібних та обдарованих дітей. Про якість освіти таких опорних закладів свідчать результати участі учнів у олімпіадах, учителів – у конкурсах.

Але не в усіх освітніх округах є така практика використання годин. Тому частина опорних шкіл є однопрофільними.

Особливою проблемою, що потребує першочергового вирішення, є застаріла мате-

ріально-технічна база. Водночас упровадження нового змісту, структури, технологій навчання вимагає використання педагогами сучасних інформаційно-комунікативних технологій як у навчально-виховному процесі, так і в управлінській діяльності. Значну допомогу щодо забезпечення опорних навчальних закладів комп'ютерами нового покоління, сучасним мультимедійним обладнанням, швидкісним Інтернетом надають очільники обласної державної адміністрації та обласної ради. Педколективи опорних закладів покладають великі надії на обласну програму щодо забезпечення загальноосвітніх навчальних закладів ліцензійними електронними засобами навчального призначення та мультимедійним обладнанням на 2011 - 2016 роки.

Сучасна техніка, зрозуміло, не замінить учителя, але є хорошим додатком у наданні послуг високого рівня.

За підтримки обласної державної адміністрації реалізується програма «Шкільний автобус». У керівників шкіл викликають занепокоєння стан сільських доріг, забезпечення паливом та ремонт автотранспортних засобів, відсутність посади механіка у кожному відділі (управлінні) освіти.

Опорні школи сільських регіонів потребують і молодих кадрів. Випускники сільських шкіл охоче йдуть на навчання до педагогічних вищих навчальних закладів. Але чи повернуться вони в сільську школу? Молоду людину цікавить насамперед рівень заробітної плати, наявність елементарних соціальних і побутових умов праці та проживання. Як свідчить практика, молодий спеціаліст тільки тоді залишиться на селі, якщо буде мати власне житло. Тому, щоб зберегти сільську школу, треба невідкладно розпочинати з відродження села та його інфраструктури. І вирішити цю проблему без участі органів державного та місцевого самоврядування практично неможливо.

Голови обласної державної адміністрації та обласної ради опікуються проблемами освіти в регіоні, організацією діяльності шкільних освітніх округів. Так, проведено виїзне спільне засідання громадської гуманітарної ради при голові облдержадміністрації та колегії управління освіти і науки облдержадміністрації на базі Менського району. У рамках виїзного спільного засідання учасники відвідали Березнянську спеціальну загальноосвітню школу-інтернат I-II ступенів та ресурсний центр шкільних освітніх округів – Степанівський міжшкільний навчально-виробничий комбінат. У цьому закладі учні опановують професії секретаря керівника, оператора комп'ютерного набору, швачки, водія автотранспортних засобів (категорії «А», «В», «С»), тракториста-машиніста сільськогосподарського виробництва, бухгалтера, касира, робітника з євроремонту.

За рішенням цього засідання в області буде продовжуватись робота у напрямках зміцнення зв'язків співпраці між опорними навчальними закладами та органами місцевого самоврядування щодо забезпечення рівного доступу дітей відповідного віку до якісної дошкільної, загальної середньої та позашкільної освіти, професійного навчання, покращення забезпечення опорних навчальних закладів сучасними кабінетами та навчальним обладнанням; укомплектування висококваліфікованими педагогічними кадрами; розвитку учнівського самоврядування суб'єктів округу; широкого залучення його до вирішення питань організації навчально-виховного процесу; розвитку громадянської активності; організації здорового способу життя учнівської молоді.

Як зазначає О. Пометун, реальне створення нової старшої школи як профільної (а іншого варіанту немає!) повинно ґрунтуватися на серйозних якісних змінах як у підготовці кадрів, так і під час підбору методів та форм організації навчально-виховного процесу (7).

Таким чином, в області визначено основні напрями, пріоритети, завдання і механізми реалізації державної політики в галузі освіти щодо створення умов для розвитку кожної особистості. Досвід підтверджує правильність вибраного шляху. Підвищення рівня і доступності якісної освіти відповідно до вимог інноваційного розвитку економіки, сучасних потреб суспільства і кожного громадянина Української держави можливе тільки через створення освітніх округів та забезпечення їх діяльності.

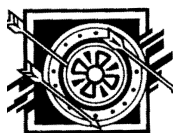
1. Даниленко Л. Проблеми ситуативного лідерства в управлінській діяльності керівника загальноосвітнього навчального закладу // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2010. – №3. – С. 82.
2. Даниленко Л. Школа майбутнього як інноваційний ЗНЗ // Директор школи. – 2011. – №4. – С.1.
3. Дейкун Д. Проблеми доступу сільських дітей до освіти // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2011. – №4. – С. 41 – 44.
4. Кремень В. Філософія людино центризму – шлях змін і розвитку // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2011. – 4. – С.33 – 34.
5. Ляшенко О. Українська школа на шляху до якісної освіти // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2011. – №4. – С.60.
6. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті // Освіта України. – 2011. – №29 (18 липня).
7. Пометун О. Старша школа: проблеми формування змісту та організації навчальної діяльності учнів // Рідна школа. – 2011. – №6. – С.3-7.
8. Савченко О. Пора педагогічного реалізму // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2010. – №2 – С.10.

В статтє піднімається проблема забезпечення якісного освіти в умовах сільського регіону, аналізується опыт роботи освітнього округу, розкриваються головні напрями в організації роботи опорної школи.

Ключевые слова: освітній округ, опорне закладення, інноваційне мислення, творчі здібності.

The article raises the problem of providing quality education in rural areas, examines the experience of the educational district and reveals the main trends in the organization of the support of the school.

Key words: Educational district, foot facility, innovative thinking, creativity.

ЮВІЛЕЇ

УДК 94 (477)

Володимир Половець

ОЛЕКСАНДР ФЕДОРОВИЧ КІСТЯКІВСЬКИЙ (1833 – 1885)

У статті досліджується життєвий і творчий шлях видатного українського вченого, юриста, історика і громадського діяча Олександра Федоровича Кістяківського.

Ключові слова: Сенат, міністерство, церква, університет, щоденник, держава, право, сім'я.

У березні нинішнього року виповнюється 180 років від дня народження нашого земляка, видатного українського вченого, юриста, історика, археографа і громадського діяча Олександра Федоровича Кістяківського.

Не вивчена і не поцінована донині родина Кістяківських заслуговує на особливу увагу. Її засновник Омелян Васильович Кістяківський був кріпаком, а згодом керуючим маєтком петербурзького сенатора Іллі Андрійовича Безбородька у містечку Стольному Сосницького повіту на Чернігівщині. Отримавши «вільну» від свого господаря, у 1808 р. О.Ф. Кістяківський купив землю і побудував у Стольному власний будинок. Через два роки Омелян Васильович пішов із життя, залишивши дружину з малолітнім сином Федором. Коли юнак підріс, за порадою і рекомендацією місцевого священика його віддали до повітового духовного училища, а потім і до духовної семінарії в Чернігові, після закінчення якої, одружившись з дочкою священика сусіднього зі Стольним села Городище, Федір очолив єпархію тамтешньої Миколаївської церкви. Молода сім'я завела власне господарство, садок, млин, пасіку і народила дітей. Старшим серед них був Олександр, котрий з'явився на світ 26 березня 1833 р.¹ Після навчання у повітовому духовному училищі та семінарії в Чернігові (1852) він вступив на юридичний факультет Київського університету, який закінчив у 1857 р. По закінченні навчання кілька років служив у державних установах Санкт-Петербурга – спочатку в Сенаті, а потім у Міністерстві народної освіти. У 1863 р. Олександр Федорович склав екзамени на кандидата права і повернувся до Києва на викладацьку роботу в університет. З цього часу і розпочинається його педагогічна і наукова кар'єра. У 1864 році він приват-доцент, а з 1867 р., після захисту магістерської дисертації – екстраординарний та ординарний (1870) професор кафедри кримінального права і судочинства цього ж університету².

Необхідно зазначити: саме в цей час у вітчизняній юридичній науці склалася традиція, яка вимагала від кожного освіченого юриста широкого знання іноземного права. Це зумовлювалося тим, що викладачами в наших університетах часто були іноземні професори, а багато вітчизняних учених проходили свою підготовку за кордоном, що в свою чергу вимагало обов'язкового знання іноземного права³.

У зв'язку з цим Олександр Федорович у 1871–1873 рр. перебував у науковому відрядженні за кордоном, слухав лекції у Віденському, Гейдельберзькому, Неаполітанському, Римському університетах, після чого став вважатися знавцем криміналь-

---

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

ного законодавства Італії, Німеччини, Англії, Франції. Вміло використовував набуті знання у своїй науковій та викладацькій діяльності, порівнюючи з досягненнями вітчизняної кримінально-правової думки. Вільне володіння трьома європейськими мовами – французькою, німецькою, італійською – дало йому можливість працювати з найкращими творами західноєвропейської кримінально-правової літератури та зробити критичний аналіз стану розвитку кримінального права в західноєвропейських країнах.

Однак, звертаючись до західноєвропейських наукових досягнень, О.Ф. Кістяківський у жодному разі не рекомендував лише механічне копіювання західноєвропейських зразків. Він стверджував, що «перенесена установа, подібно до пересаженого з іншого клімату дерева, без дбайливого догляду, без життя національних заходів, може виродиться та дати поганій якості плоди»⁴.

У той час серед різноманітних методів, якими користувалася наука кримінального права, значне місце посідав метод порівняльного правознавства або компаративістський метод, що полягав у вивченні норм кримінального права зарубіжних країн з метою їх зіставлення, порівняння з нормами вітчизняного кримінального права. Про це О.Ф. Кістяківський писав у своїй праці «Кримінальне право Італії», зазначаючи, що «наша молода наука виховувалася під впливом німецької. Разом з тим неможливо не зазначити, що внаслідок однобічного її панування нерідко засвоюється те, що складає дещо тимчасове, випадкове, індивідуально-народне і тому таке, що не заслуговує на засвоєння. Уникати цього можна лише шляхом знайомства з літературою інших народів»⁵.

У наступних своїх працях – «До питання про вплив інородного права на російське», «Нові праці професора Тоніссена з історії кримінального права», «Нові праці Дю-Буа з історії кримінального права Франції, порівняно з кримінальним правом Італії, Німеччини, Англії», «Головні моменти розвитку науки кримінального права», «Дослідження про смертну кару», «Молоді злочинці та установи для їх виховання, з оглядом російських установ» – Олександр Федорович підкреслював, що небезпечно підходити до наукових узагальнень на підставі даних з життя одного народу, він закликав до вивчення вітчизняного права у порівнянні з іноземним з метою вдосконалення першого⁶.

Разом з тим ідеї використання компаративістського методу на той час не були чимось принципово новим, вони лише були певним резюме загального розвитку європейської науки. Заслуга Олександра Федоровича полягала в тому, що він, пройнявшись цими ідеями, блискуче застосував їх у своїх наукових дослідженнях. Мету використання порівняльного методу як пошуки «початків справедливості» О.Ф. Кістяківський визначав у тих загальних нормах права, які можна виділити з «різноманіття всіх часів та народів»⁷.

У своєму «Елементарному підручнику загального кримінального права» О.Ф. Кістяківський пояснював це так: «...під загальним кримінальним правом я розумію викладання загальних початків, що вироблені сукупним життям всього людства»⁸.

Працюючи над темою загального кримінального права, Олександр Федорович наголошував, що тільки за умови вивчення кримінальних законів усіх формацій, періодів і народів можна вирішити зазначену проблему. Дослідник наукової діяльності О.Ф. Кістяківського І. Пучицький наголошував, що порівняльне вивчення права у різних народів показало наявність у них спільних рис, і тому, зрозуміло, думка про зв'язок та існування спорідненості кримінального законодавства і про визначеність їх історичного розвитку загальними законами виникала й раніше. Втім, так глибоко й аргументовано, як ця тема була висвітлена Олександром Федоровичем, вона раніше не розглядалася, а тому, саме завдяки йому першість у цьому питанні належить вітчизняній кримінально-правовій науці⁹.

Один із напрямків наукової діяльності О.Ф. Кістяківського – звичаєве право і судовий устрій Гетьманщини. Працюючи з козацькими архівами в Глухові, він звернув увагу на ті закони і правила судового устрою, які були чинними у першій половині XVIII ст. в Лівобережній Україні і які є винятковою пам'яткою української культури

та першим кодексом українського права. Олександр Федорович ґрунтовно описав і здійснив редакцію видатної і відомої тепер юридичної пам'ятки «Права, по которым судится малороссийский народ» (1879)¹⁰.

О.Ф. Кістяківський був обраний почесним членом Санкт-Петербурзького й Московського університетів, Московського юридичного товариства, дійсним членом Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті, членом-кореспондентом Відділу Імператорського російського географічного товариства. Як визначний правознавець, він систематизував перший кодекс українського права, був присяжним повіреним, займався адвокатською практикою. Свою професійну діяльність тісно пов'язував із громадською. Обирався гласним Київської думи, головою Київського юридичного товариства, ректором Київського тюремного комітету, головою адміністрації Городищенських цукрових заводів, багато часу віддавав організації Рубежівської колонії малолітніх правопорушників. Громадська діяльність часто ставала для нього причиною неприємностей по службі, але чинити інакше він не міг.

У 1882 р. Олександр Федорович став членом «Старої Громади», хоча тоді вона вже існувала нелегально. Брав також участь у роботі історичного товариства Нестора-літописця. Неабияку роль у цьому зіграли родинні зв'язки. Його дружина Олександра була рідною сестрою дружини В. Антоновича і двоюрідною сестрою П. Чубинського¹¹.

У складі «Старої Громади» Олександр Федорович проводив лінію поміркованого лібералізму. Вчений з критичним складом розуму, усталеними принципами намагався поєднати західноєвропейські традиції криміналістики з вітчизняним правом. Як людина, причетна до українського національного руху 60-х рр., він не поділяв «українофільського фанатизму» і ставився до українського питання з «холодним розсудком». О.Ф. Кістяківський розумів, що за тодішніх умов як у Росії, так і в Австрії, незважаючи на конституційність останньої, досягти бажаних результатів у національному питанні було неможливо. Одним з основних недоліків українського руху Олександр Федорович вважав відсутність єдності серед українських діячів, «де кожен прагнув стати свого роду гетьманом». Не розділяв він і політичної орієнтації М. Драгоманова, який пов'язував вирішення української національної ідеї лише з молодіжним середовищем. Негативно ставився О.Ф. Кістяківський і до народництва, вбачаючи його неспроможність у зміні умов життя тодішнього суспільства. Основні свої сподівання він покладав на еволюційний шлях розвитку суспільства, проведення ліберальних правових реформ, ідеалом яких вважав встановлення панування у суспільному житті законів, а в державі – конституції, тобто, як говорять тепер, розбудову громадянського суспільства і правової держави¹².

Перебуваючи на службі в Санкт-Петербурзькому сенаті, О.Ф. Кістяківський активно співробітничав з журналом «Основа» і навіть був відповідальним секретарем редакції, до складу якої входили М. Костомаров, П. Куліш та В. Білозерський¹³.

Як зазначає професор Микола Ткач, дослідник генеалогії родини Кістяківських, це була плеяда талановитих учених у різних галузях знань. Окрім Олександра Федоровича, в сім'ї Федора Омеляновича Кістяківського було ще чотири сини. Юристом став Павло, Микола служив священником, Федір і Василь пішли в медицину, причому Василь захистив докторську дисертацію і працював викладачем Київського, а потім професором Гейдельберзького та Страсбурзького університетів¹⁴.

При цьому зазначимо, що усі сини О.Ф. Кістяківського теж отримали вищу освіту і стали провідними вченими, юристами, громадськими діячами. Потяг до науки передався старшому сину Володимирі – видатному фізику-хіміку, засновнику сучасної вітчизняної електрохімії, одному з перших академіків Української академії наук, дійсному члену ВУАН і АН СРСР, професору Ленінградського політехнічного інституту. Другий син Богдан став видатним правником - соціологом, філософом права, професором Київського університету, дійсним членом ВУАН. Син Ігор – фахівець цивільного права, очолював Міністерство внутрішніх справ в уряді П. Скоропадського. Четвертий син О.Ф. Кістяківського Юлій був ученим-юристом. Громадськими діячами стали Борис та Олександр¹⁵.

Численні внуки О.Ф. Кістяківського теж стали визначними особистостями. Так, Юрій Богданович був видатним фізиком-хіміком, членом Американської НАН, професором Гарвардського університету, керівником відділу вибухових речовин атомних лабораторій в Лос-Аламасі та радником президента США Ейзенхауера у справах науки і технології, Олександр Богданович після захисту докторської дисертації з біології працював професором Київського університету. Відомими людьми в суспільстві були й інші внуки, наукова та громадська діяльність яких ще чекає на своїх дослідників¹⁶.

Підкреслимо, що у творчому доробку вченого особливе місце займають щоденник, який він вів упродовж 1874–1885 рр., та епістолярна спадщина. Ідея щоденника з'явилася в Олександра Федоровича після розмови з колишнім директором Чернігівської гімназії Я. М. Неверовим, котрий у яскравій і переконливій формі охарактеризував цей жанр як оповідне джерело, де стрижнем подачі інформації, її організації, форми і структури виступає сам автор, через призму сприйняття якого відбуваються й оцінюються всі факти й події повсякденного життя. Окрім того, записи в щоденнику, наголошував педагог, дисциплінують, сприяють виробленню стилю подачі матеріалу, передають атмосферу відповідної епохи, її колорит та відбивають суспільні погляди, що були характерними на час написання.

Так, завдяки пораді досвідченої і мудрої людини, яка прожила довге і цікаве життя, зі щоденника перед нами постає особистість ученого і громадського діяча, викладача університету і батька великої родини. Ми дізнаємося про гуманізм і патріотизм Олександра Федоровича, загострене почуття його власної гідності та вимогливе ставлення до людей, про те, як він відстоював ідеали добра і справедливості. Велика увага О.Ф. Кістяківського була привернута до діяльності «Старої Громади» в Києві, стосунків з М. Драгомановим, П. Кулішем, В. Антоновичем, М. Костомаровим, О. Кониським, П. Житецьким, М. Лисенком, Ф. Вовком, Г. Галаганом, родинами Симиренків та Білозерських, що значною мірою сприяло становленню його як особистості зі стійким світоглядом і творчими переконаннями, вихованої на засадах національної свідомості та гуманістично-філософських поглядах.

Особливу увагу звертає Олександр Федорович на моральні якості та професійну чесність людини. «У суспільстві є дві групи людей: одні хитрі, підступні, стримані, які уміють володіти обставинами, вміють опутати і прив'язати інтересами певне число осіб, люди безпринципні, правдами і неправдами улаштовуючи свої справи. До таких відносяться ректор, професор Бунге, професор Ренненкамф – банкір, професор Сидоренко – декан. Є інший клас людей, яких натура має потяг до відстоювання принципів. Вони на це тільки й здатні. Якщо вони надумуються відігравати іншу роль, все рівно їх прорве. До таких натур, здається, відношуся і я. Це не заслуга, а природа. Ні, я не годжуся в громадські діячі. Я не володію ні хитрістю, ні підступністю, ні спритністю. Я усього зітканий із сумнівів»¹⁷.

Як чесна і принципова людина він не міг відмовити голові Товариства виправних притулків і хліборобських колоній пану Мілорадовичу читати у вихідні на громадських засадах популярні лекції для ув'язнених і затриманих¹⁸.

Про себе Олександр Федорович пише: «Я людина надто експансивна і мені потрібно уникати появи в товаристві, в якому розвинуте лицемірство та умовні відносини. Я завжди почуваю себе ніяково, коли з'являюсь в державні установи. Ні роки, ні роздуми цього стискання серця не позбавили. Коли я служив у Сенаті, я кожного разу заходив до канцелярії, як місця, наповненого моїми ворогами і взагалі людьми, здатними на лиходійство»¹⁹.

Таким же було його ставлення і до обов'язків гласного Київської думи. В щоденнику від 29 січня 1876 року читаємо: «В Думу не пішов. Так огидло. Хочу звільнитися від тяжіння на мене дурацьких вражень. У наукових заняттях я відчуваю себе спокійним і щасливим. Практика більше чи менше порушає гармонію мого духу. Я відчуваю, що в душі моїй лежать великі поклади, з яких можна б виробляти суспільне благо. А воно відсутнє. Займуся виключно наукою. У ній я завжди, у найскрутніші хвилини мого життя, знаходив заспокоєння і певний відпочинок»²⁰.

Заслужують на увагу роздуми О. Кістяківського про політичне життя. Прочитавши лист композитора М.В. Лисенка до редакції газети «Голос», в якому йдеться про захист діяльності «кращих діячів нашої історичної і етнографічної літератури, всього українофільства» як відповіді на статтю в «Русском вестнике» ймовірного автора Рігельмана, в котрій українофіли звинувачуються в різного роду беззаконних устремліннях, Олександр Федорович пише: «Стаття Лисенка щира, гаряча. Мені не подобається її кінець, наче прохальний, коли він звертається до редактора «Голосу» – поясніть, чому я зрадник і ворог батьківщини? Наївний автор! З цими панамі говорять не таким голосом, або мовчать»²¹.

У щоденнику відображені події, пов'язані з Київським університетом Св. Володимира, професорами і викладачами, їх участю в суспільно-політичному житті, роздуми про авторитет, мораль та професійну чесність інтелігента. Так, у записах від 4 квітня 1885 р. мова йде про засідання ради університету, на якому розглядалися питання про рекомендацію професора Ренненкампа на посаду міського голови, обрання декана фізико-математичного факультету та обрання професором кафедри історії і теорії мистецтва доцента Павлова. По кожному питанню слово мав і Олександр Федорович. Щодо проф. Ренненкампа, то він підтримував думку про те, що посада міського голови, окрім посади директора банку і професорської, вимагає багато фізичних і духовних сил, а також немало часу, так необхідного для належної викладацької роботи. Незважаючи на це, більшість підтримала рекомендацію. Вирішальну роль у цьому відіграв ректор університету професор Бунге, який сам займав керівні посади в фінансових установах і, за словами О.Ф. Кістяківського, «перетворив професорство в синекуру і дещо додаткове до банківських та інших посад». На раді було проголошоване питання про обрання деканом фізико-математичного факультету професора Ходецького. Про це Олександр Федорович пише, що погано, коли колектив факультету не може вирішити питання про свого керівника самостійно. Щодо обрання на посаду професора кафедри історії і теорії мистецтв, то дискусія після тривалого обговорення закінчилася рекомендацією Павлова на посаду професора кафедри²².

Тема про ставлення до викладацької роботи та навчальне навантаження неодноразово постає на сторінках щоденника. 23 січня 1876 р. Олександр Федорович пише: «Одні, як проф. Матвеев, їздять під час читання лекцій на практику в Санто-Донато, біля Флоренції, чи Білу Церкву до п. Браницьких, де проводять по три тижні під час навіть міністерської ревізії; інші, під час читання лекцій, їздять в Тамбовську губернію, так, для відпочинку і розваги, після відпочинку і розваги. Третина сидить в Києві за банківським прилавком і не читають лекції або читають старину глибоку. А міністерство все це бачить і знає, і саме дозволяє, при цьому наголошуючи про порядки в німецьких університетах. Царя-то в голові нема, принципи йому не властиві. Ось, коли людина, не угодна Міністерству і визнана небезпечною для уряду, стане писати статті в журналах, як Драгоманов, тоді їй вкажуть на те, що займається не своєю справою»²³.

Так, про відвідування лекцій інших викладачів О.Ф. Кістяківський 21 січня записує: «Читав вступну лекцію проф. Котляревський. Читання відбувалося у першій, самій великій аудиторії. Аудиторія була повна, хоча й не переповнена. Лекція була розумна. Говорив майстер справи. Незважаючи на те, що лектор читав по тексту, інколи звертаючись до студентів, вона справила саме хороше враження»²⁴.

Щодо відвідування студентами лекцій. Як правило, на лекцію приходило 8–12 чол. 18 листопада 1877 р. у щоденнику читаємо: «Аудиторія студентів була, на відміну від попередніх, багаточисельною – 30 чоловік, серед них 2 прослухавших курс і 3-х побачив уперше»²⁵.

До речі, на сторінках щоденника часто зустрічаються прізвища викладачів університету – особливо Михайла Драгоманова, Миколи Зібера, Володимира Антоновича та інших. 16 квітня 1875 р. читаємо: «Драгоманов провів у мене вечір напередодні, просиділи до 3 годин ночі». Про причетність М. Юзефовича – помічника попечителя Київського навчального округу, голови Київської археографічної комісії, дійсного таємного радника, до звільнення М. Драгоманова з університету Олександр Фе-

дорович пише: «...мерзотник, який іде по шляху доносів і підбурювання. Він буде добиватися того, щоб усі, хто проявив себе своїми малоросійськими симпатіями, були вислані з Києва»²⁶.

О.Ф. Кістяківський, прихильно ставлячись до М. Драгоманова, продовжував цікавитися його долею, навіть тоді, коли той виїхав за кордон. 27 червня 1876 р. він зазначав: «Драгоманов залишив Відень і переїхав до Швейцарії. Відень небезпечний. Ще б пак. Кожна слов'янська ідея серед німців небезпечна, а значить, і носій цієї ідеї досить небезпечний. У Відні засудили якогось Терлецького за видання книжки малоросійською мовою, соціалістичного і вельми задирилого змісту»²⁷.

О.Ф. Кістяківський поважав професора В. Антоновича як визначного вченого і постійно підтримував родинні зв'язки сім'ями. Разом з тим гостро критикував Володимира Боніфатійовича за те, що він не виступив на захист свого студента, а згодом і викладача М. Драгоманова, коли його звільняли з роботи. При цьому Олександр Федорович добре розумів, що В. Антонович як член Київської археографічної комісії перебував під пильним оком того ж М. Юзефовича, особливо після виходу тому «Архива Юго-Западной России» – видатних історичних документів і літературних пам'яток Правобережної і Західної України XIV-XVIII ст., в якому мова йшла про українських гайдамаків. О.Ф. Кістяківський навіть радив В. Антоновичу звільнитися з посади члена комісії, котру вважали осередком українофільства²⁸.

Згодом Олександр Федорович напише: «Я і Антонович одружені на рідних сестрах: чога ж більше. Але це рівно нічого не означає»²⁹. Як неодноразово наголошував автор щоденника, з В. Антоновичем вони люди різних політичних поглядів. «Одна наука, – пише він, – може мене заспокоїти. У ній я знаходив спокій в години більш тяжкі для мене, коли я служив в зборищі несосвітених хабарників, з одного боку, і виживших з розуму, хоча і чесних, але зовсім непридатних до виконання правосуддя»³⁰. Попередня робота в Сенаті переконала О.Ф. Кістяківського в тому, що «стан безправ'я є органічний порок руського народу. Не престижем можна встановити загальне користування правом, а загальною прихильністю поважати право іншого, чим тільки й можна досягнути безперешкодного користування своїм правом»³¹.

І знову про М. Юзефовича. «Читав «Киевский телеграф», у ньому повідомлення про малоросійські справи, вірніше кажучи про дослідження малоросійської пропаганди. Юзефович поставив своїм завданням випровадити з Києва В. Антоновича, а можливо, й інших, таких як: Житецького, Чубинського, Беренштама. Невже вони зачеплять і мене? Я років 8-9 як перестав бути українофілом політичного відтінку. У мене видохся давно українофільський фанатизм і я став до цього питання відноситися з холодним розумом, залишаючись вірним народові, але переконавшись в марності політичних питань. Я зайнятий викладанням, науковою роботою, адвокатурою, не маю часу займатися українофільською політикою»³².

Про те, що прогнози Олександра Федоровича відносно провідних діячів українського національного руху збувалися, свідчить запис у щоденнику від 2 квітня 1876 р. «Юзефович сказав, від'їжджаючи в Петербург: «Не буде він Юзефовичем, коли він не доб'ється висилки Чубинського з Києва. Така доля всіх людей, подібних Чубинському»³³.

А вже 3 березня 1877 р. у щоденнику записано: «...другий раз проводжаємо Чубинського, якого виганяють з Києва. Перший раз це було в 1862 р. Різниця велика. Тоді йому було 25 років. Зараз йому 39. Тоді він був юнаком, повним сили й надії, ще не обізнаним з життєвими складнощами. Тепер він підбитий, підкошений життям, сивіючий не по днях, а по годинах... Тепер у нього дружина і 3 дітей»³⁴.

У щоденнику від 9 листопада 1876 р. Олександр Федорович записав: «...повернувшись додому, побачив депешу з Чернігова такого змісту: «Студенти руських університетів, святкуючи річницю Київського університету, п'ють за Ваше здоров'я, як любимого професора і чесного діяча, і шлють Вам свій привіт (Милорадович, Карпинський, Шраг, Рашевський, Ясинський, Михно, Хижняков, Тишинський, Лагода, Шугаєвський)». Це мене порадувало. Порадувало тому, що я не цурався ніколи потягу до вдосконалення і до втілення в собі ідеала корисного громадського діяча. Вищої немає нагороди для людини, яка присвятила себе науці і громадській діяльності»³⁵.

Трохи згодом О.Ф. Кістяківський напише про цю подію: «Походження депеши я пояснюю собі так: зібралася кампанія університетських людей, серед яких декілька осіб із моїх учнів. Шраг особливо до мене прихильний по давньому знайомству моєму з 1867 р. з ним, тоді ще студентом Петербурзького університету, по увазі до нього на екзаменах, по старанням моїм без відома його про друкування його кандидатської, дуже змістовної роботи, зробив пропозицію послати мені телеграму, що й було підтримано. Звичайно, участь у цій телеграмі Карпинського, голови губернської управи, і Хижняка, міського голови, та інших осіб, свідчить про те, що ім'я моє взагалі більш-менш відоме серед інтелігенції»³⁶.

Про зв'язки з Чернігівщиною свідчить і запис від 25 листопада цього ж року: «Отримав листа від О.І. Ханенка, чернігівського дослідника малоросійської старини, автора цікавого дослідження про межові установи в Малоросії»³⁷.

Епістолярна спадщина, сторінки щоденника – багате джерело маловідомих фактів із біографії видатних діячів науки і культури. Серед них чи не найчастіше згадується Пантелеймон Куліш, який постійно підтримував тісні зв'язки з Олександром Федоровичем. Чи то в години матеріальної скрути, чи в бесідах про українське козацтво, минуле і майбутнє суспільства письменник часто звертався до О.Ф. Кістяківського за допомогою і порадою. Так, 4 березня 1876 р. Олександр Федорович записав: «Куліш розповів, як був заарештований у 1847 р., у Варшаві Третім відділенням за участь у Кирило-Мефодіївському братстві і після суду засланий в Тулу»³⁸.

Перебуваючи свого часу в Петербурзі та виконуючи обов'язки відповідального секретаря українського журналу «Основа», заснованого В. Білозерським, О.Ф. Кістяківський знав, що то була таємна політична національно-патріотична організація, котра ставила головною метою досягнення державної незалежності слов'янських народів у федеративній спілці. «Братчики», до яких належали В. Білозерський, М. Гулак, М. Костомаров, а згодом – Т. Шевченко, П. Куліш та інші викладачі і студенти університету, виступали за повалення самодержавства та ліквідацію кріпацтва в Російській імперії. Програма товариства «Книги буття українського народу, або Закон божий» у 109 положеннях за допомогою релігійно-повчальних та історико-публіцистичних аргументів доводила право українського народу бути ініціатором боротьби за національне і соціальне визволення слов'янських народів. Права і обов'язки членів товариства регламентувалися відповідним статутом. І хоча основна робота кирило-мефодіївців зосереджувалася навколо проблем освіти народу, видання популярних книжок, запровадження широкої мережі початкових навчальних закладів, агітаційних відозв до населення із закликом до визвольної боротьби, Олександр Федорович був ідейно і морально далеким від таких методів діяльності.

Під час однієї із зустрічей П. Куліш розповів, що М. Костомаров зібрав на початку 60-х років методом пожертвувань 3000 руб. для видання малоросійських підручників для народу. Тривалий час ці кошти лежали в банку на ім'я М. Костомарова, чекаючи слушної нагоди. Київські діячі, а серед них і П. Куліш, зверталися до М. Костомарова з проханням передати визначену суму на громадські потреби, але Микола Іванович відповів, що віддасть ці гроші при умові дозволу міністерства на видання підручників для народу. З такими ж проханнями звертався до М. Костомарова і М. Драгоманов, але не знайшов підтримки. Лише у 1882 р. ці кошти в сумі вже 4000 руб. з дозволу Миколи Івановича були перераховані на премію авторам за найкращий російсько-український словник³⁹.

У щоденнику О.Ф. Кістяківського перший запис про Григорія Галагана з'являється 20 березня 1877 р. З нього ми дізнаємося, що після 13-ої години цього дня в гості завітав Григорій Павлович. Це був візит-відповідь після їхньої зустрічі у Галаганів на Хрещення. Олександр Федорович душевно відгукується про свого гостя. Зазначає, що той розривається між Києвом і Прилуками, де залишається дворянським і земським діячем. Своєю роботою він заслуговує на глибоку шану і повагу серед населення. Розмова йшла про М. Юзефовича та інших державних і громадських діячів. О.Ф. Кістяківського цікавили документи про старовинний побут Малоросії юридичного характеру. Гість обіцяв їх підібрати зі свого домашнього архіву та надіслати професорові⁴⁰.

На інших сторінках щоденника читаємо, що Г. Галаган і його дружина вже багато років займаються колегією імені Павла Галагана. «Пані Галаган сама відвідує уроки, добре знає усіх вихованців, дбає, щоб сито і чисто вони утримувалися». Поряд з такою позитивною характеристикою дружини Григорія Павловича О.Ф. Кістяківський змальовує негативні образи людей, які служать у колегії. Так, про колишнього директора Шафранова записано: «У нього православ'я – альфа і омега руської цивілізації. Він покликаний був запропонувати серед вихованців дух релігійності, православ'я і народності – а досяг, здається, протилежного». Управитель колегії – Нельговський, людина, яка «з одного боку, звинувачує прислугу колегії, що вона таскає господарське вугілля для самовару, а сам, з другого, займається при цьому купівлею земельки, а то й цілого маєтку». Заслуговує на увагу і характеристика священика Екземплярівського. «Це священник нового напрямку, котрий шукає впливу через сповідання. Галаган і Галаганша, щоб утримати його при колегії, поклали в банк 15 тис. р., які він зможе отримати через 10 років, з них 5 років уже пройшло. Тому після закінчення обідні в церкві колегії маленький його син завжди підходить і цілує ручку пані Галаган»⁴¹.

Улітку 1876 р. відбулося творче відрядження професора О.Ф. Кістяківського за кордон, під час якого він працював у бібліотеках та архівосховищах міст Карлсбада, Праги та Варшави. У Варшаві він зустрівся з В.М. Білозерським. Після їхньої попередньої зустрічі минуло 4 роки. Першим враженням було: В.М. Білозерський залишився незмінним захисником людських прав, товаришем пригночених і ворогом деспотизму. Раніше він здавався Олександровичу мрійником і наївним консерватором. Тепер же був більш реальним і позитивним. А далі такий запис: «Думаю, а, можливо, я сам дещо змінився, змінився і мій світогляд»⁴². Враховуючи, що свій щоденник Олександр Федорович велів опублікувати лише через 80 років, він давав щирі й відверті характеристики своїм знайомим, друзям і найближчому оточенню, в тому числі дружині й синам. Так, про В.М. Білозерського, з яким він зустрівся під час свого перебування за кордоном у Варшаві, він писав, що тепер це людина дуже цікава і достойна поваги. Надзвичайно м'яка натура, на диво, ввічлива і витримана, непохитна своїми переконаннями і готова, де можливо, їх проповідувати. Для нього характерна тверда і невичерпна любов до України, відданість прогресивним ідеям, ненависть до рабства і повага до вільних громадських інституцій – ось його достоїнство і його заслуга. Але поряд з такими надзвичайними рисами в ньому вживалися великі недоліки і навіть пороки. «Він служив у канцелярії Державної ради і займав вельми високу посаду – директора канцелярії установчого комітету по селянських питаннях. Звільнили... При введенні судової реформи з великими труднощами отримав місце члена судової палати. Але... мислительна сторона у нього сильнодіюча до вразливості: багато знаючи по історії і літературі Малоросії, він до сих пір нічого не написав і я глибоко переконаний – не напише. Він у повному розумінні лінтяй. Зате майстер на слово і невтомний в розмовах. У бесідах може перебувати цілодобово, забуваючи про все. Він здатний вдихновлятися, буває красномовним і говорить дуже впливово. Ніхто не здатний так вірно і з таким почуттям передати смисл, тон віршів Шевченка чи якоїсь народної пісні, як він. За натурою і складом свого духу він є дійсно літератор і публіцист. Я сказав є, а потрібно б сказати: був би, коли б природа не відмовила йому в одному: в здатності, в бажанні і пристрасті до роботи... Тоді б він був чудовий письменник і публіцист»⁴³.

Як доповнення до біографії Олександра Олександровича Русова, постаті широко відомої для кожної освіченої людини, українського земського діяча, статистика, етнографа, який немало зробив для розвитку статистичної справи в Чернігівській губернії, на сторінках щоденника від 27 липня 1878 р. читаємо: «Русов ще молода людина, років 32-4-х. Учень Драгоманова. Обдарований. Був учителем в Києві грецької мови. Хотів поступити стипендіатом в університет для підготовки до професорського звання, але не прийняли. Вийшов у відставку. Працював у Петербурзі і за кордоном, переважно в Празі. Після повернення із-за кордону, влаштувався в Чернігівське земство у статистичне відділення. Тоді влада була в руках голови земської управи Карпинського, якого вже викликали в Третє відділення. Коли ж влада в земстві перейшла до рук Неклюєва, чернігівського предводителя дворянства, статистичне відділення було

закрите. З того часу Русов поселився на хуторі, по дорозі від станції Доч до хутора Сорок (на Чернігівщині. – **В.П.**). Я їхав мимо хутора Русова. Новенький будиночок майже на відкритому місці. Недалеко, зрештою, ліс. Хутору належить 60 десятин землі... Русов давно досліджує етнографію, відомий знаток і любитель музики»⁴⁴.

На сторінках щоденника О.Ф. Кістяківського близько десяти записів про Олександра Матвійовича Лазаревського, глибокого дослідника соціально-економічних і політичних проблем Лівобережної України XVII -XVIII ст., який головну увагу приділяв історії селянства, колонізації, землеволодінням, судовим установам, питанням історіографії, генеалогії, археології та іншим проблемам. Так, на сторінці від 5 березня 1884 року записано: «Третього дня був я у О.М. Лазаревського, товариша голови Київського окружного суду, дослідника малоросійської старовини, одного з діяльних співробітників «Київської старовини». Він малорос, брат Михайла Лазаревського, особистого товариша Т. Шевченка, який перевозив труну поета із Петербурга в Канів. Тоді ходили в народі легенди, що він привіз не труну Шевченка, а сундук зі зброєю для боротьби. Тепер Олександр Матвійович став чиновником не тільки по службі, але й по душі. Цього разу, як і завжди, він висловив недовіру до українофільства і українофілів. Таку ж недовіру він проявив і по відношенню до Антоновича, з яким був у добрих стосунках і двадцятирічному знайомстві. Відбулася моя тривала розмова з ним про те, яким було і чим стало сучасне українофільство. Після цього я розмовляв з Антоновичем, розмова моя зачепила його за живе: він не то образився, не то захвилювався»⁴⁵.

Ми зупинилися лише на окремих сторінках щоденника О.Ф. Кістяківського, де мова йде про організацію навчального процесу в Київському університеті, ставлення професорсько-викладацького складу до політичних подій, його участь у суспільно-політичному житті; роздуми про авторитет, мораль та професійну чесність інтелігента. Заслужують на увагу записи про діяльність органів самоврядування в Києві, про відомих українських особистостей, громадсько-політичних діячів та вчених, серед яких М. Лисенко, П. Куліш, В. Антонович, П. Чубинський, М. Драгоманов, О. Русов, О. Лазаревський та ін.

Цінність щоденника Олександра Федоровича полягає в тому, що він, як правило, створювався у той самий день, коли відбувалися відповідні події та явища, і в ньому поряд з інформацією про побутові та сімейні справи знаходимо оригінальні роздуми вченого про участь студентів у суспільно-політичному житті, діяльність судово-слідчого апарату, чиновників, карально-репресивних органів та узагальнені матеріали політичного життя в цілому.

Таким чином, щоденник, як історичне джерело особового походження, відображає безпосереднє сприйняття О.Ф. Кістяківським, людиною, наділеною глибоким аналітичним розумом, озброєною досконалими знаннями іноземних мов, вченим-криміналістом та істориком права, відомим своїми науковими працями за межами країни, еволюційного шляху суспільного розвитку, тогочасного політичного життя, особливостей народницького руху та соціально-економічних подій і явищ, необхідності запровадження конституційної монархії.

1. Ткач Микола. Родина Кістяківських // Українська газета. – 2008. – № 45 (185). – 18–31 грудня.

2. Малий словник історії України. – К., 1997. – С. 197.

3. Кістяковский А.Ф. Возможно ли у нас отделить экзамены юристов от преподавания и ввести государственные экзамены на должность // Судебный вестник. – 1876. – № 40. – С. 127.

4. Кістяковский А.Ф. Главнейшие моменты развития науки уголовного права // Университетские известия. – 1873. – № 12. – С. 247.

5. Кістяковский А.Ф. Исследование о смертной казни. – Тула, 2000. – С. 185.

6. Кістяковский А.Ф. Молодые преступники и учреждения для их исправления, с обзором российских учреждений. – К., 1878. – 213 с.; він же. Новые труды профессора Тониссена по истории уголовного права // Университетские известия.

– 1876. – № 4; він же. Новые труды Дю-Буа по истории уголовного права Франции, сравнительно с уголовным правом Италии, Германии, Англии // Университетские известия. – 1874. – № 10.

7. Кистяковский А.Ф. К вопросу о влиянии иностранного права на русское // Юридический вестник. – 1880. – Т. 3. – С. 142.

8. Кистяковский А.Ф. Элементарный учебник общего уголовного права. – К., 1882. – 930 с.

9. Пучицкий И. Труды А.Ф. Кистяковского в области истории и общего права // Киевская старина. – 1895. – Кн. 1.

10. Малий словник історії України. – К., 1997. – С. 197.

11. Ткач Микола. Вказана праця.

12. Огородник І.В. Історія філософської думки в Україні. – К., 1999. – С. 57.

13. Історія української літератури (друга половина ХІХ ст.). – К., 1966. – С. 19.

14. Ткач Микола. Вказана праця.

15. Кістяківський О.Ф. Щоденник. 1874–1885. У двох томах. – Т. 2. – К., 1995. – С. 455.

16. Ткач Микола. Вказана праця.

17. Кістяківський О.Ф. Щоденник. – Т. 1. – К., 1994. – С. 51.

18. Там само. – С. 39.

19. Там само. – С. 74.

20. Там само. – С. 71-72.

21. Там само. – С. 56-57.

22. Там само. – С. 423.

23. Там само. – С. 67.

24. Там само. – С. 68.

25. Там само. – С. 113.

26. Там само. – С. 177.

27. Там само. – С. 116.

28. Там само. – С. 127.

29. Там само. – С. 138.

30. Там само.

31. Там само. – С. 122.

32. Там само. – С. 144.

33. Там само. – С. 371.

34. Там само. – С. 210.

35. Там само. – С. 212.

36. Там само. – С. 231.

37. Там само. – С. 107.

38. Там само. – С. 635.

39. Там само. – С. 388.

40. Там само. – С. 330.

41. Там само. – С. 463.

42. Там само.

43. Там само. – С. 165.

44. Там само. – С. 170.

45. Кістяківський О.Ф. Щоденник. – Т. 2. – К., 1995. – С. 470.

В статье исследуется жизненный и творческий путь выдающегося украинского ученого, юриста, историка и общественного деятеля Александра Федоровича Кистяковского.

Ключевые слова: Сенат, министерство, церковь, университет, дневник, государство, право, семья.

Life and carrer of the prominent Ukrainian scientist, lawyer, historian and public figure Oleksandr Kistyakivskyuy are explored in the article.

Key words: the Senate, the Ministry, church, university, diary, state, law, family.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Журнал.
Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 15.02.2013. Формат 70x108 1/16
Папір офсетний. Гарнітура PeterburgСyr., Journal Sans.
Ум. друк. арк. 8,75. Обл.-вид. арк.12,25. Тираж 800 прим. Зам. № 0020

Віддруковано ФОП Лозовий В.М.
14027, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року
Тел.: (0462)972-661